

ΠΕΤΡΟΥ Γ. ΘΕΜΕΛΗ ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΗΡΩΑ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

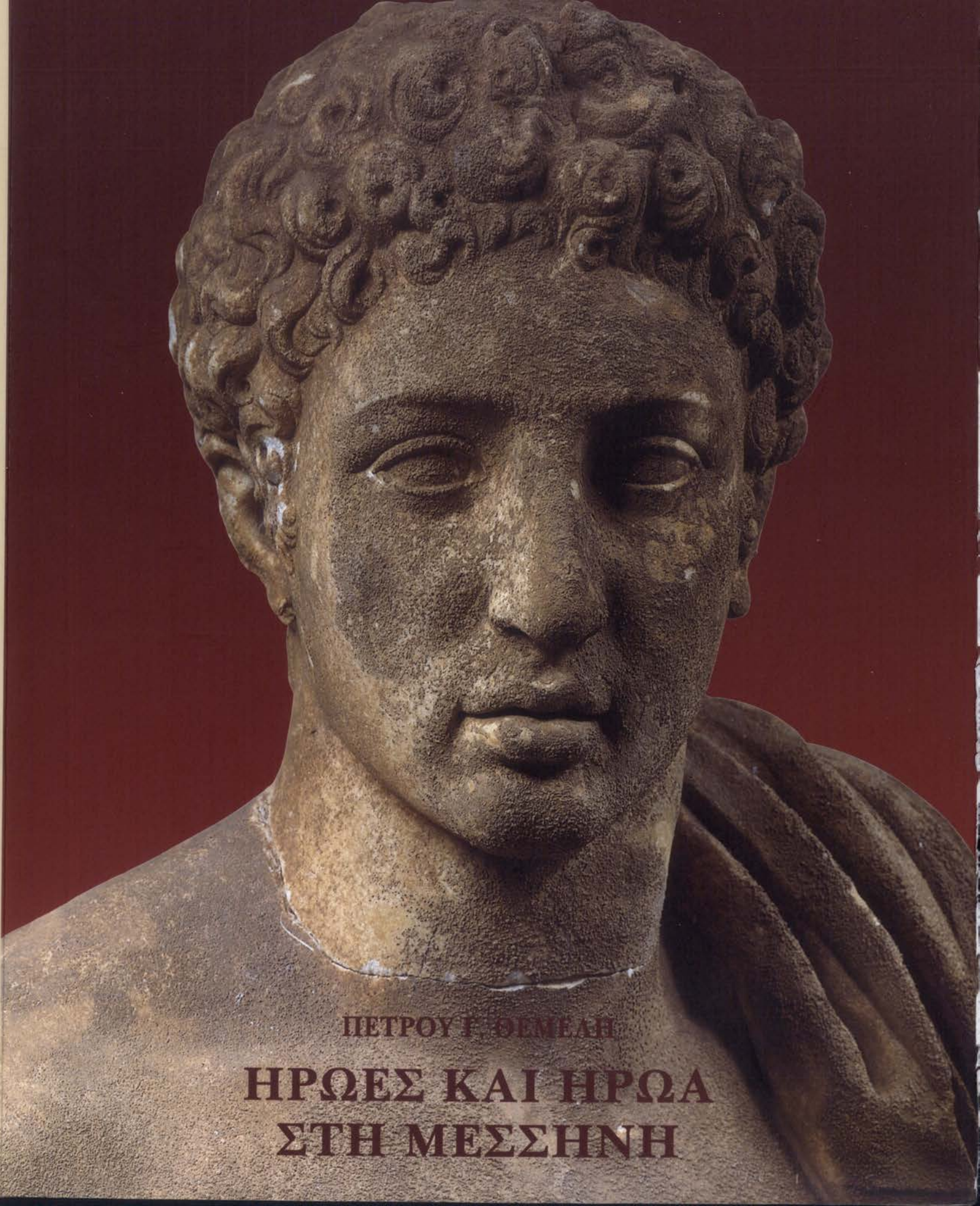
ΠΕΤΡΟΥ Γ. ΘΕΜΕΛΗ

210

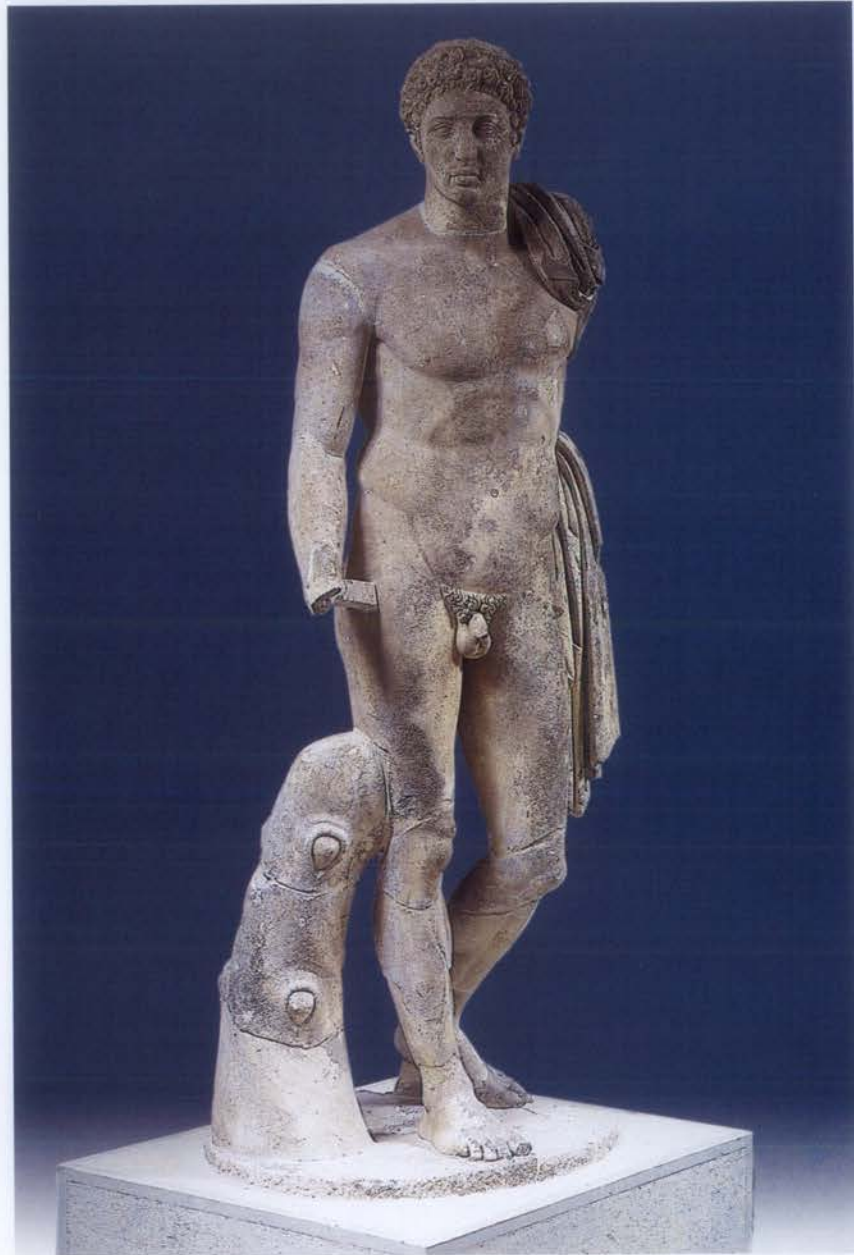
ΠΕΤΡΟΥ Γ. ΘΕΜΕΛΗ

ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΗΡΩΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΗΡΩΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 210

ΠΕΤΡΟΥ Γ. ΘΕΜΕΛΗ

ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΗΡΩΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ

ΑΘΗΝΑΙ 2000

Στους Μεσσήνιους φίλους

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72, Ἑλλάς
FAX (01) 3644996

ISSN 1105-7785
ISBN 960-8145-16-3

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης
Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

Περιεχόμενα

Πρόλογος	ι'-ια'
Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες	ιβ'-κ'
Εισαγωγικά	1-4
ΠΡΟΓΟΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΕΣ	5-57
Ἡ λατρεία τῆς ἡρώιδας Μεσοήνης	5-24
Οἱ Λευκιπίδες	25-27
Ἐναγισμοὶ στὸν τάφο - ἱερὸ τοῦ Ἀριστομένη	28-40
Ὁ Ἐπαμεινώνδας ὡς ἥρωος οἰκιστῆς	41-57
Ο ΘΗΣΕΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ	58-87
ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ INTRA MUROS	88-165
Τὸ μνημεῖο τοῦ Δαμοφώντος	88-95
Μνημεῖο πεσόντων	96-102
Τὸ Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν	102-113
Τὰ ταφικὰ μνημεῖα στὸ Γυμνάσιο	114-136
Ἄνδριάντες ἀφηρωισμένων νεκρῶν	137-158
Δαίμονες (;)	158-165
Συμπεράσματα	166-172
Summary	173-180
Εύρετήριο	181-186
Κατάλογος εἰκόνων	187-191

Πρόλογος

Ὁ Πausanias ἐπισκέφθηκε τὴ Μεσσηνία μεταξύ τῶν ἐτῶν 155 καὶ 160 μ.Χ., τρεῖς περίπου αἰῶνες μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Μολονότι οἱ λαμπρὲς ἡμέρες τῆς ἀνεξαρτησίας ἦταν πλέον παρελθόν, ἡ πρωτεύουσα Μεσσήνη ἐξακολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ τὸ προνόμιο νὰ αὐτοδιοικεῖται μὲ βάση τοὺς ἀρχαίους θεσμοὺς καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κέντρο τῆς κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς, σημεῖο ἀναφορᾶς ὀλόκληρης τῆς μεσσηνιακῆς ἐπικράτειας. Τὰ κολοσσιαῖα πολιτικῶν χαρακτήρα οἰκοδομήματα, καθὼς καὶ τὰ ἱερὰ τεμένη ἐξακολουθοῦσαν νὰ λειτουργοῦν καὶ νὰ στεγάζουν ἀξιόλογα ἔργα ὄχι μόνο γλυπτικῆς ἀλλὰ καὶ ζωγραφικῆς. Ὁ ἀφοσιωμένος στὴν ἀρχαία θρησκεία Πausanias μποροῦσε ἀκόμη νὰ θαυμάζει τὰ λατρευτικὰ ἢ ἱστορικῶν χαρακτήρα ἀγάλματα τοῦ μεγάλου Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος, τὰ ὁποῖα κοσμοῦσαν ὄχι μόνο τὸ Ἀσκληπιεῖο, ἀλλὰ καὶ τοὺς ναοὺς τοῦ Διὸς Σωτήρος, τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ τῆς Ἀρτέμιδος Λαφρίας. Μέσα στὸ Ἱεροθύσιον, ποὺ λειτουργοῦσε καὶ ὡς Πάνθειον ἦταν ἀνιδρυμένα τὰ ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν καὶ ὁ χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Θηβαίου στρατηγοῦ Ἐπαμεινώνδα, ἥρωος-οἰκιστοῦ τῆς Μεσσήνης. Στὸ Γυμνάσιο στέκονταν ἀκόμη ὄρθια στὰ βάθρα τοὺς τὰ μαρμάρινα ἀγάλματα τοῦ Ἡρακλέους, τοῦ Ἑρμοῦ καὶ τοῦ Θησέως, ἔργα τοῦ Ἀπολλωνίου Ἑρμοδώρου καὶ τοῦ γιοῦ του Δημητρίου, καλλιτεχνῶν ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, καθὼς ἐπίσης ὁ χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Ἀριστομένου. Στὸ Γυμνάσιο βρισκόταν ὁ τάφος τοῦ ἴδιου θρυλικῶν Μεσσήνιου ἥρωος, πάνω στὸν ὁποῖο τελοῦνταν ἀκόμη ἐναγισμοὶ καὶ μαντικά δρώμενα.

Ὅλα τὰ οἰκοδομήματα καὶ τὰ ἔργα γλυπτικῆς ποὺ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς ἔρχονται σταδιακὰ στὸ φῶς. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἄρχισε συστηματικὲς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὴ Μεσσήνη τὸ 1895 μὲ τὸν Σάμιο ἀρχαιολόγο καὶ μετέπειτα πολιτικὸ Θεμιστοκλῆ Σοφούλη, οἱ ὁποῖες συνεχίστηκαν τὸ 1909 καὶ τὸ 1925 ἀπὸ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο, ἐνῶ τὸ 1957 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνσή τους ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, ὁ ὁποῖος ἐργάστηκε ὡς τὸ 1974. Τὸ 1986 τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνέθεσε στὸν ὑπογράφοντα τὴ διεύθυνση τῶν ἀνασκαφῶν, οἱ ὁποῖες μὲ παράλληλες ἐργασίες στερέωσης καὶ ἀναστήλωσης τῶν μνημείων συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶναι βεβαίως αὐτοσκοπός, ὅταν μάλιστα δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τίς ἀναγκαῖες ἐργασίες προστασίας, στερέωσης καὶ συντήρησης τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῶν κινητῶν εὐρημάτων καὶ δὲν ἔχει ὡς τελικὸ στόχο τὴν τακτικὴ παρουσίαση τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ τὴν ὀριστικὴ συνθετικὴ δημοσίευσή τους, ἀποβαίνει περιττὴ καὶ ἐπιζήμια.

Τὸ θέμα τῆς λατρείας τῶν ἡρώων καὶ τῆς ἀπόδοσης ὑψιστῶν μεταθανάτων τιμῶν σὲ ἐπιφανεῖς πολῖτες θεωρήθηκε ἀναγκαῖο νὰ μελετηθεῖ καὶ νὰ προταχθεῖ, ὄχι ἀπλῶς γιατί βρίσκεται σήμερα στὸ ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, ἀλλὰ γιατί ἡ Μεσσήνη ἀποτελεῖ σπάνιο παράδειγμα ἀρχαίας πόλεως στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅπου

ἀποκαλύπτεται ἀσυνήθιστα μεγάλος ἀριθμὸς ἡρώων-ἱερῶν καὶ ὑπέργειων ταφικῶν κτισμάτων *intra muros* σὲ σχέσηι μάλιστα μὲ πολυσύχναστα δημόσια οἰκοδομήματα. Οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἐπιφανεῖς Μεσσηνιοὶ νεκροὶ μέσω τῶν λατρευτικῶν κτισμάτων καὶ τῶν λαμπρῶν ταφικῶν μνημείων τους, καθὼς καὶ μὲ τὴ συνεχῆ παρουσία τους στὰ ἐτήσια πρὸς τιμὴν τους δρώμενα, τίς τελετές, τοὺς ἀγῶνες καὶ τίς ἀνακηρύξεις, λειτουργοῦσαν ὡς ἀναπόσπαστο τμήμα τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι καὶ “παράδειγμα” μίμησης γιὰ τοὺς ἀσκούμενους νέους.

Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ ἰδιαίτερα τὸν Γραμματέα της, ἀκαδημαϊκὸ Βασίλειο Πετράκο, πὸν δέχτηκε νὰ συμπεριλάβει στὴ σειρά τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἐταιρείας τὴν ἀνὰ χεῖρας μελέτη, τὴν ἐπιμελήτρια τῆς ἔκδοσης Ἐλευθερία Κονδυλάκη γιὰ τὸ ἄρτιο ἐκδοτικὸ ἀποτέλεσμα, καθὼς καὶ τοὺς συναδέλφους καὶ συνεργάτες μου Frederick Cooper, Juko Ito, Χρήστο Ἰωαννίδη, Ἀθανάσιο Νακάση, Ἀναστάσιο Παπαδόγκωνα, Βασίλειο Σταματόπουλο, Θεόδωρο Χατζηθεοδώρου καὶ Ἑλένη-Ἄννα Χλέπα, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν ἐκπόνηση τῶν σχεδίων καὶ τὴ λήψη τῶν φωτογραφιῶν συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἐπιτυχή ὁλοκλήρωση τῆς ἔκδοσης.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆς καθιερωμένης καὶ γνωστῆς συντομογραφίας χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ἀκόλουθοι:

- ABRAMSON 1978 H. ABRAMSON, *Greek Hero-Shrines* (διατριβή) (Berkeley 1978).
ALCOCK 1993 S. E. ALCOCK, *Graecia Capta. The Landscape of Roman Greece* (Cambridge 1993).
ALESHIRE 1989 S. A. ALESHIRE, *The Athenian Asklepieion* (Amsterdam 1989).
ALESHIRE 1994 S. B. ALESHIRE, The Demos and the Priests: the Selection of Sacred Officials at Athens from Cleisthenes to Augustus, στί: *Ritual, Finance, Politics. Athenian Accounts Presented to David Lewis* (Oxford 1994).
ANTONACCIO 1995 C. ANTONACCIO, *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece* (Maryland 1995).
ARNOLD 1969 D. ARNOLD, *Die Polykletnachsfolge* (Berlin 1969).
BARR-SHARRAR 1991 B. BARR-SHARRAR, Polykleitos redivivus, *The New Criterion*, Ἀπρίλιος 1991, 18-22.
BECK et alii 1991 H. BECK, P. C. BOL, M. BÜCKLING, *Polyklet, Der Bildhauer der griechischen Klassik*, Κατάλογος ἔκθεσης στὸ Liebighaus, Frankfurt am Rhein, Oktober 18 1990 - Januar 20 1991 (Mainz am Rhein 1991).
BERGER 1958 E. BERGER, Das Urbild des Kriegers aus der Villa Hadriana und die Marathon Gruppe des Pheidias in Delphi, *RM* 65, 1958, 6-32.
BERGER 1982 E. BERGER, Der sogenannte Diskophoros, eine Theseusstatue (?) des Polyklet, *Num. et antiquità classiche* II, 1982, 59-105.
BERGER et alii 1992 E. BERGER, B. MÜLLER-HUBER, L. THOMMEN, *Der Entwurf des Künstlers: Bildhauerkanon in der Antike und Neuzeit* (Basel 1992).
BESCHI 1972 L. BESCHI, Divinità funeraria cireniche, *Annuario* 47-48, N.S. 31-32, 1969-1970, Roma 1972, 133-340.
BESCHI 1993 L. BESCHI, *EAA*, s.v. *Policleto*, 268.
EAA R. BIANCHI BANDINELLI, G. BECATTI (ἐκδ.) *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale* (Roma 1993).
BIEBER 1959 M. BIEBER, Roman Men in Greek Himation (Romani Palliati), A Contribution to the History of Copying, *Proceedings of the American Philosophical Society* 103, 1959, 374-417.

- BIEBER 1977 M. BIEBER, *Ancient Copies: A Contribution to the History of Greek and Roman Art* (New York 1977).
- BIRGALIAS 1999 N. BIRGALIAS, *L'odyssée de l'éducation spartiate* (Αθήνα 1999).
- BOARDMAN 1992 J. BOARDMAN, For you are the Progeny of Unconquered Heracles στό: *ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ* 1992, 25-29.
- BOEHRINGER 1998 D. BOEHRINGER, *Heroenkult in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit. Attika, Argolis, Messenien* (διαιτριβή) (Freiburg im Br. 1998).
- BOMMELAER 1991 J.-F. BOMMELAER, *Guide de Delphes. Le Site* (Paris 1991).
- BORBEIN 1982 A. H. BORBEIN, Polyklet, *GGA* 234, 1982, 191.
- BORBEIN 1996 A. H. BORBEIN, Polykleitos, στό: *PALAGIA, POLLITT* 1996, 66-90.
- BURKERT 1977 W. BURKERT, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche* (Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz 1977).
- BURKERT 1985 W. BURKERT, *Greek Religion* (άγγλική μτφρ. J. Raffan), (Cambridge Mass. 1985).
- BURKERT 1993 W. BURKERT, *Έλληνική μυθολογία και τελετουργία. Δομή και ιστορία* (μτφρ. Ή. Άνδρεάδη) (Αθήνα 1993).
- CAIN 1995 U.-U. CAIN, Hellenistische Kultbilder. Religiöse Präsenz und museale Präsentation der Götter im Heiligtum und beim Fest, στό: *WÖRRLE, ZANKER* 1995, 115-130.
- CARTLEDGE 1979 P. CARTLEDGE, *Sparta and Lakonia. A Regional History 1300-362 BC* (London 1979).
- CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989 P. Cartledge, A. Spawforth, *Hellenistic and Roman Sparta, a Tale of two Cities* (London-New York 1989).
- COULSON, PALAGIA 1993 W. COULSON, O. PALAGIA (έκδ.), *Sculpture from Arcadia and Lakonia, Proceedings of an International Conference, American School of Classical Studies at Athens 10-14 Άπριλίον 1992* (Oxford 1993).
- COOPER 1997 F. COOPER, Scamilli impares and the Heroon at Messene, στό: L. HASELBERGER (έκδ.), *Appearance and Essence Refinements of Classical Architecture-Carvatures* (Philadelphia 1997) 97-112.
- COOPER, FORTENBERRY 1993 F. COOPER, D. FORTENBERRY, The Heroon at Messene, *AJA* 97, 1993, 337.
- CORSANO 1992 M. CORSANO, *Glaukos, Miti greci di personaggi omonimi* (Roma 1992).
- DESHOURS 1993 N. DESHOURS, Le legend et le culte de Messène ou comment forger l'indentité d'une citée, *REG* 106, 1993, 39-60.
- DESPINIS 1966 G. DESPINIS, Ein Werk des Damophon, *AA* 81, 1966, 385.
- DEUBNER 1932 L. DEUBNER, *Attische Feste* (Berlin 1932).
- ΔΟΝΤΑΣ 1964 Γ. ΔΟΝΤΑΣ, Appius Claudius Pulcher, *Χαριστήριον εις Ά. Κ. Όρλάνδον* (Αθήνα 1964) 121-137.
- DOVER 1978 K. J. DOVER, *Greek Homosexuality* (Cambridge Mass. 1978).
- DOWDEN 1989 K. DOWDEN, *Death and the Maiden. Girls'Initiation Rites in Greek Mythology* (London-New York 1989).

- DUCHEMIN 1970 J. DUCHEMIN, Le thème du héros au Labyrinthe dans la vie de Thésée, *Kokalos* 16, 1970, 30-52.
- DUCREY 1985 P. DUCREY, *Guerre et guerrières dans la Grèce antique* (Paris 1985).
- DYGGVE et alii 1934 E. DYGGVE, F. POULSEN, K. RHOMAIOS, *Das Heroon von Kalydon* (Κοπευχάγη 1934).
- ELLIS 1994 J. R. ELLIS, *Macedon and the North-West Greece*, Cambridge Ancient History (Cambridge 1994).
- ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1996 Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Sepulcraria varia cycladica, *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΙΕ', 1995, Ἀθήνα 1996, 231-233.
- FEDAK 1990 J. FEDAK, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age: A Study of Selected Tombs from the Pre-Classical to the Early Imperial Era* (Toronto 1990).
- FEHR 1979 B. FEHR, *Bewegungsweise und Verhältnisideal. Physiognomische Deutungsmöglichkeiten der Bewegungsdarstellung an griechischen Statuen des 5. und 4. Jhs v. Chr.* (Bad Bramstadt 1979).
- FELTEN 1983 F. FELTEN, Heiligtümer oder Märkte, *AntK* 26, 1983, 84-105.
- FERRETO 1980 C. FERRETO, Kaukon, Eleusi e Filia, *AHS* 6, 1979/80, 1-7.
- ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ 1992 J. M. SANDERS (ἐκδ.), ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ. *Lakonian Studies in Honour of Hector Catling* (Oxford 1992).
- FORSÉN 1996 B. FORSEN, *Griechische Gliederweihungen* (Helsinki 1996).
- FÖRTSCH 1995 R. FÖRTSCH, Zeugen der Vergangenheit, στί: M. WÖRRLE, ZANKER 1995, 173-183.
- FUCHS 1981 W. FUCHS, Zu den Grossbronzen von Riace, *Boreas* 4, 1981, 25-28.
- FUCHS 1982 W. FUCHS, Zu den Grossbronzen von Riace, Paestant Interna, *Festschrift U. Hausmann* (Tübingen 1982) 34-40.
- GAUER 1992 W. GAUER, Der argivische Heros mit dem Pferd. Neue Überlegungen zur Deutung des polykletischen Doryphoros, *Archeologia Warszawa* 43, 1992, 7-14.
- GAUTHIER 1995 PH. GAUTIER, Notes sur le rôle du gymnase dans les cites hellénistiques, στί: WÖRRLE, ZANKER 1995, 1-11.
- VAN GENDER 1900 H. VAN GENDER, *Geschichte der alten Rhodier* (Haag 1900).
- GOODCHILD 1971 R. G. GOODCHILD, *Kyrene and Apollonia* (Zürich 1971).
- HABICHT 1985 CHR. HABICHT, *Pausanias und seine Beschreibung Griechenlands* (München 1985).
- HABICHT 1997 CHR. HABICHT, Zwei Familien aus Messene, *ZPE* 115, 1997, 125-127.
- HAFNER 1977 G. HAFNER, Polyklet, Doryphoros, Revision eines Kunsturteils, *ÖJh* 66, 1977, 134.
- HÄGG 1987 R. HÄGG, Gifts to the Heroes in Geometric and Ancient Greece, στί: LINDERS, NORDQUIST 1987, 93-99.
- HÄGG, MARINATOS 1994 R. HÄGG, N. MARINATOS (ἐκδ.), Ancient Greek Cult Practices: the Epigraphical and the Archaeological Evidence, *International Seminar at the Swedish Institute at Athens 22-24 November 1991* (Stockholm 1994).

- HÄGG 1998 R. HÄGG (έκδ.), Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence, *Proceedings of the 8th International Symposium at the Swedish Institute at Athens October 1994* (Stockholm 1998).
- HALLET 1995α H. HALLET, *The Replika of Polykleitos' Doryphoros in the Minneapolis Institute of Arts: An Archaeological Description*, στί: MOON 1995, 116-120.
- HALLET 1995β H. HALLET, Kopienkritik and the Works of Polykleitos, στί: MOON 1995, 121-160.
- HARTSWICK 1987 K. HARTSWICK, Ares Borghese: Achilles in Disguise, *AJA* 91, 1987, 301.
- HAUSER 1909 FR. HAUSER, Gott, Heros und Pankratiast von Polyklet, *ÖJh* 12, 1909, 104-106.
- HERMANN 1995 P. HERMANN, Γέρας θανάτων-Totenruhm und Totenehrung, στί: WÖRRLE, ZANKER 1995, 189-198.
- HESBERG 1995 H. VON HESBERG, Das griechische Gymnasion im 2. Jh. v. Chr., στί: WÖRRLE, ZANKER 1995, 13-27.
- HOLLEAUX 1942 M. HOLLEAUX, *Études d'épigraphie et d'histoire grecque*, III (Paris 1942).
- HÖPFNER, ZIMMER 1993 W. HÖPFNER, G. ZIMMER (έκδ.), *Die griechische Polis, Architektur und Politik* (Tübingen 1993).
- HÖPFNER, SCHWANDNER 1994 W. HÖPFNER, E. L. SCHWANDNER, *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland* (München 1994).
- HOWARD 1988 S. HOWARD, The Hero as Norm in the Fourth-Century Sculpture, *Πρακτικά 12ου Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα 1983*, τόμ. 3 (Αθήνα 1988) 116-121.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 1964 Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἡ Δέσποινα τοῦ Στρατονίου, *ΑΔ* 19, 1964, 113-115.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 1984 Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Καιάδας, *AAA* 15, 1984, 183-201.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 1992 Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Τὸ στάδιο τῆς Μεσσήνης, στί: W. COULSON, H. KYRIELEIS (έκδ.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games* (Αθήνα 1992) 87-91.
- THEMELIS 1993α P. THEMELIS, Damophon von Messene: sein Werk im Lichte der neuen Ausgrabungen, *AntK* 36, 1993, 24-50.
- ΘΕΜΕΛΗΣ 1993β Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ὁ Δαμοφῶν καὶ ἡ δραστηριότητά του στὴν Ἀρκαδία, στί: COULSON, PALAGIA 1993, 99-109.
- THEMELIS 1994 P. THEMELIS, Artemis Orthia at Messene. The Epigraphical and the Archaeological Evidence, στί: HÄGG, MARINATOS 1994, 101-122.
- THEMELIS 1994 P. THEMELIS, Damophon von Messene. New evidence, στί: K. SHEEDY (έκδ.), *Archaeology in the Peloponnese. New Excavations and Research* (Oxford 1994) 1-37.
- THEMELIS 1996 P. THEMELIS, Damophon, στί: PALAGIA, POLLITT 1996, 154-185.
- THEMELIS 1998 P. THEMELIS, *The Sanctuary of Demeter and the Dioskouroi at Messene*, στί: HÄGG 1998, 157-186.

- ΘΕΜΕΛΗΣ,
ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1997
THEMELIS, D. 1989
THEMELIS, D. 1994
JEANMAIRE 1939
JOST 1985
KEARNS 1989
KING, J. 1966
KING, K. 1987
KOTINOS 1992
KOTITSA 1998
KREIKENBOM 1990
KRON 1992
KURTZ, BOARDMAN 1985
LARSON 1995
LAUTER 1986
LINDERS, NORDQUIST 1987
ΛΕΒΙΔΗΣ 1994
LESCHORN 1983
LINFERT 1969
LING 1991
LIPPOLD 1950
LORENZ 1991
LUCK 1992
MAGGI 1996
- Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, *Οί τάφοι τοῦ Δερβενίου* (Αθήνα 1997).
D. THEMELIS, Zwei neue Funde altgriechischer Musik aus Laureotike und aus Pelion, *Die Musikforschung* 42, 1989, 307-325.
D. THEMELIS, Eine antike Musikinschrift aus dem Heiligtum des Herakles Pankrates, *Die Musikforschung* 47, 1994, 349-364.
H. JEANMAIRE, *Couroi et Couretes: Essai sur l'éducation spartiate et sur les rites d'adolescence dans l'antiquité hellénique* (Lille 1939).
M. JOST, *Sanctuaires et cultes d'Arcadie* (Paris 1985).
E. KEARNS, *The Heroes of Attica* (London 1989).
J. E. KING, *Cicero, Tuscan Disputations* (London 1966).
K. C. KING, *Achilles: Paradigms of a War Hero from Homer to the Middle Ages* (Berkeley 1987).
H. FRONING, T. HÖLSCHER, H. MIELSCH (έκδ.), *KOTINOS, Festschrift für Erika Simon* (Mainz/Rhein 1992).
Z. KOTITSA, *Hellenistische Keramik im Martin von Wagner Museum der Universität Würzburg* (Würzburg 1998).
D. KREIKENBOM, *Bildwerke nach Polyklet. Kopien kritische Untersuchungen zu den männlichen statuarischen Typen nach polykletischen Vorbildern* (Berlin 1990).
U. KRON, Heiliger Steine, στίο: *KOTINOS* 1992, 56-70.
D. C. KURTZ, J. BOARDMAN, *Thanatos: Tod und Jenseits bei den Griechen* (γερμ. μτφρ. M. Buchholz) (Mainz 1985).
J. LARSON, *Greek Heroine Cults* (London 1995).
H. LAUTER, *Die Architektur des Hellenismus* (Darmstadt 1986).
T. LINDERS, G. NORDQUIST (έκδ.), *Gifts to the Gods, Proceedings of the Uppsala Symposium 1985* (Stockholm 1987).
Α. Β. ΛΕΒΙΔΗΣ, *Πλίνιος ο Πρεσβύτερος περί της αρχαίας ελληνικής ζωγραφικής*, 35ο Βιβλίο της Φυσικής Ιστορίας (Αθήνα 1994).
W. LESCHORN, "Gründer der Stadt". *Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte* (Berlin 1983).
A. LINFERT, *Von Polyklet zu Lysipp. Polyklets Schule und ihr Verhältnis zu Skopas von Paros* (διατριβή) (Köln 1969).
R. LING, *Roman Painting* (Cambridge 1991).
G. LIPPOLD, *Die griechische Plastik, HdA III* (München 1950).
T. LORENZ, Der Doryphoros des Polyklet: Athlet, Musterfigur, politisches Denkmal oder mythischer Heros?, *Nikephoros* 4, 1991, 177-190.
I. LUCK, *Arcana Mundi: Magic and the Occult in the Greek and Roman Worlds. A Collection of Ancient Texts* (London 1992).
S. MAGGI, Sul Tempio di Messene a Messene, *Athenaeum* 84, 1996, 260-265.

- MALKIN 1987 I. MALKIN, *Religion and Colonization in Ancient Greece* (Leiden-New York-Köln 1987).
- MALKIN 1994 I. MALKIN, *Myth and Territory in the Spartan Mediterranean* (Cambridge 1994).
- MERKELBACH 1995 R. MERKELBACH, *Isis Regina-Zeus Sarapis* (Stuttgart-Leipzig 1995).
- MEYER 1995 H. MEYER, A Roman Masterpiece: The Minneapolis Doryphoros, στί: MOON 1995, 65-118.
- MILLER 1974 S. G. MILLER, The Altar of the Six Goddesses in Thessalian Pherai, *Californian Studies in Classical Antiquity* 7, 1974, 247-250.
- MILLER 1978 S. G. MILLER, *The Prytaneion, its Function and Architectural Form* (Berkeley-Los Angeles-London 1978).
- MITROPOULOU 1977 E. MITROPOULOU, *Deities and Heroes in the Form of Snakes* (Athens 1977).
- MITROPOULOU 1979 E. MITROPOULOU, *Libation Scenes with Oinochoe in Votive Reliefs* (Athens 1979).
- MOON 1995 W. G. MOON (έκδ.), *Polykleitos, the Doryphoros, and Tradition* (Wisconsin 1995).
- MORIZOT 1994 Y. MORIZOT, Le hieron de Messène, *BCH* 118, 1994, 101-122.
- MORRIS 1988 I. MORRIS, Tomb Cult and the «Greek Renaissance»: the Past in the Present in the 8th Century B.C., *Antiquity* 62, 1988, 750-761.
- MORRIS 1992 I. MORRIS, *Death - Ritual and Social Structure in Classical Antiquity* (Cambridge 1992).
- MÜLLER 1993 M. MÜLLER, Grabmal und Politik in der Archaik, στί: HÖPFNER, ZIMMER 1993, 58-75, 63-66.
- MUSTI, TORELLI 1991 D. MUSTI, M. TORELLI, *Pausania. Guida della Grecia. IV. La Messenia* (Milano 1991).
- MÜTHMANN 1951 F. MÜTHMANN, *Statuenstützen und dekoratives Beiwerke an griechischen und römischen Bildwerken* (Heidelberg 1951).
- NEILS 1987 J. NEILS, *The Youthful Deeds of Theseus* (Rome 1987).
- NEUTSCH 1939 B. NEUTSCH, *Der Maler Nikias von Athen* (Jena 1939).
- OHNESORG 1982 A. OHNESORG, Der dorische Prostylos des Archilochos von Paros, *AA* 1982, 271-290.
- OLIVER 1982 J. H. OLIVER, Senators from Greece and Macedonia, στί: *Epigrafiá e ordine senatorio, Atti del Colloquio A.I.E.G.I.* (Roma 1982) 595.
- Olympia III G. TREU, Die Bildwerke in Stein und Ton, στί: E. CURTIUS-FR. ADLER (έκδ.), *Olympia, die Ergebnisse der vom Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabungen*, III (Berlin 1890-1897).
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1965 A. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δύο έπιγραφαί εκ Μεσσήνης, *AE* 1965, 116-121.
- ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1976 A. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Νεώτεροι έρευναι έν Μεσσήνη 1957-1973, στί: U. JANZEN (έκδ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (Tübingen 1976) 9-38.

- OSBORNE, BRYNE 1994 M. J. OSBORNE, S. G. BRYNE, *A Lexicon of Greek Personal Names* (Oxford 1994).
- OSBORN, HORNBLLOWER 1994 R. OSBORN, S. HORNBLLOWER (έκδ.), *Ritual, Finance, Politics. Athenian Democratic Accounts Presented to David Lewis* (Oxford 1994).
- PALAGIA 1980 O. PALAGIA, *Euphranor* (Leiden 1980).
- PALAGIA, POLLITT 1996 O. PALAGIA, J. J. POLLITT (έκδ.), *Personal Styles in Greek Sculpture* (Cambridge 1996).
- ΠΑΡΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1993 J. ΠΑΡΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Achaean Grave Stelai* (Αθήναι 1993).
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ 1979 Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανοσπίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Μεσοηνιακά, Ἡλειακά* (Αθήναι 1979).
- PARKER 1994 R. PARKER, Athenian Religion Abroad, στί: OSBORN, HORNBLLOWER 1994, 339-340.
- ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1995 Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Ὀδικὸ δίκτυο καὶ ἄμυνα. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο σὶ Ἄργος καὶ τὴν Ἀρκαδίαν* (Αθήναι 1995).
- PIR E. CROAG, A. STEIN, L. PETERSEN (έκδ.), *Prosopographia Imperii Romani Saec. I. II. III.*, τόμ. 1-5 (Berlin-Leipzig 1933-1970).
- POLLITT 1986 J. J. POLLITT, *Art in the Hellenistic Age* (Cambridge 1986).
- POLLITT 1990 J. J. POLLITT, *The Art of Ancient Greece. Sources and Documents* (Cambridge 1990).
- PRITCHETT 1985 W. K. PRITCHETT, *The Topography of Tyrtaios and the Messenian Wars, Studies in Ancient Greek Topography V* (Berkeley 1985).
- PUECH 1983 B. PUECH, Grands - prêtres et hélladarches d'Achaie, *REA* 85, 1983, 15-43.
- RIDGWAY 1984 B. S. RIDGWAY, *Roman Copies of Greek Sculpture: The Problem of the Originals* (Michigan 1984).
- RIDGWAY 1995 B. S. RIDGWAY, Paene ad exemplum: Polykleitos' Other Works, στί: MOON 1995, 177-199.
- ROBERT 1981 L. ROBERT, Une epigramme satirique d'Automedon et Athènes au debut de l'Empire, *Anthologie Palatin XI*, 319, *REG* 1981, 338-361.
- ROEBUCK 1941 C. ROEBUCK, *A History of Messenia from 369 to 146 B.C.* (Chicago 1941).
- ROSS 1834 L. ROSS, *Reisen auf den griechischen Inseln*, II, 1834.
- ROSTOVITZEFF 1957 M. I. ROSTOVITZEFF, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (Oxford 1957).
- ROTTROFF 1978 S. ROTTROFF, An Anonymous Hero in the Athenian Agora, *Hesperia* 47, 1978, 196-209.
- ΡΩΜΑΙΟΣ 1930 Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Τὸ Ἡρώων τῆς Ἀλυζίας, *AE* 1930, 141-159.
- SALAPATA 1993 G. SALAPATA, *Lakonian Votive Plaques with Particular Reference to the Sanctuary of Alexandra at Amyklai* (διατριβὴ Pennsylvania 1992) (Ann Arbor 1993).
- SALVIAT 1965 F. SALVIAT, L'offrande argienne de l'hémicercle des rois, *BCH* 89, 1965, 307-314.
- SCHEFOLD 1967 K. SCHEFOLD, *Die Griechen und ihre Nachbarn* (Basel 1967).

- SCHINDLER 1976 W. SCHINDLER, Der Doryphoros des Polyklet: Gesellschaftliche Funktion und Bedeutung, σκό: R. MILLER (έκδ.), *Der Mensch als Mass der Dinge* (Berlin 1976) 219-237.
- SCHMIDT 1995 I. SCHMIDT, *Hellenistische Statuenbasen* (Frankfurt 1995).
SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- SHAPIRO 1989 A. SHAPIRO, *Art and Cult under the Tyrants in Athens* (Mainz 1989).
- SHERO 1938 L. SHERO, Aristomenes the Messenian, *TRAPA* 69, 1938, 500-531.
- SMITH 1991 R. R. R. SMITH, *Hellenistic Sculpture* (London 1991).
- SOURVINOU - INWOOD 1990 CHR. SOURVINOU-INWOOD, What is Polis Religion?, σκό: O. MURRAY, S. PRICE (έκδ.), *The Greek City from Homer to Alexander* (Oxford 1990) 295-322.
- SPAWFORTH 1978 A. J. S. SPAWFORTH, Balbilla, the Euryclids and Memorials for a Greek Magnate, *BSA* 73, 1978, 249-260.
- SPAWFORTH 1994 A. J. S. SPAWFORTH, Corinth, Argos and the Imperial Cult: Pseudo-Julian Letters 198, *Hesperia* 63, 1994, 211-232.
- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ 1992 Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, *Τὰ σφραγίσματα τῆς Δήλου*. 2. Ὁ ἐρωτικὸς κύκλος, τόμ. Α' (Paris 1992).
- STEINHART 1995 M. STEINHART, *Das Motiv des Auges in der griechischen Bildkunst* (Berlin 1995).
- STEWART 1993 A. STEWART, *Faces of Power: Alexander's Image and Hellenistic Politics* (Oxford 1993).
- STURGEON 1998 M. C. STURGEON, Hellenistic Sculpture at Corinth, σκό: O. PALAGIA, W. COULSON (έκδ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture, Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996* (Oxford 1998) 2-4.
- TΙΒΕΡΙΟΣ 1994 Μ. ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Θηροεὺς καὶ Παναθήναια, σκό: W. COULSON, O. PALAGIA, T. L. SHEAR, Jr., H. A. SHAPIRO, F. J. FROST (έκδ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy* (Oxford 1994), 131-143.
- TORELLI 1998 M. TORELLI, L'Asklepieion di Messene, lo scultore Damofonte e Pausania, σκό: In Memoria di Enrico Paribeni, *Archaeologica* 125 (Roma 1998) 466-483.
- TSANTSANOGLOU 1997 K. TSANTSANOGLOU, The First Columns of the Derveni Papyrus and their Religious Significance, σκό: A. LAKS, G. W. MOST (έκδ.), *Studies on the Derveni Papyrus* (Oxford 1997) 93-128.
- TUCHELT 1981 K. TUCHELT, Zum Problem «Kesareion-Sebasteion». Eine Frage zu den Anfängen des römischen Kaiserkultes, *IstM* 31, 1981, 177-186.
- TUPLIN 1984 C. J. TUPLIN, Pausanias' and Plutarch's Epameinondas, *Classical Quarterly* 78, 1984, 346-358.
- TZIFOPOULOS 1995 I. TZIFOPOULOS, Thucydides Rhetoric and the Propaganda of the Persian Wars Tops, *La Parola del Passato* 281, 1995, 91-115.

- VIDAL-NAQUET 1983 P. VIDAL-NAQUET, 'Ο μαῦρος κυνηγός (μτφρ. Γ. Ἀνδρεάδης, Π. Ρηγοπούλου) (Αθήνα 1983).
- VOYATZIS 1990 M. E. VOYATZIS, *The Sanctuary of Athena Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia* (Göteborg 1990).
- WESENBERG 1997 B. WESENBERG, Für eine Deutung des polykletischen Doryphoros, *JdI* 112, 1997, 59-75.
- WHITLEY 1988 WHITLEY, Early States and Hero-Cults: A Re-Appraisal, *JHS* 108, 1988, 173-182.
- WILL 1951 E. WILL, Dodékathéon et Panthéon, *BCH* 75, 1951, 233-246.
- WILLETTS 1969 R.F. WILLETTS, *Everyday Life in Ancient Crete* (London-New York 1969).
- WINAND 1990 J. WINAND, *Les Hierothytes: Recherche institutionelle* (Bruxelles 1990).
- WÖRRLE 1995 M. WÖRRLE, Vom tugendsamen Jüngling zum «getressten» Euergeten. Überlegungen zum Bürgerbild hellenistischer Ehrendekrete, στο: WÖRRLE, ZANKER 1995, 241-250.
- WÖRRLE, ZANKER 1995 M. WÖRRLE, P. ZANKER (έκδ.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus* (München 1995).
- ZUNINO 1997 M. N. ZUNINO, *Hiera Messeniaka: La storia religiosa della Messenia dall'età micenea all'età ellenistica* (Udine 1997).

α. Ἀποψη τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Βορρά. β. Ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου.

α. Ἀνατολική πλευρὰ τοῦ Σταδίου, ἡ Προεδρία. β. Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Σταδίου.

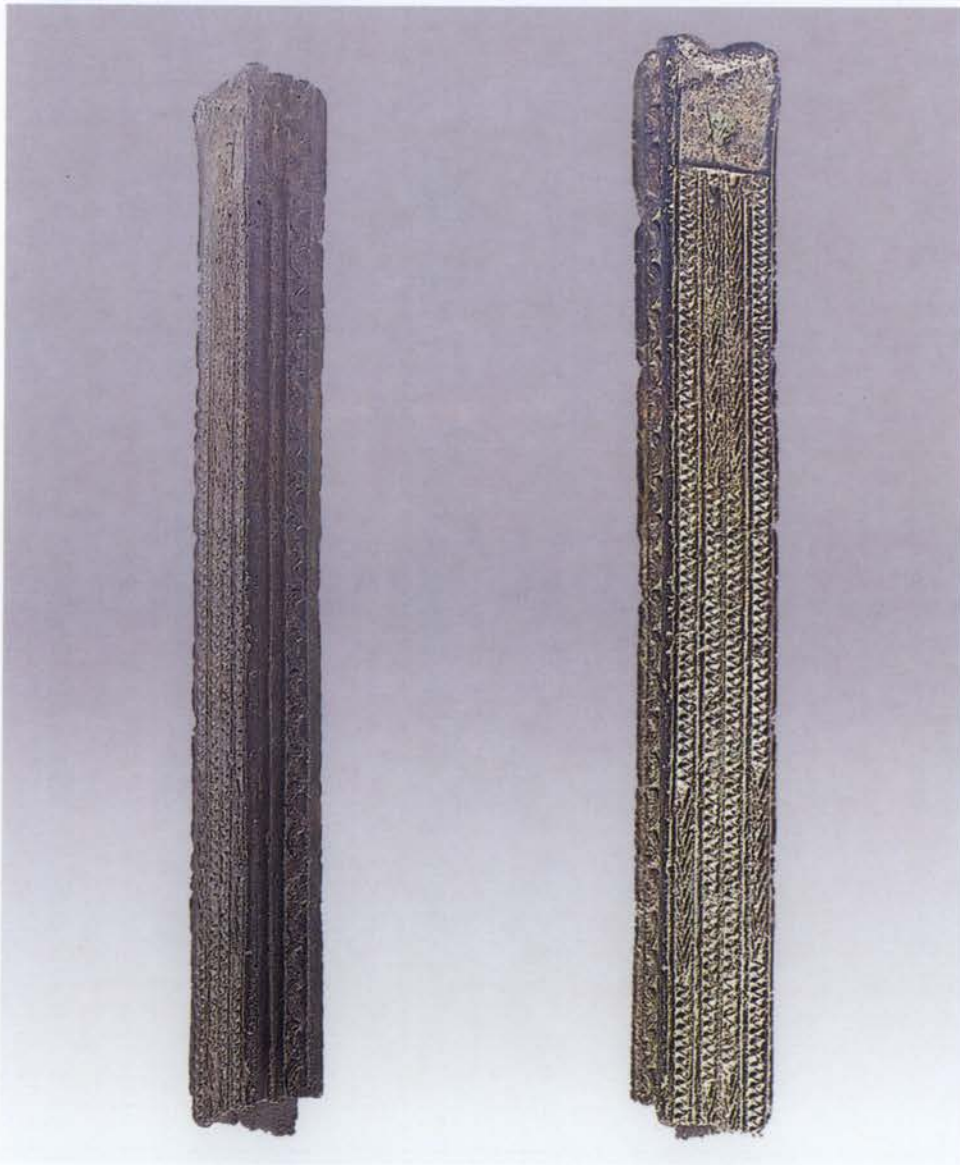

α. Δοκιμαστική αποκατάσταση του ταφικού μνημείου Κ3. β. Αναπαράσταση του ταφικού μνημείου Κ3. Μακέτα του J. Ιτο.

Μαρμάρινο ἐνεπίγραμμα βάθρο ἀγάλματος τοῦ Κλαυδίου Σαιθίδα.

Όψεις του χάλκινου γεωμετρικού τρίποδος.

α. Λίθινο ανάγλυφο σπένδοντος ήρωος, β. Πήλινος ανάγλυφος πίνακας με ένθρονο ήρωα.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Οι αρχαίες ελληνικές πόλεις χρησιμοποίησαν τους ήρωες για να προσδιορίσουν την πολιτική τους ταυτότητα και τα όρια της έδαφικής τους κυριαρχίας, οι βασικότερες έπομένως μορφές ήρωολατρείας προϋποθέτουν την ύπαρξη της πόλης¹. Η διαδικασία δημιουργίας των πόλεων ήταν διαφορετική από περιοχή σε περιοχή και αντίστοιχα διαφοροποιημένες ήταν και οι μορφές της λατρείας των ήρώων. Στη Μεσσηνία, κυρίως στην περιοχή της Ίθώμης, είχαν αναπτυχθεί όρισμένα αστικά κέντρα σε ένα πρώιμο σχετικά στάδιο, πριν από τη σπαρτιατική κατάκτηση της χώρας, η οποία διέκοψε την εξέλιξή τους προς πολυπλοκότερους σχηματισμούς, καθώς και τη διαμόρφωση αστικής νοοτροπίας. Η σπαρτιατική κατοχή φαίνεται ότι δεν οδήγησε ταυτόχρονα και στην πλήρη απώλεια της έθνικης συνείδησης των κατοίκων των περιοικίδων πόλεων, δεν κατάφερε να άφομοιώσει έθνικα όλους τους Μεσσηνίους. Σημαντικό ρόλο στην άντοχη και την αντίσταση των Μεσσηνίων ενάντια στον άφανισμό τους ως έθνους έπαιξαν ή διατήρηση των τοπικών λατρειών και ιδιαίτερα των ήρώων, ή μνήμη για τα κατορθώματα θρυλικών μορφών του παρελθόντος, όπως ο Άριστομένης, καθώς και ο διακαής πόθος των Μεσσηνίων της διασποράς για έπιτροφή σε μια έλεύθερη πατρίδα.

Ο άφηρωισμός των οικιστών άποτελεί την πρωιμότερη και σαφέστερη έκφραση ήρωολατρείας². Ο ήγετικός ρόλος των οικιστών στην ίδρυση των άποικιών και ή καθοριστική συμβολή τους σε θέματα όριοθέτησης των πόλεων, κατανομής της γής και έγκαθίδρυσης λατρειών άπέτέλεσε το κατεξοχήν παράδειγμα για τις νεοϊδρυμένες πόλεις, όπως ή Μεσσήνη, ή όποία ιδρύθηκε το 369 π.Χ. από τον Θηβαίο στρατηγό Έπαμεινώνδα με τη βοήθεια των συμμάχων του Άργείων³. Μετά το 369 οι Μεσσήνιοι προσπάθησαν με ταχύτατους ρυθμούς να κερδίσουν το χαμένο έδαφος, να γεφυρώσουν το χάσμα που είχε δημιουργήσει ή πολύχρονη σπαρτιατική κατοχή. Έγκατέστησαν τάχιστα στη νέα πόλη λατρείες του άπώτερου προδωρικού και δωρικού πα-

1. WHITLEY 1988, 173-182· MORRIS 1988, 750-761· πρβ. SOURVINOU-INWOOD 1990, 295-322.

2. LESCHHORN 1983 σποράδη· MALKIN 1987, 6-12· MÜLLER 1993, 58-75, ιδιαίτερος 63-66· ANTONACCIO 1995, 245-268· PARKER 1994, 339-340· D. BOEHRINGER, Zur Heroisierung historischer Persönlichkeiten bei den Griechen, στί: M. FLASHAR, H.-J. GEHRKE, E. HEINRICH (έκδ.), *Retrospektive, Konzepte von Vergangenheit in der griechisch-römischen Antike* (Freiburg 1998) 37-40.

3. ROEBUCK 1941, 27-57. Προς τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. λαμβάνει χώρα μία ριζική άλλαγή, ήγεμόνες θεοποιούνται και κοινοί θνητοί άφηρωίζονται: KEARNS 1989, 5· BURKERT 1985, 203-208.

ρελθόντος τους, λατρείες που είχαν υιοθετήσει ζώντας σε περιοχές εκτός Μεσσηνίας, καθώς και νέες λατρείες ήρώων οικιστών, οι οποίες σχετίζονταν με την υπό πρόσφατη ιστορία τους, όπως του 'Αριστομένη και του 'Επαμεινώνδα. Σύμφωνα με την περιγραφή του Πανσανία (4.27.6-7), κατά την προετοιμασία οικοδόμησης της νέας πόλεως, οι Μεσσήνιοι πρόσφεραν θυσία στον 'Ιθωμάτα Δία και τους Διοσκούρους, ενώ οι ιερείς τους στις Μεγάλες Θεές Δήμητρα και Κόρη και τον Καύκωνα, μυθικό ιδρυτή των μυστηρίων της 'Ανδανίας, έγγονο του Φλύου από την 'Αττική⁴. 'Επκαλέστηκαν σε συνέχεια από κοινού όλους τους ήρωες και τις ηρώιδες της χώρας και τους ζήτησαν να επανέλθουν και να κατοικήσουν μαζί τους στη νέα πόλη· ιδιαίτερα κάλεσαν την πρώτη μυθική βασίλισσα της Μεσσηνίας Μεσσήνη, κόρη του βασιλέως του 'Αργους Τριόπα και σύζυγο του Λάκωνος Πολυκάωνος⁵, τον Εϋρυτο και τον 'Αφαρέα με τους γιούς του 'Ιδα και Λυγκέα⁶ και από τους 'Ηρακλείδες τον Κρεσφόντη και τον γιό του Αΐπυτο⁷, πάνω από όλους όμως ζήτησαν την επιστροφή του 'Αριστομένη, θρυλικού ήρωα του δεύτερου Μεσσηνιακού πολέμου⁸.

Στην παρούσα εργασία δεν θα ασχοληθούμε με τη λατρεία του ήμίθεου πανέλληνα 'Ηρακλή στη Μεσσήνη ούτε και με τους Διοσκούρους, αλλά με τη λατρεία Μεσσηνίων κατά κύριο λόγο προγόνων, των οποίων οι μορφές αιώρούνται μεταξύ μύθου και ιστορίας, όπως του 'Αριστομένη και της άφηρωισμένης πρώτης βασίλισσας του τόπου Μεσσήνης, καθώς και οικιστών, ιστορικών προσώπων, όπως του 'Επαμεινώνδα. Θα εντάξουμε όμως στη συζήτησή μας τον 'Αθηναίο ήρωα Θησέα, γιατί η παρουσία αγάλματός του στο Γυμνάσιο της Μεσσήνης αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση με ειδικό ενδιαφέρον που απαιτεί ανάλυση και έρμηνεία. Θα ασχοληθούμε ακόμη με το θέμα του άφηρωισμού και με την απόδοση ύψιστων μεταθανάτιων τιμών σε έπιφανείς πολίτες, όπως ο Σαθίδας, ο Δαμοφών και άλλοι επώνυμοι και ανώνυμοι «άριστοι» Μεσσήνιοι, που είχαν μεταξύ άλλων άξιωθεί του προνομίου να κατασκευάζουν τα λαμπρά οικογενειακά «ήρια» τους εντός των τειχών της πόλεως⁹.

4. Σύμφωνα με άλλη παράδοση, ο Καύκων ήταν γενάρχης των Καυκώνων της Τριφυλίας και είχε τον τάφο του στο Λέπρεο: ΗΡΟΔ., 4.148· ΣΤΡΑΒ., 8.345· ΠΑΥΣ., 5.5.5· πρβ. FERRETTO 1980, 1-7.

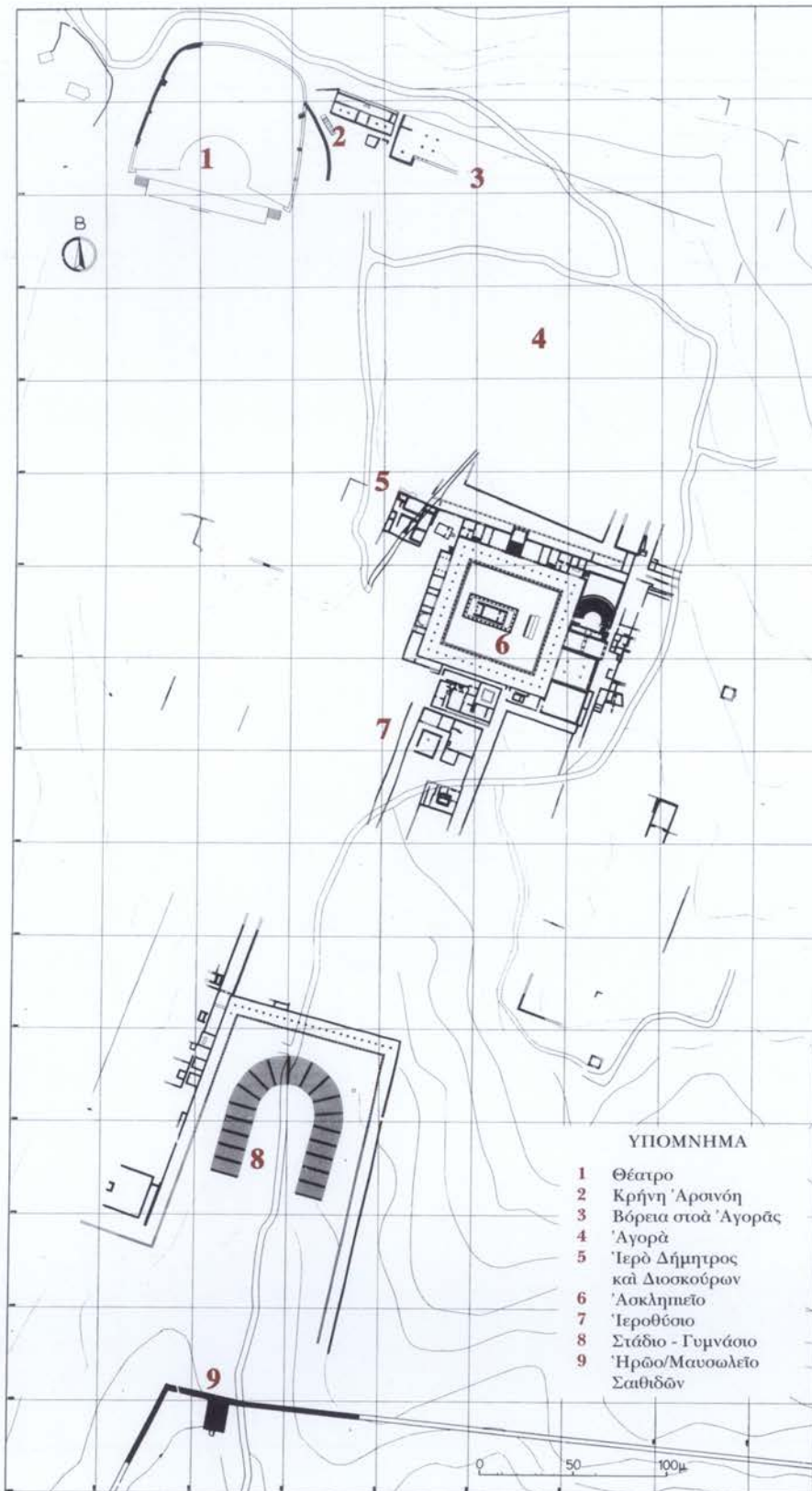
5. ΠΑΥΣ., 4. 1-3.

6. Ο Εϋρυτος ήταν γιός του Μελανέα που συμβαίλεψε με τον Περιήρη στη Μεσσηνία. Τα όστα του φυλάσσονταν στο Καρνάσιον άλος (ΠΑΥΣ. 4.33.5). Ο 'Αφαρέας και ο άδελφός του Λεύκιππος βασιλεύσαν στη Μεσσηνία μετά τον πατέρα τους Περιήρη. Οι γιοί του 'Αφαρέα 'Ιδας και Λυγκεύς ήταν ξαδέλφια με τους γιούς του Τυνδάρεω Διοσκούρους, γιατί οι πατέρες τους ήταν έτεροθαλείς άδελφοί, ως γιοί και οι δύο της Γοργοφόνης από τον Περιήρη και τον Οΐβαλο αντίστοιχα.

7. Η δολοφονία του Κρεσφόντη, πρώτου δωριέα βασιλιά της Μεσσηνίας, φημισμένου για τις δημοκρατικές του αρχές διακυβέρνησης, αποτέλεσε και το θέμα της μη σωζόμενης τραγωδίας του Εϋρυπίδη, *Κρεσφόντης* (ΣΤΡΑΒΩΝ, 8.361).

8. ΠΑΥΣ., 4.14.6-4.24.4.

9. Η λέξη «ήριον» χρησιμοποιείται για να δηλώσει ταφικούς περιβόλους, έπιτύμβια μνημεία ή απλώς τάφους: Α. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, 'Ηρία: αί πύλα 'Αθήνησιν, *ΗΟΡΟΣ* 1, 1983, 7-16.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- 1 Θέατρο
- 2 Κρήνη Άρουνή
- 3 Βόρεια στοά Άγοράς
- 4 Άγορά
- 5 Ίερό Δήμητρος και Δισκούρων
- 6 Άσκληπιείο
- 7 Ίεροθέσιο
- 8 Στάδιο - Γυμνάσιο
- 9 Ήρωο/Μαυσωλείο Σαθιδών

ΠΡΟΓΟΝΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΕΣ

Ἡ λατρεία τῆς ἡρώιδας Μεσσήνης

Ἡ λατρεία τῆς ἐπόνυμης τῆς πόλεως ἡρώιδας Μεσσήνης, κόρης τοῦ βασιλέως τοῦ Ἄργους Τριόπα, κατὰ τὴν παράδοση, καὶ συζύγου τοῦ πρώτου βασιλέως τῆς χώρας Πολυκάονος, μαρτυρεῖται τόσο φιλολογικὰ ὅσο καὶ ἐπιγραφικά. Ἡ Μεσσήνη, ἂν καὶ γυναίκα, μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ μυθικὴ γενάρχισσα τῶν Μεσσηνίων καὶ ἐπόνυμη ἡρώίδα τῆς πρωτεύουσας πόλης Μεσσήνης, μὲ ἀνάλογο παράδειγμα ἐκεῖνο τῆς Αὐτονόης, κόρης τοῦ Κηφέα, μυθικῆς ιδρύτριας τῆς Μαντινείας¹⁰. Στὴ βασίλισσα Μεσσήνη ἀποδίδεται καὶ ἡ ἐγκαθίδρυση τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων τῆς Ἄνδανίας, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀρχικὰ εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸν Καύκωνα (Παυσ. 4.1.9). Ἡρωικὲς τιμὲς ἀποδόθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴ βασίλισσα Μεσσήνη ἀπὸ τὸν εὐσεβῆ Μεσσηνιο βασιλιὰ Γλαῦκο, γιὸ τοῦ Αἰπύτου (Παυσ. 4.3.9-10)¹¹:

γέρα δὲ ἀπένειμε Μεσσήνη τῇ Τριόπα τὰ νομιζόμενα ἥρωσιν.
(καὶ ἀπέδωσε τιμὲς στὴ Μεσσήνη τοῦ Τριόπα, ὅσες ἀρμόζουν σὲ ἥρωες).

Ἡ περίοδος βασιλείας τοῦ Γλαύκου, μὲ βάση τὴ μεσσηνιακὴ βασιλικὴ γενεαλογία, θὰ μπορούσε νὰ τοποθετηθεῖ τὸν 9ο-8ο αἰώνα π.Χ., ἐφόσον βεβαίως δεχόμεστε κάποιον πυρήνα ἱστορικότητας στὴ μεσσηνιακὴ αὐτὴ παράδοση ποὺ διασώζει ὁ Πausanias¹². Ὁ ἴδιος ἡγεμόνας ὄρισε ἀκόμη ὅτι ἔπρεπε νὰ τιμοῦν καὶ οἱ Δωριεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς αὐτόχθονες Ἀχαιοὺς, τὸν Ἴθωμάτα Δία (Παυσ. 4.3.9)¹³.

Ἡ ὁμώνυμη τῆς πόλεως ἡρώίδα Μεσσήνη κλήθηκε ἀπὸ τοὺς Μεσσηνίους νὰ προσέλθει καὶ νὰ «ἐγκατασταθεῖ» μαζί μὲ ἄλλες θεϊκὲς καὶ ἥρωικὲς μορφὲς τοῦ παρελθόντος κατὰ τὴν ἵδρυση τῆς πόλεως τὸ 369 π.Χ. (Παυσ. 4.27.6). Ναὸ μὲ χρυσόλιθο λατρευτικὸ ἄγαλμά της, «ἄγαλμα χρυσοῦ καὶ λίθου παρίου», εἶδε ὁ Pausanias στὸ

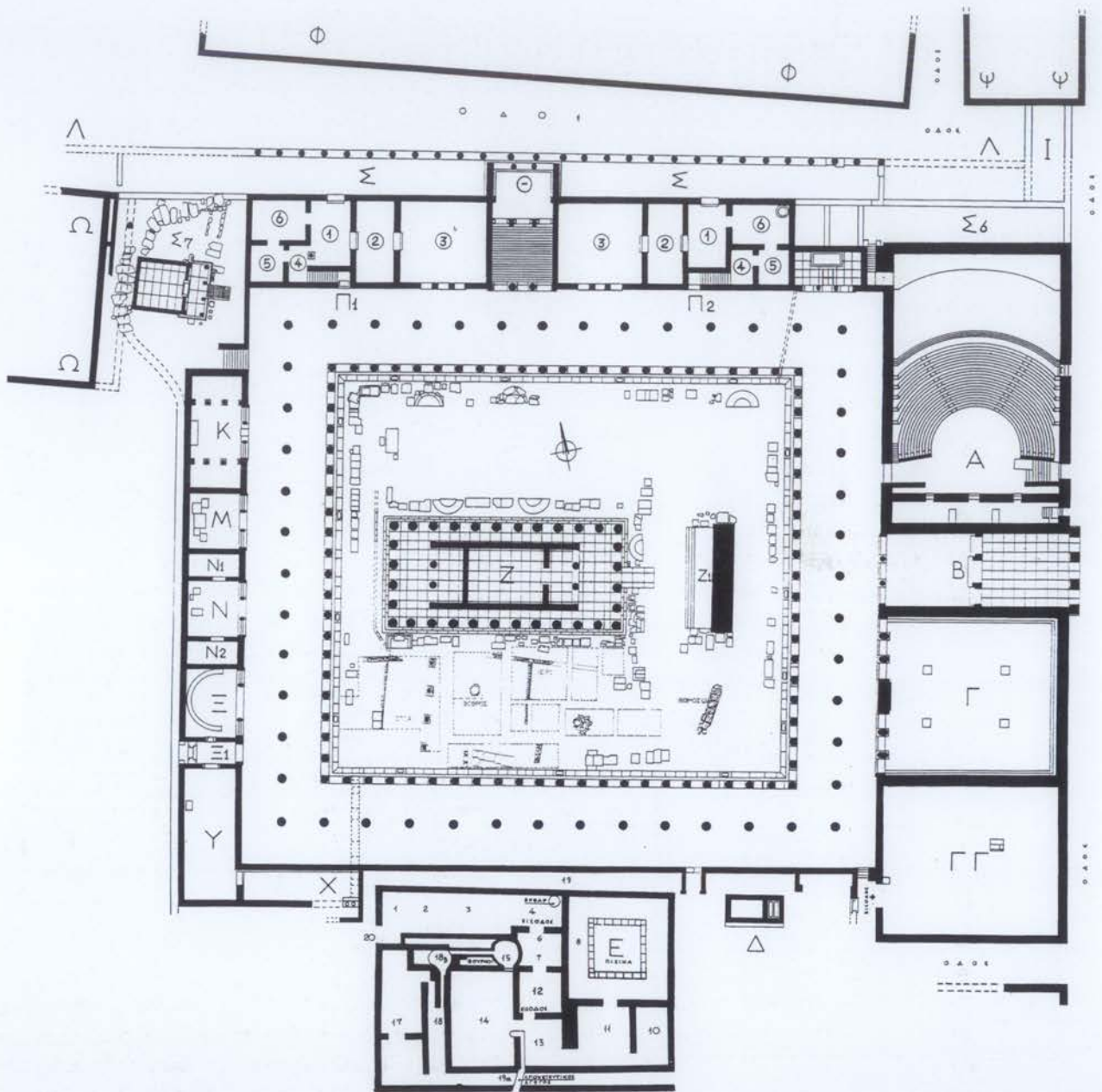
10. JOST 1985, 536.

11. LARSON 1995, 128.

12. Γιὰ τὴν ἱστορικότητα τοῦ Γλαύκου ἔχουν διατυπωθεῖ ἀμφιβολίες: CORSANO 1992· ZUNINO 1997, 108, σημ. 58.

13. Ἡ μαρτυρία ὑποδηλώνει ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἴθωμάτα ἦταν προδωρικὴ (=μινωικὴ - μυκηναϊκὴ), ὅπως ἄλλωστε προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸν μῦθο τῆς ἀνατροφῆς τοῦ Διὸς ὡς βρέφους ἀπὸ τῆς Νύμφης Νέδα καὶ Ἴθωμῆ καὶ τὴν ἀρπαγὴ του ἀπὸ τοὺς Κουρήτες, τὴν ὥρα ποὺ οἱ Νύμφες τὸν ἔλουζαν στὴν πηγὴ Κλεψύδρα (ΠΑΥΣ. 4.33.1), μῦθο ἀνάλογο μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἰδαίου Δία, τοῦ Κρητογενοῦς.

Εικ. 1. Κάτοψη του Ἀσκληπιείου με τὰ πρωιμότερα κτίσματα.

Είκ. 2. Τὸ πυργουστειφές κεφάλι τῆς Μεσσηνίας-Τύχης. Χάλκινο νόμισμα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Ἄσκληπιεὺς τῆς Μεσσηνίας (Παυσ. 4.31.11). Ἡ περιγραφή τοῦ περιηγητῆ (4. 31. 11-12) ὡστόσο δὲν μᾶς διαφωτίζει ἐπαρκῶς γιὰ τὴ θεότητα ποὺ κατεῖχε τὸν μεγάλο δωρικὸ ναὸ στὸ κέντρο τῆς περιστυλῆς αὐλῆς τοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 1, 3), ἀν δηλαδὴ ἡ θεότητα αὐτὴ ἦταν ὁ Ἄσκληπιός, ἡ Μεσσηνὴ ἢ καὶ οἱ δύο. «Ἰερὸν τὰς Μεσσηνίας» μαρτυρεῖται καὶ ἐπιγραφικὰ¹⁴. Μὲ βάση ὅσα ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, μποροῦμε νομίζω νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ ναὸς δὲν ἀνήκε στὸν Ἄσκληπιό, ἀλλὰ στὴν ἐθνικὴ ἡρωίδα Μεσσηνίη, ἢ τουλάχιστον ὅτι δὲν ἀνήκε ἀποκλειστικὰ στὸν Ἄσκληπιό. Μεσσηνίη καὶ Ἄσκληπιὸς θὰ μποροῦσαν ἄλλωστε νὰ συνυπάρχουν, ἀκόμη καὶ νὰ συστεγάζονται ὄχι μόνο στὸ ἴδιο τέμενος, ἀλλὰ καὶ στὸν ἴδιο ναό, ὡς μυθικοὶ προδωρικοὶ βασιλεῖς τῆς Μεσσηνίας¹⁵.

Τὸ λατρευτικὸ χρυσοῦλιθον ἄγαλμα τῆς Μεσσηνίας ποὺ εἶδε ὁ Πausanias μέσα στὸν ναό τῆς εἶχε φιλοτεχνηθεῖ ἀπὸ ἄγνωστο γλύπτη στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ., σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγησι ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴν ἀνέγερσι ὀλόκληρου τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἄσκληπιείου (βλ. παρακάτω). Πρέπει νὰ παρίστανε τὴ θεὰ μάλλον καθιστή, στὸν γνωστὸ τύπο τῆς πυργουστειφούς προσωποποιημένης πόλης, σύμφωνα μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Τύχης τῆς Ἀντιόχειας, φημισμένο στὴν ἀρχαιότητα ἔργο τοῦ γλύπτη Εὐτυχίδη, μαθητῆ τοῦ Λυσίππου, τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε γύρω στὸ 300 π.Χ., καὶ στάθηκε πρότυπο γιὰ παρόμοιες δημιουργίες¹⁶. Τὸ κεφάλι τῆς ἡρωίδας εἰκονίζεται σὲ χάλκινα νομίσματα τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. μὲ πυργωτὸ πόλο καὶ καλύπτρα ἀπὸ πάνω, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μὲ τὸ κεφάλι τῆς Τύχης (εἰκ. 2)¹⁷.

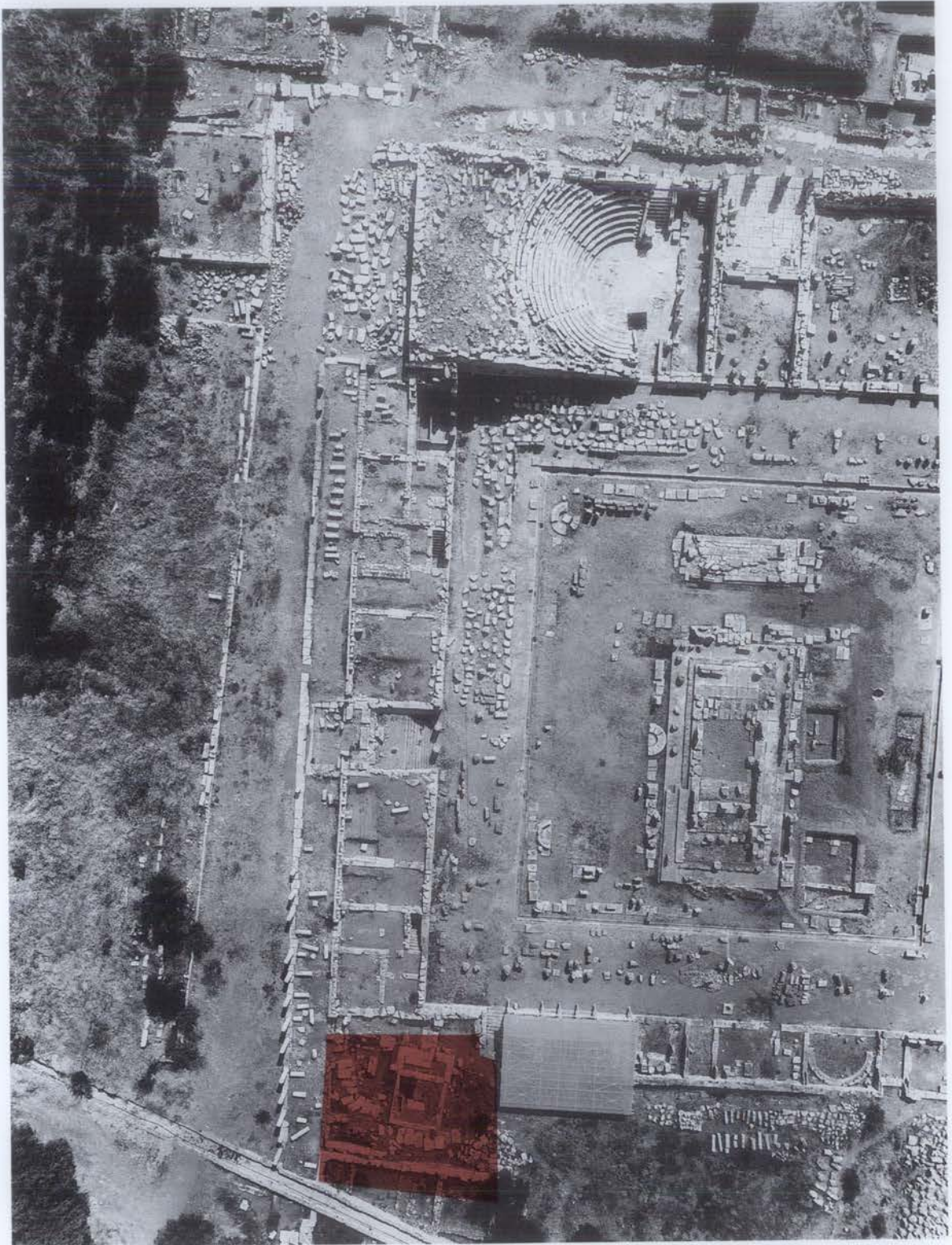
14. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 86· SEG 41, 323.

15. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1987, 79-90· ΠΑΕ 1989, 64-69· ΠΑΕ 1990, 69-71· ΠΑΕ 1993, 57-59· ΠΑΕ 1994, 86-92· ΠΑΕ 1995, 60-63· πρβ. καὶ FELTEN 1983, 90 καὶ DESHOURS 1993, οἱ ὁποῖοι ἀνεξάρτητα ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον πρότειναν τὸ ἴδιο· πρβ. SILKE MÜTH-HERDA, *Pausanias in Messene: Ein archäologischer Kommentar zu Paus. IV, 31, 4 - 33, 4* (ἀδημοσίευτο MAGISTER, Berlin 2000) 114-119, ἡ ὁποία δὲν δέχεται ὅτι ὁ μεγάλος ναὸς στὸ κέντρο τῆς αὐλῆς τοῦ Ἄσκληπιείου ἦταν ἀφιερωμένος καὶ στὴ λατρεία τῆς Μεσσηνίας.

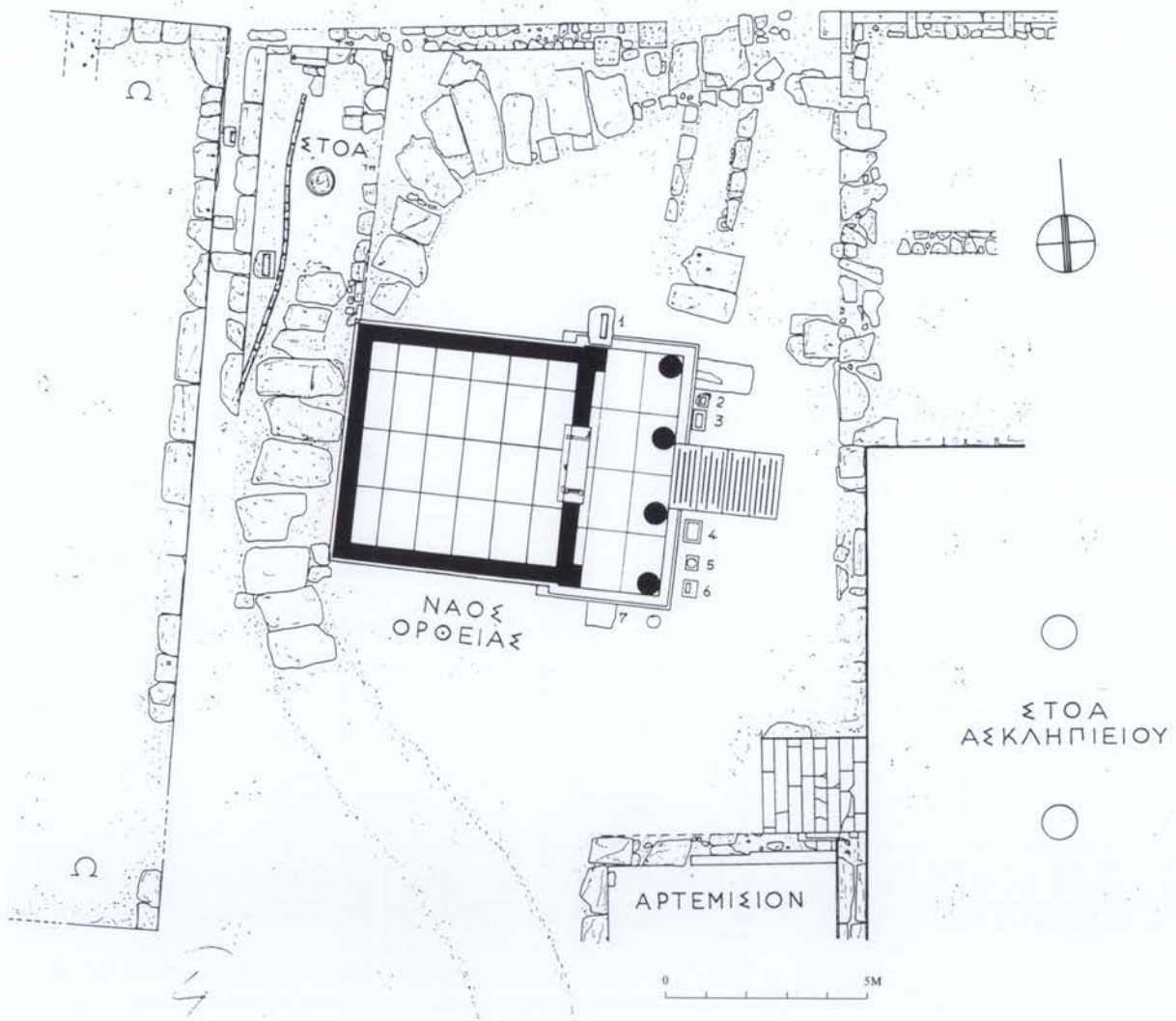
16. SMITH 1991, 76-77.

17. BMC 112[XXII 16 καὶ 15]· HEAD, *Historia Numorum*, 432· πρβ. O. PALAGIA, *Tyche at Sparta*, στί: *An Obsession with Fortune: Tyche in Greek and Roman Art* (Yale University Art Gallery Bulletin 1994) 65-75.

Εικ. 3. Τὸ Ἀσκλημεῖο τῆς Μεσσήνης, φωτογραφία ἀπὸ ἐλικόπτερο. Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας ὀρίζεται μὲ χρῶμα.

Εικ. 4. Κάτοψη του πρώτου ιερού της Ἀρτέμιδος Ὀρθίας. 1-7: βάρη ἀναθημάτων.

Στὸν ὀπισθόδομο τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσηνίας εἶδε καὶ περιέγραψε ὁ Παυσανίας (4.31.11-12) τὶς ζωγραφικὲς εἰκόνες τῶν δεκατριῶν προδωρικῶν βασιλέων καὶ βασιλισσῶν τῆς Μεσσηνίας, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὶς τρεῖς ἰσχυρὲς βασιλικὲς οἰκογένειες τῆς χώρας, τοὺς Ἀφαρίδες, τοὺς Νηλεῖδες καὶ τοὺς Λευκιπίδες, δηλαδὴ τὸν Ἀφάρεια καὶ τοὺς γιούς του Ἴδα καὶ Λυγκέα, τὸν Νέστορα καὶ τοὺς γιούς του Θρασυμήδη καὶ Ἀντίλοχο, τὸν Λεύκιππο μὲ τὶς τρεῖς κόρες του Ἰλάειρα, Φοῖβη καὶ Ἀρσινόη, μητέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τοὺς γιούς του Μαχάονα καὶ Ποδαλείριο, καθὼς καὶ τὸν πρῶτο δωριέα βασιλιὰ τῆς Μεσσηνίας Κρεσφόντη. Ὁ πίνακας ἦταν ἔργο τοῦ ζωγράφου Ὀμφαλίωνος, μαθητῆ τοῦ Ἀθηναίου Νικία¹⁸. Ἡ ἀκμὴ τοῦ Νικία τοποθετεῖται ἀπὸ τὸν Πλίνιο στὴ 112ῃ Ὀλυμπιάδα (332 π.Χ.), ἡ ἀρχὴ ἐπομένως τῆς δραστηριότητος τοῦ μαθητῆ τοῦ Ὀμφαλίωνος δὲν μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 300 π.Χ.¹⁹. Ἀκόμη καὶ ἂν δεχόμεσταν ὅτι ὁ ζωγραφικὸς πίνακας στὸν ναὸ τῆς Μεσσηνίας ἀνῆκε σὶς τελευταῖες δημιουργίες τοῦ καλλιτέχνη, δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὸν χρονολογήσουμε τόσο χαμηλά, ὥστε νὰ συμφωνήσῃ μὲ τοὺς χρόνους οἰκοδόμησις τοῦ Ἀσκληπιείου, στὰ τέλη δηλαδὴ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἔτσι ἡ πληροφορία τοῦ Πλινίου γιὰ τὴν περίοδο δράσης τοῦ Νικία καὶ συνακόλουθα τοῦ μαθητῆ του φαίνεται ἀνακριβής, ἐκτὸς ἂν δεχθῶμε ὅτι ὁ πίνακας τοῦ Ὀμφαλίωνος, ποὺ εἶδε ὁ Παυσανίας τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ἦταν φορητὸς καὶ εἶχε ἀρχικὰ τοποθετηθεῖ στὸ προγενέστερο ἱερὸ τῆς Μεσσηνίας (βλ. παρακάτω).

Ἡ Yvette Morizot πρότεινε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν ναὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ βρισκεται «ἐγκλωβισμένος» πάνω στὸ ἀνδρῶρο τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Ἀσκληπιείου, ὡς τὸν ναὸ τῆς ἡρωίδας Μεσσηνίας (εἰκ. 4)²⁰. Ἡ μελέτη τῆς εἶχε δυστυχῶς δημοσιευθεῖ πρὶν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα τοῦ ναοῦ Σ7, ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς, ἐκτὸς ἀπὸ ἀποθέτη μὲ ποικίλα πλακίδια καὶ εἰδώλια τῆς Ἀρτέμιδος, ποὺ τὴν εἰκονίζουσαν ὡς κυνηγέτιδα καὶ φωσφόρο, θραύσματα τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς θεᾶς, ἀρ. εὔρ. 318, 319, 3339, 3586 (εἰκ. 5α-β), λίθινο πεσό, ἀρ. εὔρ. 3587, ὕψ. 1.33 μ., μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀγνωστοῦ Διοσκουρίδα Ἀντικράτεος στὴν Ὀρθία (εἰκ. 6 καὶ 7), τὴ δεξιὰ κνήμη μὲ ἐμβάδα (ἀρ. εὔρ. 3329) καὶ τὸ δεξιὸ χεῖρι (ἀρ. εὔρ. 3949) τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ ἀνάθημα τοῦ Διοσκουρίδα (εἰκ. 8α-β)²¹, καθὼς καὶ τὸ μέτωπο ἑνὸς πῆλινου ἡγεμόνα καλυπτῆρα, ποὺ φέρει ὡς πυρήνα τοῦ ἀνθεμίου τὸ κεφάλι τῆς Ἀρτέμιδος (εἰκ. 9)²². Τὰ εὐρήματα αὐτὰ δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ναοῦ Σ7 μὲ τὸν πρῶτο ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας. Ὁ ναὸς λειτουργοῦσε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. μέχρι τὴν οἰκοδόμησις τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅταν ἡ λατρεία τῆς θεᾶς μεταφέρθηκε στὸν Οἶκο Κ τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ²³.

18. Ὁ Ὀμφαλίων ἦταν ὁ μόνος μαθητῆς τοῦ Νικία καὶ ταυτόχρονα δοῦλος καὶ ἐρωμένος του: PALAGIA 1980, 70-71, σημ. 394 καὶ 399· EAA, 690, s.v. *Omphalion* (B. CONTICELLO).

19. POLLITT 1990, 169-171.

20. MORIZOT 1994, 101-122· τὴν ἐσφαλμένη πρότασή της ἀκολούθησε καὶ ὁ MAGGI 1996, 260-265.

21. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1991, 86-96, εἰκ. 4, πίν. 52-53.

22. P. THEMELIS, *Architectural Terracottas from Messene, Hesperia Suppl.* 27, 1993, 147-145, εἰκ. 3, πίν. 48e.

23. THEMELIS 1994, 101-122.

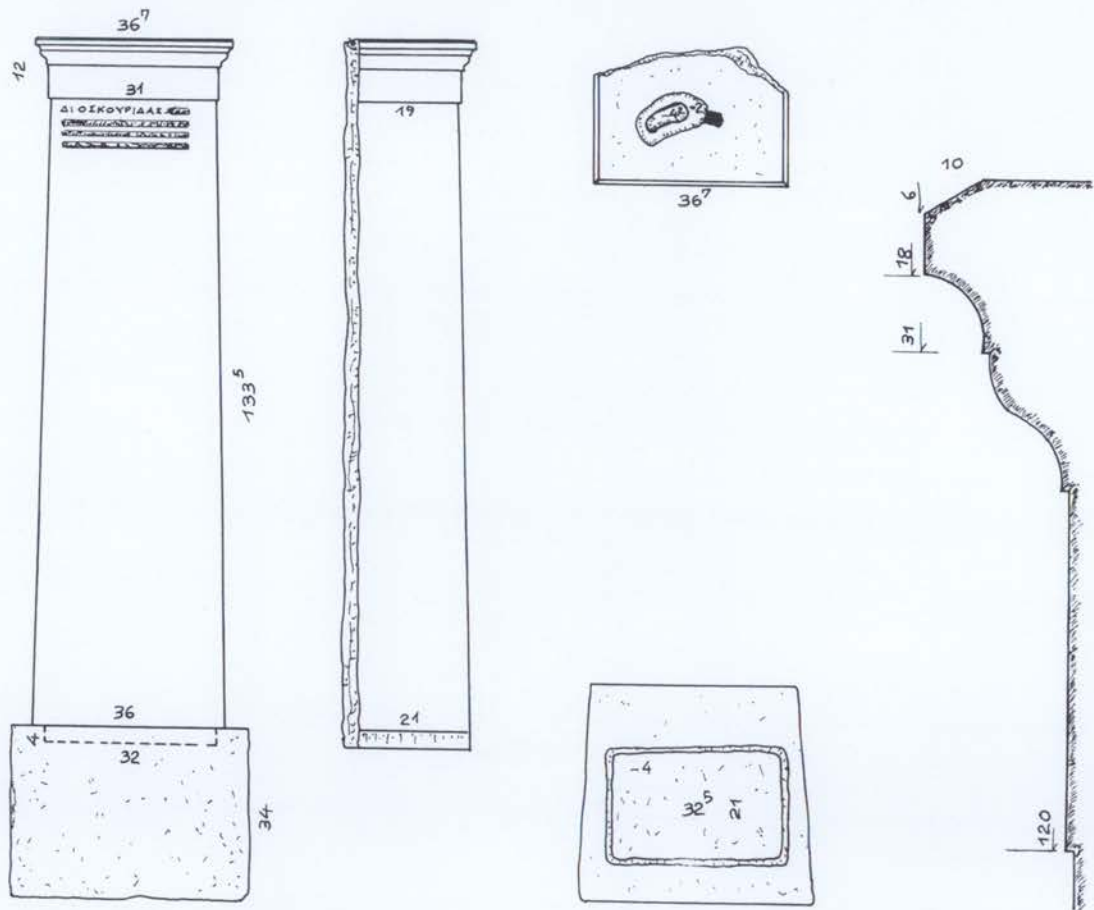

Εικ. 5α-β. Θραύσματα από τὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας.

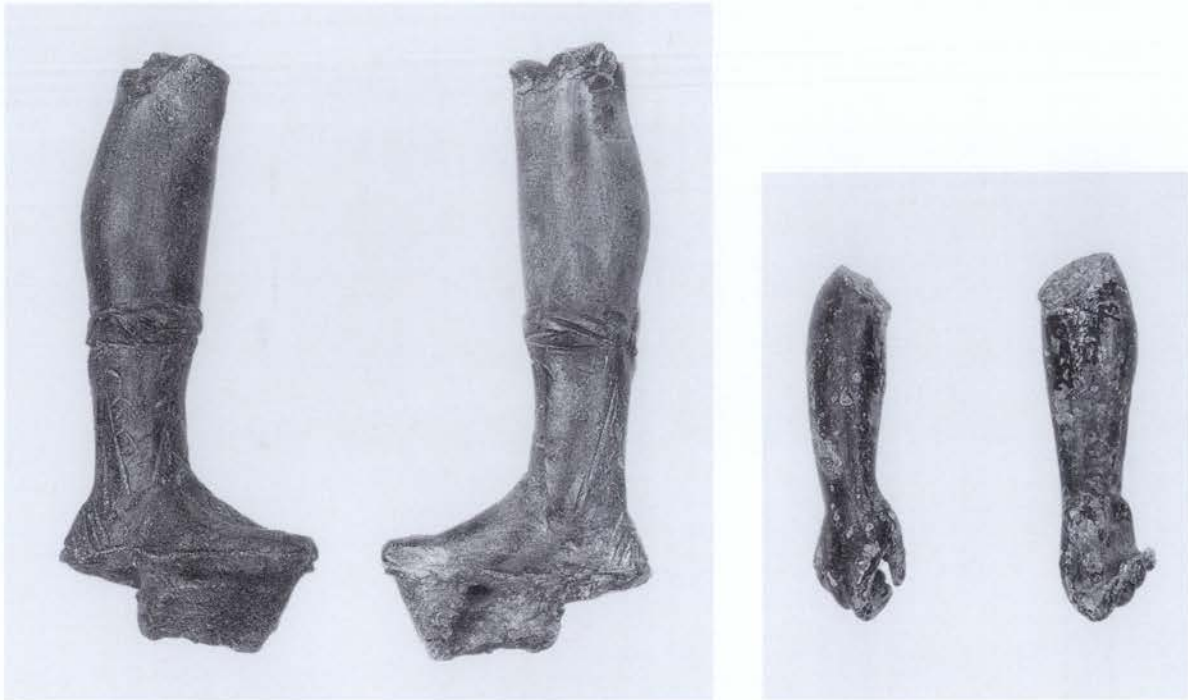

Εικ. 6. Πεσοδς ἐνεπίγραφος, ἀνάθημα τοῦ Δισκουρίδα, λεπτομέρεια.

Εικ. 7. Ὅψεις καὶ τομὴ τοῦ πεσοῦ τοῦ Δισκουρίδα.

Εικ. 8α-β. Δεξι πόδι και χέρι χάλκινου αγάλματος Ἀρτέμιδος Ὀρθίας.

Εικ. 9. Μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτήρα με κεφάλι Ἀρτέμιδος σὶν πυρήνα.

Ἡ Silke MÜTH-HERDA σὲ πρόσφατη μελέτη της ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ναὸς τῆς Μεσοσίνης ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σὲ ἄλλη θέση καὶ ὄχι μέσα στὸν χώρο τοῦ Ἀσκληπιείου²⁴. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ τὸν φέρει κάποτε στὸ φῶς, ὥστε νὰ ἀποδειχθεῖ ὀρθὴ ἡ πρότασή της.

Τὰ ἀναθήματα τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀρχαϊκῆς, κλασικῆς καὶ πρώιμης ἑλληνιστικῆς περιόδου, ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς σὲ βαθύτερα στρώματα στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου, φαίνεται ὅτι ἀπευθύνονταν τόσο στὸν Ἀσκληπιό, ὡς Μεσοσίνιο ἄνακτα, ἥρωα καὶ θεραπευτῆ, ὅσο καὶ σὲ χθόνια ἡρωίδα²⁵. Τὰ πρώιμα κτίσματα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μὲ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1993-1996 διατηρήθηκαν λόγω τῆς ἔντονης πρὸς Ν κλίσης τοῦ φυσικοῦ πετρώματος καὶ τῆς ἐπίχωσής τους κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ αἵθριου (εἰκ. 10). Διακρίνεται σαφῶς τμήμα στοᾶς ἀνοικτῆς πρὸς τὰ Α, πλ. 5.70 μ. καὶ σωζ. μήκ. 11 μ. Ὁ πίσω τοῖχος της, χτισμένος μὲ ἀκανόνιστες, ἀλλὰ καλὰ ἀρμολογημένες πέτρες, διατηρεῖται σὲ ὕψος 1.20 μ. περίπου. Ἡ κιονοστοιχία ἐδραζόταν πάνω σὲ ἐπιμελῶς κατεργασμένες ἀσβεστολιθικὲς πλίνθους - βάσεις, τοποθετημένες σὲ σειρὰ ἀνὰ τρία μέτρα. Ἀκανόνιστο πρόχειρο τοιχίο μεταξὺ τῶν πλίνθων, ἀνήκει σὲ δευτέρη φάση ἐποκευῆς. Ἡ στέγη τῆς στοᾶς πρέπει νὰ ἦταν ξύλινη, ἐνῶ ἡ κεράμωση περιελάμβανε κυρίως λακωνικὰ ἀγελαῖα, ἀλλὰ καὶ κορινθιακὰ ἀκραῖα κεραμίδια. Ἐνα θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρα, ἀρ. εὐρ. 2937, φέρει ὀρθογώνιο σφράγισμα μὲ ἀνάγλυφη τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφὴ:

ἱερ[ᾶ] || ἐπὶ Φιλ[ίππου].

Δηλαδὴ κέραμος ἱερή, ἡ ὁποία κατασκευάστηκε, ὅταν ἱερέας ἐπώνυμος τοῦ ἔτους ἦταν ὁ Φίλιππος²⁶. Ἐνα δεῦτερο θραῦσμα ἀπὸ λακωνικὸ καὶ πάλι στρωτήρα, ἀρ. εὐρ. 2949, φέρει σφράγισμα μὲ τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφὴ:

ἐπὶ ἱε[ρέως] | [Τ]ελ[εσάρχου:]²⁷.

Ἐνα τρίτο κυκλικὸ σφράγισμα, ἀρ. εὐρ. 2950, φέρει σὲ δύο στίχους τὴν ἐξῆς συντομογραφημένη ἐπιγραφὴ:

Δα(μόσιος) | Εὐ(αμέρου;).

24. S. MÜTH-HERDA, *Pausanias in Messene: Ein archäologischer Kommentar zu Paus.* IV, 31, 4-33, 4, (ἀδημοσίευτο Magister, Berlin 1999) 114-119.

25. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1994, 86-92.

26. Πρβ. *ΠΑΕ* 1989, 98-99, πίν. 77ε· THEMELIS 1993, 35 καὶ σημ. 41.

27. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1993, 59, πίν. 32γ· πρβ. καὶ *ΠΑΕ* 1989, 98, πίν. 77δ.

Εικ. 11. Θραύσμα από τὸ μέτωπο ἑνὸς ἡγεμόνα καλυπτῆρα μὲ προτομὴ Ἡρακλέους.

Καὶ τὰ τρία σφραγίσματα μιλοῦν σαφῶς γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἱερὸ χαρακτῆρα τοῦ οἰκοδομήματος²⁸.

• Θραύσμα ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνα καλυπτῆρα, *ἀρ. εὐρ.* 2962 (εἰκ. 11). Φέρει προτομὴ Ἡρακλέους μὲ λεοντὴ ποὺ καλύπτει τὸ κεφάλι καὶ τὴν πλάτη τοῦ ἡμίθεου, ἐνῶ τὰ πρόσθια ἄκρα τοῦ ζώου δένονται μπροστὰ μὲ τὸν γνωστὸ τρόπο τοῦ «ἠράκλειου ἄμματος». Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου σκληρὰ μὲ ἔνταση στὸ βλέμμα. Γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἡμίθεου ἐκφύονται ἀκτινωτὰ τὰ φύλλα τοῦ ἀνθεμίου. Σειρὰ ὠν στὴν κάτω παρυφή, 3ου αἰ. π.Χ. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἡρακλῆ στὸ ἀκροκέραμο ὑποδηλώνει τὴν παρουσία κτίσματος ἀφιερωμένου στὴ λατρεία τοῦ ἥρωα μέσα στὸ τέμενος τῆς Μεσσήνης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Στὸ νεώτερο μνημειακὸ συγκρότημα τοῦ Ἀσκληπιείου τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο ἀντικατέστησε τὸ παλαιότερο τέμενος, φαίνεται ὅτι στεγάστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κύριες θεότητες (τὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴ Μεσσήνη) καὶ ἄλλες ποὺ προϋπήρχαν στὸν ἴδιο χῶρο, ὅπως ἡ Ἄρτεμις Ὀρθία, καθὼς καὶ ὁ Ἡρακλῆς.

Ἡ στοὰ ἀποτελοῦσε προφανῶς τὸ πρὸς Δ ὄριο ἱεροῦ τεμένους, προγενέστερου τοῦ Ἀσκληπιείου. Καμπύλος ἰσχυρὸς τοῖχος πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ ἀνήκει σὲ κτίσματα ἀγνωστής χρήσης τῆς δεύτερης ἀμελοῦς φάσης, τὰ ὁποῖα ἔχουν καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τὶς βαθιὲς θεμελιώσεις τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου. Ἀνατολικά τῆς στοᾶς ἦλθαν στὸ φῶς οἰκοδομικὰ κατάλοιπα λατρευτικοῦ κτί-

28. P. THEMELIS, ὁ.π. σημ. 22, 142, εἰκ. 2, πίν. 48.

Είκ. 12. Μήτρα για την κατασκευή ειδωλίων Λήδας με κύκνο.

σματος σε τρεις επάλληλες οικοδομικές φάσεις (είκ. 10). Από την πρώτη αρχαϊκή σώζονται πενιχρά λείψανα τοίχου Α-Δ κατεύθυνσης, χτισμένου με μεγάλες ακανόνιστες ασβεστολιθικές πέτρες. Η δεύτερη κλασική φάση των αρχών του 4ου αϊ. π.Χ., σύμφωνα με όρισμένα όστρακα, περιλαμβάνει διμερές λατρευτικό κτίσμα, το οποίο καταστράφηκε (από φωτιά;) στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αϊ. π.Χ. Κατά την τρίτη φάση το κτίσμα έπισκευάζεται μερικώς, ώσπου καταστρέφεται και έγκαταλείπεται όριστικά με την οικοδόμηση του συγκροτήματος του Άσκληπείου. Σε εύρη και άβαθη άποθέτη, είχαν άπορριφθεί τα προϊόντα καταστροφής του δεύτερου κλασικού λατρευτικού κτίσματος μαζί με όστα ζών και πολυάριθμα άναθήματα: δεκάδες άωτα σκυφίδια και καθαρίσκοι, ειδώλια και πλακίδια, τα περισσότερα πανομοιότυπα με εκείνα του ιερού του ήρωος και των Διοσκούρων (Ω-Ω) με παραστάσεις ήρωος και ήρώισσας σε ποικίλες σκηνές.

Ειδικό ένδιαφέρον παρουσιάζουν τρεις έλαφρώς έλαττωματικές μήτρες ειδωλίων, προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, που είχαν άνατεθει στο ιερό:

- Άρ. εύρ. 6147, ύψ. 0.215 μ., πλ. 0.09 μ. Πήλινη μήτρα συγκολλημένη από έξι κομμάτια και συμπληρωμένη με γύψο. Τέλος 5ου με αρχές 4ου αϊ. π.Χ. (είκ. 12). Άποδίδει ειδώλιο Λήδας με κύκνο πάνω σε κυλινδρική βάση. Η μητέρα της Έλένης είναι γυμνή από τους μηρούς και πάνω. Με το ύπερυψωμένο δεξι χέρι της κρατεί το ίμάτιο έτοιμη να καλύψει το σώμα της και ταυτόχρονα να κρύψει την άναμενόμενη έρωτική συνομιλία της με τον Δία - κύκνο, τον όποιο άγκαλιάζει τρυφερά πέζοντάς τον πάνω στο άριστερό μέρος του σώματός της. Το ειδώλιο παρουσιάζει στενή εικονογραφική συγγένεια με το άγαλμα της λεγόμενης Άφροδίτης Frejus, το καλύτερο αντίγραφο του όποίου βρέθηκε στη Νάπολη και εκτίθεται στο Λούβρο. Το πρότυπό

Εικ. 13. Μήτρα για την κατασκευή ειδωλίων νέου άνδρα.

Εικ. 14. Μήτρα για την κατασκευή ειδωλίων γυναίκας.

του ανάγεται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.²⁹. Ὁ Μεσσηνιος κοροπλάστης θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ εἶχε ὑπόψη του τὸ ἔργο Λήδα καὶ Κύκνος, τοῦ πρώιμου 4ου αι. π.Χ., ποὺ ἀποδίδεται στὸν γλύπτη τῆς Ἐπιδαύρου Τιμόθεο³⁰, ἡ δημιουργία του ἐντούτοις στερεῖται τοῦ αἰσθησιασμοῦ καὶ τῆς κίνησης τοῦ ἔργου τοῦ Τιμόθεου καὶ φαίνεται νὰ προσεγγίζει τὰ πρωιμότερα κλασικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκφράζει τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης Frejus. Τὸ χαμένο πρότυπο τῆς Ἀφροδίτης Frejus ἀποδίδεται ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὲς στὸν γλύπτη τοῦ τέλους τοῦ 5ου αι. π.Χ. Καλλίμαχο. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ θεὰ κρατοῦσε στὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι μῆλο, καὶ ὄχι οἰνοχόη ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο προσθέτουν συνήθως οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἕνα καρπὸ δηλαδὴ ποὺ ὑπανίσσεται τὴν «Κρίση τοῦ Πάριδος», κατὰ τὴν ὁποία βεβαίως ἡ Ἀφροδίτη, ὡς καλλίστη, εἶχε πρωτεύσει. Τὸ ἀνασῆκωμα ἐντούτοις τοῦ ἐνδύματος μὲ τὸ ὑπερυψωμένο δεξιὸ χέρι τῆς θεᾶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σχετίζεται μὲ ντύσιμο ἢ πόρπωση, ὅπως ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι μελετητὲς³¹. Τὸ τράβηγμα καὶ ἡ ἀνύψωση αὐτῆ τοῦ ἐνδύματος γίνεται κατανοητὴ μόνο ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ μορφὴ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκρύψει (καλύψει) τὴν ἐπικείμενη ἐρωτικὴ πράξη τῆς, ἂν δηλαδὴ δεχθοῦμε ὅτι τὸ πρότυπο τῆς λεγόμενης Ἀφροδίτης Frejus εἰκόνιζε τὴ Λήδα καὶ ὄχι τὴν Ἀφροδίτη. Ἡ μόνη δυνατὴ κατὰ τὴ γνώμη μας ἐρμηνεία τῆς κίνησης αὐτῆς ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπαντᾷ μὲ ἀνάλογο τρόπο καὶ στὸ ἄγαλμα τῆς Νιόβης, ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ καλύψει μὲ τὸ ἱμάτιό τῆς τὸ σῶμα μιᾶς ἀνήλικης κόρης τῆς, προκειμένου νὰ τὴν προστατέψει ἀπὸ τὰ φονικὰ βέλη τῶν παιδιῶν τῆς ζηλότυπης καὶ σκληρῆς Λητοῦς, τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος³².

• Ἀρ. εὐρ. 6132, ὕψ. 0.175 μ., πλ. 0.06 μ. Πήλινη μήτρα συγκολλημένη ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Ἀποδίδει γυμνὸ νέο ἄνδρα πάνω σὲ συμφυῆ τετράγωνη βάση. Ὁ νέος εἰκονίζεται μετωπικά, προβάλλοντας ἐλαφρὰ τὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ ἔχοντας κολημένα στὸν κορμὸ τὰ χέρια, ὅπως οἱ κοῦροι (εἰκ. 13). Ὑστερῶν ἀρχαϊκῶν-πρωιμῶν κλασικῶν χρόνων.

Παρόμοια εἰδῶλια γυμνῶν νέων ἀνδρῶν ἢ παιδιῶν, κατασκευασμένα ἀπὸ διαφορετικὲς ὅμως μήτρες, ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς στοὺς ἀποθέτες τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἥρωος, τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διοσκούρων στὴ Μεσσηνίη, ὅπου φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ τὸν μυητικὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας, τοῦ περάσματος δηλαδὴ στὴν ἡλικία τῆς ἡβης³³.

• Ἀρ. εὐρ. 5965, ὕψ. 0.085 μ., πλ. 0.08 μ. Τὸ κάτω μισὸ πήλινης μήτρας εἰδωλίου. Ἀποδίδει τὰ πόδια γυναικείας μορφῆς, ἴσως Ἀφροδίτης, ντυμένης μὲ πλούσια πτυχωμένο ποδήρη χιτῶνα, πάνω σὲ ἐλλειψοειδῆ βάση (εἰκ. 14). 5ου αι. π.Χ.

29. BIEBER 1977, 46-47, πίν. 23-27· B. S. RIDGWAY, *Fifth Century Styles in Greek Sculpture* (Princeton 1981) 198-201, εἰκ. 126-127 καὶ βιβλιογραφία στίς σ. 219-220· Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Ἡ Ἀφροδίτη τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1985, 1-32, πίν. 1-3· Μ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, *Τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης* (Ἀθήνα 1999) 26-27.

30. B. SCHLÖRB, *Timotheos* (Berlin 1965) 51-56, πίν. 16· A. RIECHE, Die Kopien der Leda des Timotheos, *AntPl* 17, 1978, 21-55· W. FUCHS, *Die Skulptur der Griechen* (München 1983) 357-358, εἰκ. 396.

31. B. S. RIDGWAY, ὁ.π. 199.

32. P. E. ARIAS, *Skopas* (Roma 1952) 136-138, πίν. XV, 53.

33. THEMELIS 1998, 177 καὶ 185, εἰκ. 46.

Εικ. 15. Πήλινος πίνακας με ανάγλυφη παράσταση καθισμένου σε κλισμό ήρωος.

Εικ. 16α-β. Χάλκινος άριστερός όφθαλμός.

Εικ. 17. Πήλινος πίνακας με παράσταση καθισμένου σὲ κλισμὸ ἥρωος καὶ ζεύγους σεβιζόντων.

Εικ. 18-19. Ἀριστερὸ πέλμα με λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ δάχτυλα δεξιᾶς παλάμης.

Μεταξύ των πλακιδίων ξεχωρίζουν δύο τύποι μεγάλων πήλινων πινάκων πολύ καλής ποιότητας του 4ου αἰ. π.Χ.:

• *Αρ. εύρ. 6060*, ύψ. 0.205 μ., πλ. 0.225. Εικονίζεται καθισμένος σὲ κλισμὸ χθόνιος ἥρωσ με πλούσια κόμη καὶ γενειάδα. Στρέφει τὸ γυμνὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ του πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἔχει τὰ πόδια του καλυμμένα με τὸ ἱμάτιο. Στὸ ὑπερυψωμένο δεξί του χέρι κρατεῖ σκήπτρο, ἐνῶ στὸ ἀριστερὸ κἀνθαρο, ὅπου προσεγγίζει ἐλισσόμενος ὄφις. Τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 15). Εἶναι ἐνδεχόμενο ἡ μορφή νὰ ταυτίζεται με τὸν Ἀσκληπιό, ὅπως τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς ἀπεικονίσεις του κυρίως στὴν Ἐπίδαυρο, οἱ ὁποῖες πιστεύεται ὅτι ἀποδίδουν τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ, ἔργο τοῦ γλύπτη Θρασυμήδη κατὰ τὸν Πausanία (Πaus. 2.27.2)³⁴. Πανομοιότυποι ἐντούτοις πήλινοι πίνακες, κατασκευασμένοι ἀπὸ τὴν ἴδια μήτρα, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος, τῆς Δήμητρος καὶ τῶν Διοσκούρων, ὅπου ὁ Ἀσκληπιὸς δὲν ἔχει θέση³⁵.

• *Αρ. εύρ. 6061*, ύψ. 0.295 μ., πλ. 0.32 μ. Ἀρχῶν 4ου αἰ. π.Χ. Εικονίζεται ζευγὸς σεβιζόντων ἐνώπιον καθισμένου ἔνθρονου ἥρωος δεξιά, ὁ ὁποῖος κρατεῖ στὸ δεξί του χέρι φιάλη πάνω ἀπὸ βωμό (εἰκ. 17). Ὅπως καὶ στὴν προηγούμενη περίπτωση, ὁ εἰκονιζόμενος χθόνιος ἥρωσ θὰ μπορούσε νὰ ταυτίζεται με τὸν Ἀσκληπιό, ὡς χθόνιο ἥρωα, μυθικὸ ἄνακτα καὶ γενάρχη τῶν Μεσσηνίων, ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος ἐντούτοις τοῦ πίνακα εἶναι γενικοῦ χαρακτήρα καὶ δὲν ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὸν Ἀσκληπιό.

Εἰδώλια, ἀνάγλυφα πλακίδια καὶ μικροσκοπικὰ ἀγγεῖα, κυρίως κανθαρίσκοι καὶ σκυφίδια, βρέθηκαν ἄτακτα ριγμένα κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο τῆς τρίτης φάσης τοῦ τελευταίου ἱεροῦ. Εἶχαν προφανῶς σαρωθεῖ κατὰ τὶς ἐργασίες θεμελίωσης τοῦ μεγάλου δωρικοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιείου. Βρέθηκαν ἐπίσης τὰ ἐξῆς τέσσερα ὁμοιώματα ἀνθρώπων μελῶν³⁶:

• *Αρ. εύρ. 5528*, ύψ. 0.06 μ., πλ. 0.08 μ. 4ου αἰ. π.Χ. Χάλκινη χυτὴ ἀριστερὴ κόγχη ὀφθαλμοῦ ἐλλειψοειδοῦς σχήματος, ποὺ ἀνήκει μάλλον σὲ γυναικεῖο κεφάλι, ὅπως δείχνουν τὸ λεπτὸ φρύδι, ὁ λεῖος κρόταφος καὶ τὸ ζυγωματικὸ. Τὰ βλέφαρα ἐνθετα ἀπὸ ἔλασμα, ἴσως μολύβδου. Ὀπὴ ἀνάρτησης στὸ μέσο τῆς ἄνω πλευρᾶς (εἰκ. 16α-β)³⁷.

• *Αρ. εύρ. 5527*, μήκ. μέγ. 0.10 μ., πλ. 0.07 μ., ύψ. 0.03 μ. 5ου αἰ. π.Χ. Πήλινο πέλμα ἀριστεροῦ ποδιοῦ, μάλλον γυναικεῖο, ὅπως δείχνει τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα (εἰκ. 18).

• *Αρ. εύρ. 5759*, μήκ. μέγ. 0.057 μ., πλ. 0.055 μ., πάχ. 0.017 μ. 5ου αἰ. π.Χ. Πήλινο δεξὶ χέρι γυναικῆς ἐπιχρισμένο λευκὸ. Σῶζονται μόνο τὰ τέσσερα δάχτυλα, χωρὶς τὸν ἀντίχειρα καὶ τὴν παλάμη (εἰκ. 19). Μεγάλος ἀριθμὸς πήλινων ἀναθηματικῶν μελῶν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου³⁸.

• *Αρ. εύρ. 5910*, ύψ. 0.091 μ., πλ. 0.075 μ., πάχ. 0.056 μ. 4ου αἰ. π.Χ. Πήλινο ἀν-

34. B. SCHLÖRB, *Timotheos* (Berlin 1965) 35-36, εἰκ. 35 καὶ 36.

35. THEMELIS, ὁ.π. σημ. 33, 174, εἰκ. 36.

36. Γιὰ ποικίλα ὁμοιώματα ἀνθρώπων μελῶν βλ. FORSEN 1996, σποράδην· γιὰ τὰ ἀναφερόμενα στοὺς καταλόγους τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἀθῆνας ἀνάλογα ἀφιερῶματα: ALESHIRE 1989, 39-48.

37. Γιὰ ἀναθηματικὸς ὀφθαλμοὺς ἀπὸ πολῦτιμα μέταλλα βλ. STEINHART 1995, 35-36.

38. F. J. DE WAELE, *The Sanctuary of Asklepios and Hygieia at Corinth*, *AJA* 37, 1933, 417-451.

Εικ. 20. Πήλινο ανδρικό γεννητικό ὄργανο.

• *Αρ. εὐρ. 5910*, ὕψ. 0.091 μ., πλ. 0.075 μ., πάχ. 0.056 μ. 4ου αἰ. π.Χ. Πήλινο ἀνδρικό γεννητικό ὄργανο, μαζί με τὸ τρίχωμα τῆς ἡβης. Διακρίνονται ἴχνη ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος (εἰκ. 20). Ἀνδρικά γεννητικά ὄργανα ἔχουν βρεθεῖ σὲ ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς, κυρίως στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τοῦ Ἔρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη, καθὼς καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας στὸν Πειραιά³⁹.

Τὰ τελευταῖα αὐτὰ χαρακτηριστικὰ ἀναθήματα ἀποτελοῦν καὶ τοὺς μόνους μάρτυρες τῆς θεραπευτικῆς ὑπόστασης τοῦ λατρευόμενου χθόνιου θεοῦ, ὑπόστασης ἢ ὁποῖα ἐμφανίζεται ὑποβαθμισμένη στὸ νεώτερο Ἀσκληπιεῖο, ὅπου προέχει ἡ πολιτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὡς γιοῦ τῆς Ἀροινόης, κόρης τοῦ Λευκίππου, καὶ ὡς μυθικοῦ βασιλιᾶ τῆς Μεσσηνίας, κατὰ τὸν «μεσσηνιον λόγον»⁴⁰.

Μεταξὺ τῆς στοᾶς καὶ τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος ἀποκαλύφθηκε κύκλος διαμέτρου 1.20 μ. × 1 μ. κατασκευασμένος με ἀκανόνιστους λίθους σὲ δύο μόνο ἐπάλληλες σειρὲς ποὺ ἐδράζονται στὸ χῶμα (εἰκ. 10). ἀποτελεῖ κυκλικὸ βόθρο ὑγρῶν πιθανότατα προσφορῶν. Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν κύκλο καὶ τὴ γύρω ἔκταση βρέθηκαν μικροσκοπικοὶ καθαρίστικοι καὶ σκυφίδια, εἰδώλια καὶ πήλινα πλακίδια ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων. Στὰ ἀνατολικά τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος ἦλθε στὸ φῶς φρέαρ, διαμ. 0.65 μ., χτισμένο με μικρὲς ἀκανόνιστες πέτρες. Λόγω τῆς στενότητος τοῦ στομίου δὲν κατέστη δυνατό νὰ προχωρήσει ἡ ἐρευνά του σὲ βάθος. Σὲ χαμηλότερο κατὰ 1 μ. περίπου ἐπίπεδο γύρω ἀπὸ τὸ φρέαρ ἐντοπίσθηκε προγενέστερη ἔλλειψοειδῆς κατασκευή, τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ὁποίας ἦταν κατεστραμμένο ἀπὸ τὸ φρέαρ (εἰκ. 10). Στὰ νότια τοῦ λατρευτικοῦ κτίσματος καὶ πολὺ κοντὰ στὸν στυλοβάτη τῆς νότιας στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιείου ἦλθε στὸ φῶς πλακόστρωτο, διαστ. 4.80 × 2 μ. περίπου, ποὺ ἐδράζεται ἀπ' εὐθείας στὸ ἔδαφος χωρὶς θεμελίωση. Ἡ πιθανότερη χρῆση του εἶναι αὐτὴ τῆς εὐθυνηρίας γιὰ τὴ στήριξη εὐμεγέθους βάθρου ἀναθήματος.

39. FORSEN 1996, 43-44, 54-57, 75-77, εἰκ. 24-29, 42, 46, 74-77.

40. THEMELIS 1993α, 24-25.

Εικ. 21. Ἡ κρήνη Ἀρεινὴ (ἀεροφωτογραφία).

Ἡ πρώτη φάση τοῦ ἱεροῦ ἀνάγεται στὰ ἀρχαῖκὰ χρόνια (7ος - 6ος αἰ. π.Χ.). Περιελάμβανε ἀπλὸ ναῖσκο μὲ πρόδομο καὶ σηκό, καθὼς ἐπίσης βόθρο (;) καὶ βωμὸ στὰ ἀνατολικά, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑποδομὴ ἀπὸ ἀδρῆς ἀκανόνιστες πλάκες διατηρήθηκε στὰ νότια τοῦ μεγάλου ἑλληνιστικοῦ βωμοῦ⁴¹. Τὸ ἱερὸ ἐντάχθηκε στὸν πολεοδομικὸ ἴστο τῆς νέας πόλεως καὶ ἔλαβε τὴ μορφή ὀργανωμένου τεμένους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ δυτικὸ ὄριό του τὴ στοά. Κατὰ τὴ δεύτερη αὐτὴ οἰκοδομικὴ φάση ὁ ἀρχαῖκος ναῖσκος ἀνακαινίσθηκε καὶ διευρύνθηκε, στὴ θέση τοῦ πρώτου βόθρου (;) κατασκευάσθηκε δεύτερος μικρότερος, ἐνῶ παρὰ τὴ νότια πλευρὰ του τοποθετήθηκε μεγάλο βάθρο ἀναθήματος. Σὲ μία τρίτη οἰκοδομικὴ φάση, ἡ ὁποία καλύπτει χρονικὰ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ἀνήκουν οἱ ἀμελεῖς ἐπισκευὲς τῆς στοᾶς καὶ τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ τὰ ἀσαφῆ πρὸς τὸ παρὸν τοιχάρια, ποὺ σώζονται γύρω στὸ βάθρο. Τὸ τέμενος καταστράφηκε στὰ τέλη τοῦ 3ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὶς βαθιῆς θεμελιώσεις τῶν στοῶν καὶ τοῦ μεγάλου δωρικοῦ ναοῦ τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπιείου καὶ καλύφθηκε πλήρως κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ νότιου αἰθρίου του. Ἡ χρονολόγηση τῶν φάσεων βασιζέται ὄχι μόνον στὰ ποικίλα ἀναθήματα (πλακίδια, εἰδώλια, ἀγγεῖα), ἀλλὰ καὶ σὲ εἴκοσι ἐννέα νομίσματα ποὺ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ὠς τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

41. Βλ. Π. ΘΕΜΕΛΗ, ΠΑΕ 1990, 70-71, εἰκ. 7, πίν. 45.

Οι Λευκιπίδες

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ Μεσσηνίας καὶ ἡ Ἀρσινόη, κόρη τοῦ Λευκίππου καὶ μητέρα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, κατὰ τὴ μεσσηνιακὴ παράδοση, ἔχαιρε ἡρωικῶν τιμῶν⁴². Γραπτὴ ἀπεικόνισή της ὑπῆρχε στὴν τοιχογραφία τοῦ Ὀμφαλίωνος στὸν ὀπισθόδομο τοῦ ναοῦ τῆς Μεσσηνίας, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, μαζί μὲ τὶς εἰκόνες δώδεκα ἀκόμη βασιλέων καὶ βασιλισσῶν τῆς προδωρικῆς Μεσσηνίας, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Παυσανία⁴³. Ἡ μνημειώδης Κρήνη ποῦ ἔχει ἔλθει στὸ φῶς στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς ἀγορᾶς τῆς Μεσσηνίας ἔφερε τὸ ὄνομά της (εἰκ. 21)⁴⁴. Ἱερὸ της ὑπῆρχε δὶπλα στὸ «Ἐλένιον», τὸ ἱερὸ τῆς Ἐλένης στὴ Σπάρτη (Παυσ. 3.12.8). Ἀντίστοιχο ἱερὸ τῆς Ἀρσινόης δὲν μαρτυρεῖται στὴ Μεσσηνία, οὔτε καὶ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ μέχρι σήμερα ἀντικείμενα ποῦ νὰ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία της.

Οἱ ἀδελφῆς τῆς Ἀρσινόης, Ἰλάειρα καὶ Φοῖβη, σύζυγοι τῶν Διοσκοῦρων, λατρεύονταν ἐπίσης στὴ Σπάρτη, ὅπου οἱ ἱερεῖές τους ἔφεραν τὴν ἐπωνυμία Λευκιπίδες (Παυσ. 3.16.1)⁴⁵. Εἰκόνες τους ὑπῆρχαν καὶ στὸν ναὸ τῶν Διοσκοῦρων στὸ Ἄργος (Παυσ. 2.22.6). Μαρμάρινο σύμπλεγμα ποῦ εἰκόνιζε τὴν ἀρπαγὴ τους ἀπὸ τοὺς Διοσκούρους ἦταν στημένο μπροστὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος στὴ Μεσσηνία (Παυσ. 4.31.9).

Τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος (Ω - Ω), ποῦ ἦλθε στὸ φῶς μὲ τὶς ἀνασκαφῆς ΒΔ τοῦ Ἀσκληπείου, σὶς πρώιμες τουλάχιστον φάσεις του, τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς κλασικῆς περιόδου, στέγαζε καὶ τὴ λατρεία ἡρώος καὶ ἡρωίδων, σὶς ὁποῖες περιλαμβάνονταν πιθανότατα οἱ κόρες τοῦ Λευκίππου⁴⁶. Τὸ θεματολόγιο τῶν πήλινων ἀνάγλυφων πλακιδίων ἐντάσσεται σὲ τοπικὴ εἰκονογραφικὴ παράδοση, ποῦ συνεχίζεται γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ ταυτόχρονα ὑπόκειται σὲ τεχνοτροπικὲς ἀλλαγές, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ γνωστὸ, πρόσφατα δημοσιευμένο ἀνάλογο, φτωχότερο ὅμως ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀλεξάνδρας ἢ Κασσάνδρας σὶς Ἀμύκλες⁴⁷. Κάθε θεματικὴ ἐνότητα ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ ἀρκετὰ παραδείγματα καὶ περιλαμβάνει ἐνίοτε μεγάλη ποικιλία σειρῶν, τύπων καὶ ὁμάδων⁴⁸. Ἀπαντοῦν οἱ ἐξῆς θεματικὲς κατηγορίες: α) ἰππέας⁴⁹, β) πολεμιστῆς⁵⁰, γ) ξαπλωμένος σὲ σκηνὴ συμποσίου, μόνος ἢ μὲ τὴ συνοδεία καθισμένης γυναίκας, δ) ξαπλωμένη γυναικεῖα (: μορφὴ, ε) καθισμένος ἄνδρας μὲ ὄρθια γυναίκα, ζ) καθισμένη γυναίκα μὲ ὄρθιο ἄνδρα, ζ) τριάδες γυναικῶν⁵¹,

42. ΠΑΥΣ. 2.26.7· 3.26.4· 4.3.2· 4.31.10-12· σχόλια εἰς ΠΙΝΔΑΡΟΥ *Πυθιονίκων* III 14· ZUNINO 1997, 139-141· γιὰ τὸν Λεῦκιππο γενικὰ βλ. DOWDEN 1989, 62-68.

43. ΠΑΥΣ. 4.31.12· THEMELIS 1993α, 24-25.

44. ΠΑΥΣ. 4.31.5· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1993, 69-72· 1994, 70-74· 1995, 56-60· 1996, 149-153.

45. Βλ. καὶ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ, *Ζητήματα ἑλληνικά*, 302d· LARSON 1995, 65-69.

46. THEMELIS 1998, 156.

47. SALAPATA 1993.

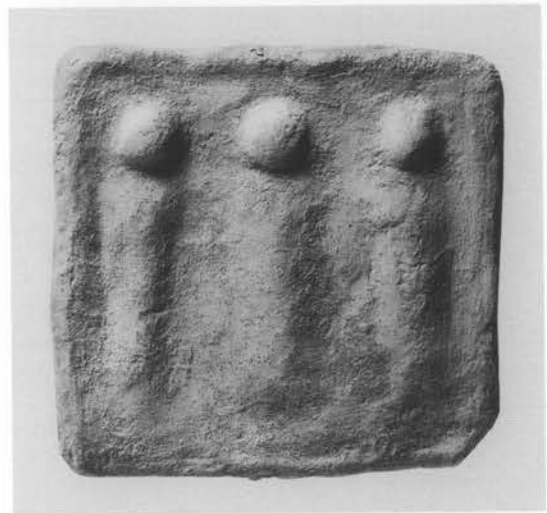
48. R. V. NICHOLLS, *Type, Group and Series: A Reconsideration of Some Coroplastic Fundamentals*, *BSA* 47, 1952, 217-226.

49. *Ἔργον* 1992, 37, εἰκ. 43 α-β· πρβ. D.B. THOMPSON, *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*, *Supplementary Monograph III* (Princeton 1963) 57.

50. *Ἔργον* 1992, 38, εἰκ. 45.

51. Αὐτόθι 39, εἰκ. 46, 47.

Εικ. 22α-γ. Πλακίδια με τριάδες γυναικῶν.

δύο καθιστῶν γυναικῶν με ὄρθια γυμνή ἀνάμεσά τους, καὶ η) διάφορα, ποὺ εἰκονίζουν γυναῖκες με προσφορὲς ἢ με ζῶα δίπλα τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πλακίδια ὑπῆρχαν καὶ πολλὰ εἰδώλια ποὺ εἰκονίζουν γυναῖκες καθιστὲς ἢ ὄρθιες⁵², ἄνδρες ὄρθιους καὶ παιδιά.

52. Αὐτόθι 38, εἰκ. 44.

Τὸ πρῶτο ἱερό, στὸ ὁποῖο καὶ ἀνήκαν τὰ ἀναθήματα, κατασκευάστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Μεσσηνίας τὸ 370/ 69 π.Χ. Ἦταν ἀφιερωμένο στὴ λατρεία ἥρωος καὶ ἡρώιδας, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν ἀναθημάτων, κοινῶν καὶ εὐρύτατα διαδεδομένων στὴ Λακωνία καὶ τὴ Μεσσηνία⁵³. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Λάκωνες, ἐπιδιώκοντας νὰ δημιουργήσουν μυθικοὺς δεσμοὺς μὲ τὴ γῆ τῆς Μεσσηνίας ποὺ κατεῖχαν ὡς τὸν 4ο αἰ. π.Χ., υἰοθέτησαν ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἤδη χρόνια τὴ λατρεία Μεσσηνίων μυθικῶν βασιλέων, ὅπως τοῦ Ἀφαρέως, ἀδελφοῦ τοῦ Λευκίππου καὶ τοῦ Τυνδάρεω, τῶν γιῶν τοῦ Ἀφαρέως Ἴδα καὶ Λυγκέως, τῶν ἐξ-ἀδελφῶν τους Διοσκούρων, καθὼς καὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου Φοίβης, Ἰλάειρας καὶ Ἀρσινόης, μητέρας τοῦ Ἀσκληποῦ κατὰ τὸν «μεσσηνιον λόγον»⁵⁴. Στὸν Τάραντα, ἀποικία τῆς Σπάρτης, ἡ ἡρωικοῦ τύπου λατρεία βασιλικῶν οἰκογενειῶν, ὅπως τῶν Λαερτιδῶν, τῶν Τυνδαριδῶν, τῶν Ἀτρειδῶν καὶ τῶν Αἰακιδῶν ἦταν ἰδιαίτερα διαδομένη. Εἶναι ἐπομένως πολὺ πιθανό, ἕνας ἀπὸ τοὺς μυθικοὺς βασιλεῖς τῆς χώρας, ἰδιαίτερα ὁ Λεύκιππος, νὰ λατρευόταν ὡς ἥρωος Ἀρχηγέτης καὶ Πρόγονος στὸ ἱερὸ Ω - Ω. Σὲ αὐτὸν ἀπευθύνονταν τὰ πλακίδια μὲ παραστάσεις πολεμιστοῦ, κυνηγοῦ, ἵππέα, συμποσιαστοῦ, σπένδοντος. Ἀνάλογα, τὰ πλακίδια, ποὺ εἰκονίζουν τριάδες σὲ τύπο τριῶν γυμνῶν μετωπικῶν γυναικῶν, Νυμφῶν ἢ Χαρίτων (εἰκ. 22α-γ), θὰ μπορούσαν νὰ σχετίζονται μὲ τὶς τρεῖς θυγατέρες τοῦ Λευκίππου, Φοίβη, Ἰλάειρα καὶ Ἀρσινόη.

Μὲ τὴν ἴδρυση τῆς νέας Μεσσηνίας τὸ 369 π.Χ., τὸ παλαιὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος καὶ τῶν ἡρώιδων ἐνσωματώθηκε στὸν ἵπποδάμειο πολεοδομικὸ ἴσθμὸ καὶ συγχωνεύθηκε μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῶν Διοσκούρων, ἐνῶ στὰ ὕστερα κλασικὰ μὲ πρῶιμα ἑλληνιστικὰ χρόνια, μετὰ ἀπὸ καταστροφή, ἀνακατασκευάστηκε μεγαλύτερο καὶ πολὺπλοκο σὲ μορφή, ὅπως τὸ γνώρισε ὁ περιηγητὴς Πausanias τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος σημειώνει τὰ ἐξῆς (4.31.9): καὶ Δήμητρος ἱερόν Μεσσηνίοις ἐστὶν ἅγιον καὶ Διοσκούρων ἀγάλματα φέροντες τὰς Λευκίππου· καὶ μοι καὶ ταῦτα ἐν τοῖς προτέροις ἐστὶν ἤδη δεδηλωμένα, ὡς οἱ Μεσσηνιοὶ τοὺς Τυνδάρεω παῖδας ἀμφισβητοῦσιν αὐτοῖς καὶ οὐ Λακεδαιμονίοις προσήκειν.

• Θραῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρος (ἀρ. εὐρ. 4609) ἀπὸ τὸ ἱερὸ ποὺ σώζει μέρος ὀρθογώνιου σφραγίσματος μὲ τὴν ἐξῆς δίστιχη ἐπιγραφή τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.

[Ἐπί] ἱε[ρέως]
[Εὐα]μέρου

ἐπιβεβαιώνει μὲ τὴ σειρά του τὴν ἱερότητα τοῦ κτίσματος. Τὸ ὄνομα τοῦ ἱερέα Εὐαμέρου ἀπαντᾷ καὶ σὲ κεραμίδια τοῦ πρώτου ἱεροῦ τῆς Μεσσηνίας καὶ τοῦ Ἀσκληποῦ (βλ. παραπάνω).

53. Ε. ΠΕΠΠΑ- ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ, Πήλινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα πλακίδια ἀπὸ τὴ Βοῖδοκοιλιά Μεσσηνίας, *Πρακτικὰ Γ' Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985* (Ἀθήνα 1987-1988) 257-272, πίν. ΛΑ- ΛΕ'. Τὰ περισσότερα, ἂν ὄχι ὅλα τὰ πλακίδια ἀπὸ τὸ ἱερὸ ἥρωος τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Θρασυμήδη στὴ Βοῖδοκοιλιά Πύλου προέρχονται ἀπὸ τὶς ἴδιες μὲ τὰ πλακίδια τῆς Μεσσηνίας μητρες.

54. ΠΑΥΣ., 3, 32,1. 11,11. 14,7. 16,1· SALAPATA, ὁ.π. 135.

Ἐναγισμοὶ στὸν τάφο - ἱερὸ τοῦ Ἀριστομένη

Στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσηνίας, τὸ ὁποῖο συνάντησε ὁ περιηγητὴς Πausanίας στὸν δρόμο του ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ Ἱεροθύσιο τῆς πόλης, ἀναφέρει ἀγάλματα Ἑρμῆ, Ἡρακλῆ καὶ Θησέα, προστατῶν τῆς ἐφηβείας⁵⁵. Συνεχίζοντας σημειώνει τὰ ἐξῆς (Πaus. 4.32.3-6): Καὶ Ἀριστομένους δὲ μνημᾶ ἐστὶν ἐνταῦθα· οὐ κενὸν δὲ εἶναι τὸ μνημᾶ λέγουσιν, ἀλλ' ἐρομένου μου τρόπον τε ὄντινα καὶ ὀπόθεν Ἀριστομένους κομίσαιτο τὰ ὀστᾶ, μεταπέμψασθαι μὲν ἐκ Ρόδου φασί, τὸν δὲ ἐν Δελφοῖς θεὸν τὸν κελεύσαντα εἶναι. Πρὸς τε δὴ τούτοις ἐδίδασκόν με ὀποῖα ἐπὶ τῷ τάφῳ δρῶσι· ταῦρον ὄντινα ἐναγίζειν μέλλουσιν, ἀγαγόντες ἐπὶ τὸ μνημᾶ ἔδησαν πρὸς τὸν ἐστηκότα ἐπὶ τῷ τάφῳ κίονα. Ὁ δὲ ἄτε ἄγριος καὶ ἀήθης δεσμῶν οὐκ ἐθέλει μένειν· θορυβουμένῳ δὲ οἱ καὶ σκιρτῶντι ἦν ὁ κίων κινήθῃ, Μεσσηνίους ἐστὶν αἴσιον, οὐ κινήθentos δὲ ἀσύμφορα ἐπαγγέλλει τὸ σημεῖον... Ἀριστομένους δὲ καὶ χαλκοῦς ἀνδριάς ἐστὶν ἐν τῷ Μεσσηνίων σταδίῳ. (Υπάρχει ἐδῶ καὶ μνημᾶ τοῦ Ἀριστομένη, τὸ ὁποῖο λένε ὅτι δὲν εἶναι ἄδειο. Σὲ ἐρώτησέ μου μὲ ποῖο τρόπο καὶ ἀπὸ ποῦ ἔφεραν τὰ ὀστᾶ τοῦ Ἀριστομένη, ἀπάντησαν ὅτι τὰ ἔφεραν ἀπὸ τῆς Ρόδου καὶ ὅτι τὴν ἐντολὴν ἔδωσε ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν. Μοῦ ἐξήγησαν ἐπίσης ποῖα εἶναι τὰ δρώμενα ποῦ τελοῦν πάνω στὸν τάφο: Φέρνουν τὸν ταῦρο ποῦ πρόκειται νὰ ἐναγίσουν καὶ τὸν δένουν στὸν κίονα τὸν σημεῖο πάνω στὸν τάφο. Ὁ ταῦρος καθὼς εἶναι ἄγριος καὶ ἀσυνήθιστος σὲ δεσμὰ θέλει νὰ φύγει, ἀνὰ ἀπὸ τὴν ἀναταραχὴ καὶ τὰ σκιρτήματα τοῦ ταῦρου ὁ κίονας κινήθῃ, τὸ σημάδι εἶναι εὐνοϊκὸ γιὰ τοὺς Μεσσηνίους, ἀνὰ δὲν κινήθῃ τότε εἶναι δυσσοῖωνο.... Ὑπάρχει καὶ χάλκινος ἀνδριάντας τοῦ Ἀριστομένη στὸ Στάδιο τῶν Μεσσηνίων.)

Ἡ περιγραφή τῶν δρωμένων μὲ τὸν ταῦρο πάνω στὸν τάφο τοῦ Ἀριστομένη ἀποκαλύπτει καὶ τὸν μαντικὸ χαρακτήρα τῆς λατρείας τοῦ ἥρωα, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλες ἥρωικες λατρεῖες ἀνατὴν Ἑλλάδα. Σὲ ἄλλο χωρίο ὁ Pausanias σημειώνει ὅτι ὁ Ἀριστομένης καὶ νῦν ἔτι ὡς ἥρωας ἔχει παρὰ Μεσσηνίοις τιμὰς, ὀρισμένοι μάλιστα ὑποστήριζαν ὅτι ἡ μητέρα του Νικοτέλεια εἶχε συννευρεθεῖ μὲ κάποιον δαίμονα ἢ θεὸ σὲ μορφὴ δράκοντα, δηλαδὴ φιδιοῦ (Πaus. 4.14.7). Στὴν παράδοση αὐτὴ εἶναι προφανὴς ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Ἀριστομένη ὑπερ-ανθρώπινη, θεϊκὴ καταγωγὴ. Ὡστόσο, ὁ ἴδιος περιηγητὴς προσθέτει παρακάτω (4.14.8) ὅτι οἱ Μεσσηνιοὶ δὲν ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ Ἀριστομένης ἦταν γιὸς τοῦ Ἡρακλῆ ἢ τοῦ ἴδιου τοῦ Δία, ὅταν μάλιστα τελοῦσαν σπονδὲς πρὸς τιμὴν του τὸν ἀποκαλοῦσαν ἀπλῶς γιὸ τοῦ Νικομήδη καὶ ὄχι τοῦ Πύρρου, ὅπως οἱ περισσότεροὶ τῶν Ἑλλήνων⁵⁶.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΝΑ τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου ἦλθε τὸ 1998 στὸ φῶς ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ μέρος τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ νότιου κλίτους πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς (εἰκ. 23). Στὰ δύο πέρατα τῆς ἀψίδας, ὅπου ἐδραζόταν τὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα τῆς κόγχης, ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ δύο παρόμοια καὶ σύγχρονα ἐνεπίγραφα ἀσβεστολιθικὰ βᾶθρα χάλκινων ἀνδριάντων:

55. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 61-74.

56. ZUNINO 1997, 271, σημ. 43.

• *Άρ. εύρ. 1040*, ύψ. 0.95 μ., πλ. 0.062 μ., πάχ. 0.055 μ. Πεσσόσχημος μονολιθικός κορμός ασβεστολιθικού βάρου άνδριάντος με πινάκωση σε όλες τις πλευρές, σπασμένος άνω άριστερά. Είναι τοποθετημένος στο νότιο πέρας της άψίδας της βασιλικής. Λείπει ή χωριστά δουλεμένη κυματοφόρος στέψη του, που έδραζόταν στην άνω επιφάνεια του κορμού, όπου παρατηρείται άβαθές βύθισμα. Φέρει στο μέτωπο σε απόσταση 0.10 μ. από την άνω παρυφή την έξις μονόστιχη έπιγραφή (είκ. 24):

[Άλ]έξανδρος

Ύψ. γραμμ. 0.03-0.035 μ., τύπος 2ου αί. μ.Χ. Τò Σ μηνοειδές.

• *Άρ. εύρ. 9626*, ύψ. (άγνωστο λόγω ένσωμάτωσης στον τοίχο), πλ. 0.60 μ., πάχ. 0.54 μ. Πεσσόσχημος μονολιθικός κορμός ασβεστολιθικού βάρου άνδριάντος με πινάκωση σε όλες τις πλευρές. Είναι τοποθετημένος στο βόρειο άκρο της άψίδας της βασιλικής. Λείπει ή χωριστά δουλεμένη κυματοφόρος στέψη που στερεωνόταν στην άνω επιφάνεια του κορμού με την παρεμβολή δύο διαγώνια τοποθετημένων τóρμων, στους όποιους όδηγοϋν αύλακες μολυβδοχώσης. Φέρει στο μέτωπο, σε απόσταση 0.10 μ. από την άνω παρυφή, την έξις μονόστιχη έπιγραφή (είκ. 25):

Άριστομένης

Ύψ. γραμμ. 0.035-0.04 μ., τύπος γραμμάτων 2ου αί. μ.Χ. Τò Σ μηνοειδές.

Είκ. 23. Άποψη του ιερού της πρωτοβυζαντινής Βασιλικής.

Εικ. 24. Βάθρο χάλκινου ανδριάντος του 'Αλεξάνδρου.

Εικ. 25. Βάθρο χάλκινου ανδριάντος του 'Αριστομένους.

Ἡ τοποθέτηση τῶν βάθρων μὲ τὰ ὀνόματα τῶν θρυλικῶν ἡρώων τοῦ παρελθόντος στὸ θεμέλιο τοῦ τόξου ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς Βασιλικῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ποιὸς ἄλλος θὰ μπορούσε νὰ προστατεύσει ἀποτελεσματικότερα τὸ λαμπρὸ οἰκοδόμημα τῆς νέας θρησκείας, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο θρυλικούς στρατηγούς τῆς ἀρχαιότη-
τας, τὸν Ἀριστομένη καὶ τὸν Ἀλέξανδρο; Τὸ πανομοιότυπο καὶ σύγχρονο τῆς ἀνα-
γραφῆς τῶν ὀνομάτων καὶ ἐπιπλέον ἡ μορφολογικὴ ὁμοιότητα τῶν βάθρων δείχνουν
ὅτι μαζὶ εἶχαν ἀνιδρυθεῖ στὸν ἴδιο χῶρο, εἴτε στὸ παρακείμενο θέατρο εἴτε στὴν ἀγο-
ρὰ τῆς πόλης, καὶ ὅτι ἡ συσχέτιση τῶν δύο ἡρώων εἶχε προηγηθεῖ τῆς χρήσης τῶν
ἐνεπίγραφων βάθρων τους ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανούς.

Εἶναι νομίζω ἐμφανὴς ἡ πρόθεση τῶν Μεσσηνίων νὰ ἐξομοιώσουν τὸν ἐθνικὸ τους
ἥρωα μὲ τὸν μεγάλο Μακεδόνα στρατηλάτη. Στὴν ἐξομοίωση δὲν ἔπαιξαν βέβαια
ρόλο ἀπλῶς οἱ καλὲς σχέσεις ποὺ εἶχαν στὸ παρελθὸν οἱ Μεσσηνιοὶ μὲ τὸν ἴδιο τὸν
Ἀλέξανδρο καὶ μὲ τὸν πατέρα του Φίλιππο Β' ⁵⁷, ἀλλὰ ἡ τεράστια φήμη καὶ ἡ δόξα
τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ὁ μετὰ θάνατον ἀφηρωισμὸς καὶ ἡ θεοποίησή του. Ὁ Andrew
Stewart ἀπαριθμεῖ πάνω ἀπὸ δέκα πόλεις, ὅπου λατρευόταν ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος
ὡς βασιλεὺς, κτίστης, πρόγονος καὶ θεός ⁵⁸. Στὰ χρόνια τῆς Ρωμαιοκρατίας ἡ εἰκόνα
τοῦ Ἀλεξάνδρου εἶχε ἀποκτήσει μαγικὸ, φυλακτήριο καὶ θαυματουργικὸ χαρακτή-
ρα. Παράδοση, ἀνάλογη μὲ αὐτὴν ποὺ ἤθελε τὸν Ἀριστομένη νὰ ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ
τὴ συνεύρεση τῆς μητέρας του μὲ θεὸ σὲ μορφή φιδιοῦ, κυκλοφοροῦσε καὶ γιὰ τὸν
Ἀλέξανδρο: ἡ ἐπιρρηπὴς πρὸς μυστηριακὲς λατρεῖες μητέρα του Ὀλυμπιάδα ἔλεγε
ὅτι εἶχε πλαγιάσει μὲ τὸν Δία Ἀμμωνα σὲ μορφή φιδιοῦ γιὰ νὰ γεννήσει τὸν Ἀλεξάν-
δρο (Πλούτ., Ἀλέξανδρος 2.4 καὶ 3.1). Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Σουητώνιου
(*Divus Augustus* 50), ἀκόμη καὶ ὁ μετριοπαθὴς Αὐγουστος εἶχε παραγγεῖλει νὰ χαρά-
ξουν πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου σὲ προσωπικὴ του σφραγίδα. Ὁ Ἀλέξανδρος Σε-
βῆρος προσπάθησε νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸν ὁμώνυμό του στρατηλάτη, προκειμένου
νὰ αὐξήσει τὸ γόητρό του, εἶχε μάλιστα τοποθετήσει εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου στὸ
ιδιωτικὸ του παρεκκλήσι μαζὶ μὲ ἐκεῖνες τοῦ Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως, τοῦ Χρι-
στοῦ, τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τοῦ Ὀρφέως (*Historia Augusta*, Ἀλέξανδρος Σεβῆρος 29.1 καὶ
31.5). Ὁ J.J. Pollitt (1986, 28-29) παραθέτει ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω καὶ ἄλλα χαρα-
κτηριστικὰ παραδείγματα, σημειώνοντας ὅτι ἡ ὑπερφυσικὴ ιδιότητα ποὺ σχετιζόταν
μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐρμηνεύει καὶ τὴ διαιώνισή της ὡς καὶ τὸν 5ο αἰ.
μ.Χ., ὅταν χρησιμοποιοῦνταν στὰ παρόμοια μὲ νομίσματα ἀναμνηστικά, τὰ γνωστὰ
ὡς «contorniati». Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιπλήξει τὸν λαὸ τῆς
Ἀντιόχειας, ἐπειδὴ πολλοὶ Χριστιανοὶ ἔφεραν ἀκόμη τότε (400 μ.Χ. περίπου) νομί-
σματα τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς τυχερὰ φυλακτά.

Ὅπως σημειώσαμε ἤδη λείπουν οἱ χωριστὰ δουλεμένες κυματοφόρες στέψεις
καὶ τῶν δύο βάθρων. Ὁ τύπος ὡστόσο τῶν ἀβεστολιθικῶν πεσοόσημων κορμῶν
τῶν βάθρων ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι οἱ ἀνδριάντες ποὺ ἔφεραν ἦταν χάλκινοι
καὶ ὄχι μαρμάρيني. Τὰ εἴκοσι περίπου σωζόμενα χάλκινα ἀγαλμάτια, τὰ ὁποῖα κατὰ
τὴν ἰσχύουσα ἄποψη εἰκονίζουν τὸν Ἀλέξανδρο πεζό, μᾶς προσφέρουν τὴ δυνατό-
τητα νὰ ἀναπλάσουμε, σὲ γενικὲς τουλάχιστον γραμμές, τὸν χαμένο ἀνδριάντα τοῦ

57. Γιὰ τὶς σχέσεις αὐτὲς καὶ γιὰ τὴ φιλομακεδονικὴ πολιτικὴ τῆς ἰσχυρῆς Μεσσηνιακῆς οἰκογέ-
νειας τῶν Φιλιαδῶν βλ. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ, *Περὶ τοῦ σιεφάνου*, 295· ΠΟΛΥΒΙΟ 18.14.3· ROEBUCK 1941, 52- 53.

58. STEWART 1993, 78-102, 419-420.

Μακεδόνα στρατηλάτη. Τὰ γνωστότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς (γιὰ ὅλα τὰ σωζόμενα ἔργα ποὺ εἰκονίζουν τὸν Ἀλέξανδρο βλ. A. Stewart, ὁ.π. 421-431 εἰκ. 32, 35, 39, 70, 83):

1. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀλεξάνδρου «μὲ τὸ δόρυ» ἀπὸ τὴν Κάτω Αἴγυπτο, τοῦ 330 π.Χ. Ὑψ. 0.165 μ. Παρίσι, Λουβρο ἀρ. εὐρ. B370 (MN 1576) 616, πρῶην Συλλογὴ Fouquet.

2. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀλεξάνδρου, πρῶην Συλλογὴ «Nelidow», τοῦ 330 π.Χ. περίπου. Ὑψ. 0.10 μ. Πιθανῶς ἀπὸ τὴ Μακεδονία (ἀγοράστηκε στὴν Κωνσταντινούπολη). Cambridge Mass., Fogg Art Museum ἀρ. εὐρ. 1956.20.

3. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀλεξάνδρου, τοῦ 330 π.Χ. περίπου. Ὑψ. 0.107 μ. Sanford University Art Museum ἀρ. εὐρ. 75.47.

4. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀλεξάνδρου μὲ τὸν κεραυνὸ στὸ δεξί. Ὑψ. 0.158 μ. Ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀγνώστου προελεύσεως, ἐμφανίστηκε γιὰ ἓνα διάστημα στὴν ἀγορὰ τοῦ Los Angeles.

5. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Ἀλεξάνδρου Αἰγιόχου ἀπὸ τὴν Πτολεμαΐδα. Ὑψ. 0.31 μ. Ἀντίγραφο ρωμαϊκῶν χρόνων. Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1924.7-11.1.

Ἡ μορφή τοῦ Ἀριστομένη εἶναι παντελῶς ἀγνωστὴ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ εἰκονογραφία. Ἀπὸ τὶς σχετικὲς μὲ αὐτὸν παραδόσεις, ἰδιαίτερα τὴν παράδοση τῆς «ἐπιφάνειάς» του στὴ μάχη τῶν Λεύκτρων καὶ τῆς ἀνάθεσης τῆς ἀσπίδας του, μὲ ἐπίσημα τὸν ἀετὸ, στὸ μαντεῖο τοῦ Τροφώνιου (βλ. παρακάτω), θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι ὁ χαμένος ἀνδριάς του, ὁ στημένος πάνω στὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο τῆς Βασιλικῆς, παρίστανε τὸν Μεσσηνιὸ ἥρωα ὡς ὀπλίτη.

Τὸ πόσο σημαντικὴ ἦταν γιὰ τοὺς Μεσσηνίους ἡ ἥρωικὴ μορφή τοῦ Ἀριστομένη προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἐπικαλέσθηκαν κατὰ τὴν ἴδρυση τῆς πόλεως, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω⁵⁹. Τὰ θρυλικὰ καὶ παράτολμα ἐνίοτε κατορθώματά του καὶ οἱ νικηφόρες μάχες του ἐνάντια στοὺς Σπαρτιάτες εἶχαν πάρει μυθικὲς διαστάσεις, ἀπαγγέλλονταν ὡς ἔπος, ὡς ἀκριτικὸ ἢ δημοτικὸ τραγούδι θὰ λέγαμε σήμερα, ἀπὸ τὶς Μεσσηνίες γυναῖκες, ὅταν ὁ ἥρωας ἦταν ἀκόμα ζωντανός. Τὸ ἔπος αὐτὸ ἀκουγόταν στὴ Μεσσηνία γιὰ πολλοὺς ὅπως φαίνεται αἰῶνες, ἀπαλύνοντας τὸν πόνο τῶν ὑποδουλωμένων Μεσσηνίων. Ὅπως σημειώσαμε στὴν εἰσαγωγή, κυρίως οἱ περίοικοι τῶν πολισμάτων γύρω ἀπὸ τὴν Ἰθώμη ἦταν αὐτοὶ μεταξὺ τῶν Μεσσηνίων, ποὺ διατήρησαν τὴν ἐθνικὴ τους συνείδηση καὶ ἀποτέλεσαν τὸν βασικὸ πληθυσμιακὸ πυρῆνα στὴ συγκρότηση τῆς νέας πόλεως - κράτους τὸ 369 π.Χ. Οἱ Μεσσηνιοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἄδοντας τὰ κατορθώματα τοῦ ἐθνικοῦ τους ἥρωα καὶ ταυτόχρονα συντηρώντας τὶς λατρεῖες καὶ ἄλλων τοπικῶν ἡρώων, ἀσκοῦσαν μίαν μορφή συμβολικῆς ἀντίστασης⁶⁰. Ὁ Πausanias (4.16.6-7) ἄκουσε νὰ ἀπαγγέλλουν ἀκόμη στὶς μέρες του τὸ ἐπικὸ αὐτὸ ποίημα καὶ διέσωσε μάλιστα δύο στίχους του, ἓναν ἐξάμετρο καὶ ἓνα πεντάμετρο:

ἔς τε μέσον πεδίον Στενυκλήριον ἔς τ' ὄρος ἄκρον
εἶπετ' Ἀριστομένης τοῖς Λακεδαιμονίοις.

(καταμεοῆς στῆς Στενυκλάρου τὴν πεδιάδα καὶ στ' ἄκρο τοῦ βουνοῦ
κυνήγησ' ὁ Ἀριστομένης τοὺς Λακεδαιμόνιους).

59. SHERO 1938, 500-531· ZUNINO 1997, 268-274.

60. ROEBUCK 1941, 27-28· BOEHRINGER 1998, 273-295· N. LURAGHI, *Der Erdbebenaufstand und die Entstehung der messenischen Identität* (ἀδημοσίευτη μελέτη ποὺ ἔθεσε ὑπόψη μου ὁ συγγραφέας).

Μέσα από το δημοτικό αυτό τραγούδι, που μπορούμε να το ονομάσουμε 'Αριστομενιάδα, κατά το παράδειγμα της 'Αχιλλείδος και άλλων παρόμοιων χαμένων έπικων τραγουδιών, πρόβαλλε ή μορφή του Μεσσήνιου ήρωα, επαινούνταν οι άρετες του χαρακτήρα του, ή μεγαλοφροσύνη και το άπίστευτο θάρρος του. Θα πρέπει να περιγράφονταν ακόμη σε αυτό ή θαυμαστή σωτηρία του ήρωα από τον Καιάδα, που ισοδυναμούσε με έπιστροφή του από τον 'Αδη⁶¹, ή θυσία εκατομμυρίων στον 'Ιθώματα Δία (Παυσ. 4.18.4-19.3), ή πτώση της Εΐρας και ή προδοσία του 'Αριστοκράτη, ή κατάχωση της «παρακαταθήκης» στην 'Ιθώμη⁶², καθώς και άλλες περιπέτειές του, όπου γυναίκες έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο. 'Η πιο ενδιαφέρουσα είναι ή ιστορία με τη Σπαρτιάτισσα 'Αρχιδάμεια, ίερεία της Δήμητρος στο ιερό της Αΐγυλας στη Λακωνική, ή όποια τον έλευθέρωσε από την αιχμαλωσία όχι για χρήματα, αλλά γιατί ήταν έρωτευμένη από πριν μαζί του, έρωσα ξτυχεν αυτού πρότερον έτι. 'Όταν την κατηγορήσαν για την πράξη της, προφασίστηκε πως είχε μόνος του δραπετεύσει, κáιγοντας τὰ δεσμά του (Παυσ. 4.17.1).

Οί Μεσσήνιοι πίστευαν γενικά όπi ό 'Αριστομένης ήταν ό άγαθός τους δαίμων, αυτός που ανάμεσα στα άλλα συνέβαλε τὰ μέγιστα με την εμφάνισή του στο να κερδίσει ό Έπαμεινώνδας την κρίσιμη μάχη στα Λεύκτρα τὸ 371 π.Χ., μάχη καθοριστική για την ίδρυση της Μεσσήνης δύο χρόνια άργότερα στην πλαγιά της 'Ιθώμης (Παυσ. 4.32.4)⁶³: Παραγενέσθαι δέ 'Αριστομένην και τῶ περι Λεύκτρα άγῶνι έθέλουσιν οὐ μετά ανθρώπων έτι όντα, και άμύναί τε αυτόν φασι Θηβαίοις και μάλιστα γενέσθαι του άτυχήματος Λακεδαιμονίοις αίτιον. (Πιστεύουν (οί Μεσσήνιοι) όπi παραβρέθηκε και ό 'Αριστομένης στη μάχη στα Λεύκτρα, ενώ δέν βρισκόταν πi ανάμεσα στους ανθρώπους, και λένε όπi συμπαραστάθηκε στους Θηβαίους και μάλιστα όπi έγινε αίτιος της ήττας των Λακεδαιμονίων.)

'Η θαυμαστή έμφάνεια του 'Αριστομένη στη μάχη των Λεύκτρων, όταν «δέν βρισκόταν πi ανάμεσα στους ανθρώπους», αλλά ήταν προφανώς ήδη πάρεδρος και πρόπολος των θεών⁶⁴, δίνει την εύκαιρία στον Παυσανία (4.32.5) να μιλήσει για την άθανασία της ψυχής και τον Πλάτωνα. 'Η εμφάνιση του ήρωα στη μάχη σήμανε την έπιστροφή της αύλης ύπόστασής του για χάρη των Βοιωτών, την όποια άκολούθησε ή έπιστροφή των φυσικών του λειψάνων, των όστων του λίγα χρόνια άργότερα από τη Ρόδο (Παυσ. 4.32.3). Τὸ ίδιο άκριβώς είχε συμβεί και με τον Θησέα στη μάχη του Μαρθώνα τὸ 490 π.Χ. και την έπιστροφή των όστων του λίγο άργότερα, τὸ 475 π.Χ., από τη Σκύρο⁶⁵. Σύμφωνα με τον «μεσσήνιον λόγον», τὸ μαντείο του Τροφώνιου στη Λειβαδιά συμβούλεψε τους Βοιωτούς να στήσουν τρόπαιο πριν από τη μάχη στα Λεύκτρα, άναρτώντας σε αυτό την άσπίδα του 'Αριστομένη (Παυσ. 4.32.5). Με ανά-

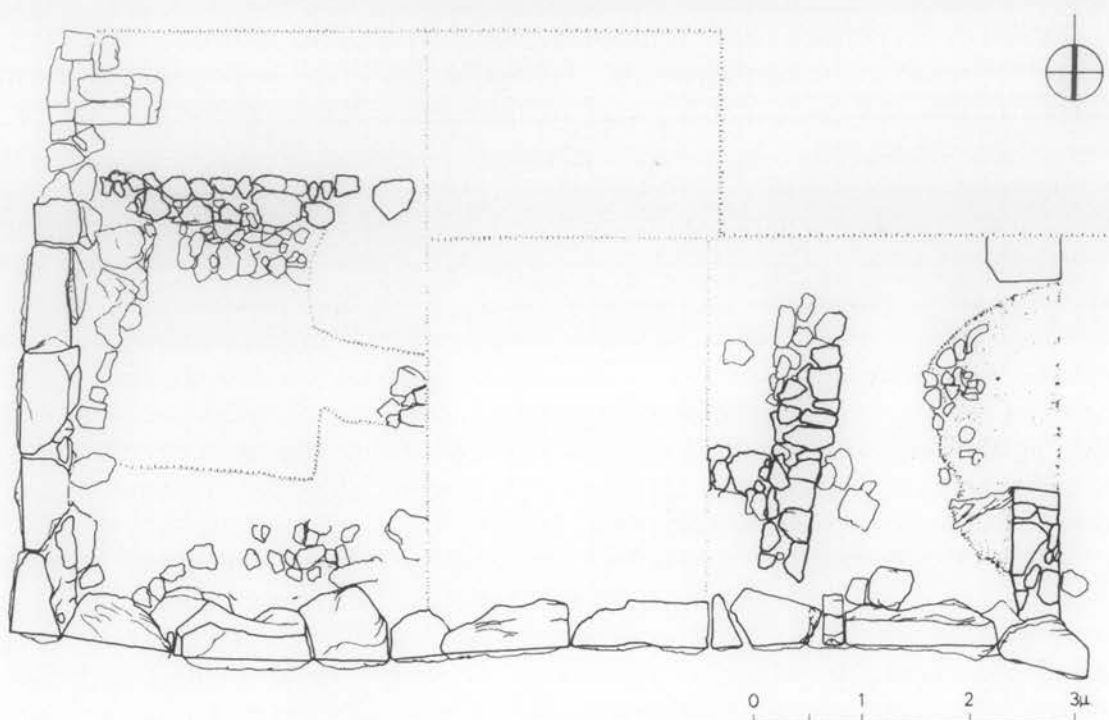
61. ΘΕΜΕΛΗΣ 1984, 183-201· PRITCHETT 1985, 1-68· MORRIS 1992, 71.

62. 'Η «παρακαταθήκη», σύμφωνα με τον ΠΑΥΣΑΝΙΑ (4.26.7-8), ήταν οι τελετουργικές ιεροπραξίες των μυστηρίων της 'Ανδανίας, χαραγμένες σε λεπτό αναδιπλωμένο έλασμα από κασσίτερο (κασσίτερος έλληλασμένος ές τὸ λεπτότατον), τὸ όποιο είχε τοποθετηθεί μέσα σε χάλκινη ύδρια.

63. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ 1979, 13 και σημ. 1.

64. Για τὸ θέμα αυτό βλ. και παρακάτω σελ. 163.

65. CHR. SOURVINOU-INWOOD, Theseus Lifting the Rock and Cup near the Pithos Painter, *JHS* 91, 1971, 108· SHAPIRO 1989, 144.

Εικ. 26. Κάτοψη αρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἱεροῦ ἥρωος.

λογο τρόπο, στή μάχη τοῦ Μαραθῶνα εἶχε σηκωθεῖ ἀπὸ τῆ γῆ ὁ ἴδιος ὁ Θησεῆς γιὰ νὰ βοηθήσει τὸν λαό του (Πλούτ. 35.5). Ἡ τοιχογραφία τῆς μάχης, φιλοτεχνημένη ἀπὸ τὸν ζωγράφο Μίκωνα (ἢ τὸν Πολύγνωτο) εἰκόνιζε καὶ τὸν Θησεῆα μαζί με τὸν τοπικὸ ἥρωα Μαραθῶνα (Παυσ. 1.15.3)⁶⁶.

Τὰ δρώμενα ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας ὅτι τελοῦνταν στὸν τάφο τοῦ Ἀριστομένη στὸ Στάδιο ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς SEG 23, 205.207 καὶ 35, 343, ὅπου ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου προσφέρει 70 δηνάρια γιὰ τὶς ἐτήσιες δαπάνες τῶν δρωμένων πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀριστομένη. Ὁ ἴδιος Μεσσήνιος εὐπατρίδης διετέλεσε ἱερέας τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα τὸ ἔτος 11 μ.Χ., σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. εὐρ. 4200⁶⁷. Τὰ δρώμενα περιελάμβαναν ἐναγισμό ταύρου καὶ τελοῦνταν στὸν χώρο τοῦ Γυμνασίου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα τῆς ἴδιας ἐπιγραφῆς καὶ φυσικὰ καὶ ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ δήλωση τοῦ Παυσανία (4.32.3) ὅτι ὁ τάφος τοῦ Μεσσήνιου ἥρωα βρισκόταν στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης, ἐνῶ στὸ παρακείμενο Στάδιο ἦταν στημένος καὶ χάλκινος ἀνδριάντας του (4.32.6). Εἶναι ἐπομένως ἀσπὴρική ἡ ἄποψη ποὺ διετύπωσε ὁ Mario Torelli ὅτι ὁ τάφος τοῦ Ἀριστομένη βρισκόταν στὸ Ἡρῶο Δ, ἀμέσως νότια τοῦ Ἀσκληπείου⁶⁸.

66. BURKERT 1985, 207.

67. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 71-72.

68. MUSTI, TORELLI 1991, LIV, ἀρ. 29 καὶ 259· βλ. ὅμως τὶς νεώτερες ἀπόψεις τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ: TORELLI 1998, 466-483.

Ὁ Πausanías (4.24.3) μᾶς πληροφορεῖ ἀκόμη ὅτι οἱ Ρόδιοι καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰαλυσοῦ Δαμάγητος, παντρεμένος μὲ κόρη τοῦ Ἀριστομένη, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεσοήνιου ἥρωα μνημῆμά τε ἐπιφανῆς ἐποίησαν καὶ ἔνεμον ἀπὸ ἐκείνου τιμᾶς. Ὁ Μεσοήνιος ἥρως λατρευόταν ἐπομένως καὶ στὴ Ρόδο μὲ κέντρο τῆς λατρείας τὸν τάφο του, ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ τοὺς ἥρωες οἰκιστὲς ἢ τοὺς ἥρωες προγόνους⁶⁹. Τὸ κενοτάφιο - ἥρῳο τοῦ Ἀριστομένη στὴ Ρόδο δὲν ἔχει ἀκόμη ἐντοπισθεῖ. Ἡ ἀποκάλυψη γενικῶς τέτοιου εἴδους τάφων - ἥρῳων, ποὺ νὰ ἀποδίδονται μὲ βεβαιότητα σὲ συγκεκριμένες μορφές ἥρῳων τῆς φιλολογικῆς παράδοσης, δὲν εἶναι σύνηθες φαινόμενο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λίγους τάφους - ἥρῳα, ποὺ κατέστη δυνατὸ νὰ ταυτισθεῖ, βρίσκεται στὴν ἀγορὰ τῆς Κυρήνης καὶ ἀποδίδεται στὸν Λάκωνα οἰκιστὴ Βάττο⁷⁰. Τὰ σωζόμενα γενικῶς ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ἱερῶν ἥρωος στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο εἶναι πενιχρὰ καὶ σπάνια. Ἀκόμη καὶ στὴ Λακωνικῆ, ὅπου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποθετῶν μὲ ἀναθήματα σὲ ἥρωες εἶναι μέγας, μόνο τὸ Μενελαῖον στὴ Θεράπνη ἔχει κατ' οὐσίαν δώσει σημαντικὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα⁷¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ἐτῶν 1998 καὶ 1999 ἐπεκτάθηκε στὸ ἐσωτερικὸ ὀρθογώνιου περιβόλου, ποὺ βρίσκεται στὴ ΒΔ γωνία τῆς βόρειας στοᾶς καὶ πολὺ κοντὰ στὸ Πρότυλο τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 26). Κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου ἐρευνήθηκε ἀποθέτης, ποὺ περιεῖχε πολυάριθμα πῆλινα ἀναθηματικὰ πλακίδια μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις κυρίως συμποσίου (εἰκ. 27, 29α-β), ἀλλὰ καὶ ὀπλιτῶν (εἰκ. 30), εἰδώλια ποὺ εἰκονίζουσαν κυρίως κορίτσια (εἰκ. 31), πῆλινες προτομὲς θεοτήτων, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Διονύσου, ἀγγεῖα, καὶ πολλὰ θυμιατήρια (εἰκ. 28, 32-33). Βρέθηκαν ὅλα ἄτακτα ριγμένα ἀνάμεσα σὲ κεραμίδια στέγης καὶ πέτρες σὲ ἐπαφή μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ περιβόλου⁷². Εἶναι φανερὸ ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀποθέτη ἱεροῦ ἥρωος, παρόμοιο σὲ περιεχόμενο τουλάχιστον, μὲ ἐκείνους ἀπὸ τὸ ἱερὸ Ω - Ω καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖο⁷³.

Τὰ ἥρῳα δὲν εἶχαν δεδομένη τυπικὴ μορφή οὔτε καὶ δέχονταν ἀφιερῶματα ἐνὸς συγκεκριμένου χαρακτήρα⁷⁴. Συχνὰ περιεῖχαν ἀγγεῖα, μεταλλικὰ σκεύη καὶ ἄλλα ἀναθήματα, ὅπως τὸ ἥρῳο τοῦ ἀνώνυμου ἥρωα τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι καὶ κανόνας⁷⁵. Τὸ νέο ἥρῳο τοῦ Γυμνασίου τῆς Μεσοήνης, ἐγκατεστημένο σὲ ἐπιφανέστατο τόπο στὰ ἀριστερὰ (ἀνατολικά) τοῦ Προτύλου, εἶχε τὴ μορφή περιβόλου, ὁ ὁποῖος ὄριζε τὸ «ἄβατο», σύμφωνα μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου ἓνα κτίσμα ἀποτελούμενο

69. IG XII 1, 8.4· VAN GENDER 1900, 353· πρβ. ANTONACCIO, ὄπ. 199-244.

70. ΠΙΝΔΑΡΟΣ, *Πυθιονίκος* 5ος, στ. 55 καὶ 93 (ἔκδ. B. L. Gildersleeve, N. York 1885)· H. BÜSING, στὸ: Thiasos. Sieben archäologische Arbeiten, *Festschrift Wolfgang Frommel* (Berlin 1978) 51-69· GOODCHILD 1971, 94· LESCHHORN 1983, 68· MALKIN 1994, 132· MÜLLER 1993, 63, εἰκ. 5.

71. Βλ. Γ. ΣΤΑΙΝΧΑΟΥΕΡ, *Archaeological Reports* 1979, 32.

72. *Ἔργον* 1998, 45-48.

73. THEMELIS 1998, 157-186.

74. ΠΑΥΣ. 3.19.9 (=Μενελαῖον)· 1.41.4 (=τάφος Ἀλκμήνης)· 9.17.3 (=τάφοι Ζύθου καὶ Ἀμφίωνος)· 6.20.7 (=τάφος Ἰπποδαμείας)· 1.42.9 (=ἥρῳο Ἰππολύτης)· πρβ. ABRAMSON 1978, σποράδην· πρβ. G. EKROTH, *Altars in Greek Hero-Cults: a Review of the Archaeological Evidence*, στὸ: HÄGG 1998, 117-130.

75. ROTTROFF 1978, 196-209· πρβ. HÄGG 1987, 93-99.

Εικ. 27. Πήλινο πλακίδιο κατὰ χώραν.

Εικ. 28. Πήλινο ειδώλιο καὶ θυματήρια.

Εικ. 29α-β. Τμήματα πήλινων πινάκων με παράσταση ήρωος συμποσιαστοῦ.

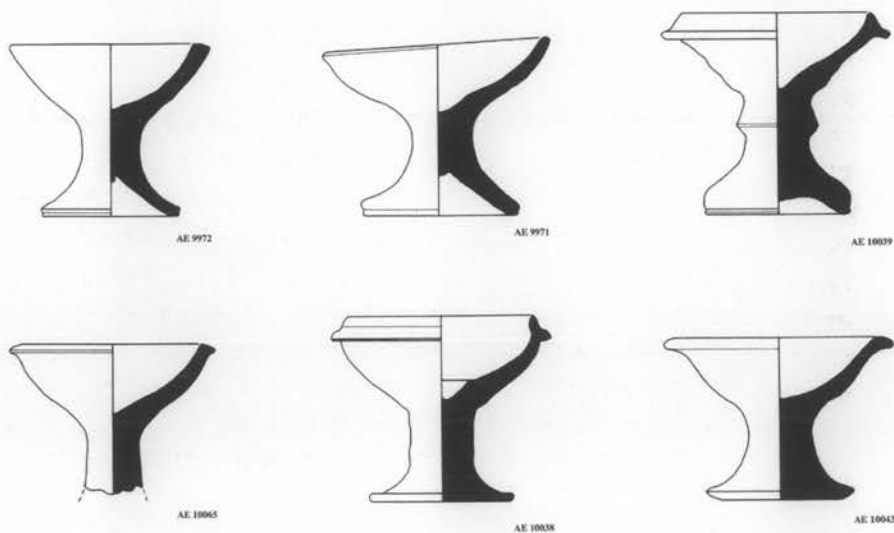

Εικ. 30. Πήλινο πλακίδιο με παράσταση ήρωος όπλίτου. Εικ. 31. Ειδώλιο κοριτσιού.

Εικ. 32. Θυματήρια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο.

Εικ. 33. Θυματήρια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος. Ὅψεις καὶ τομές.

Εικ. 34. Ίερό ήρωος στο Γυμνάσιο, δυτικό τμήμα.

ἀπὸ δύο πρὸς τὸ παρὸν χώρους (εἰκ. 34-35). Στὸν ἀνατολικὸν χώρον περιλαμβάνεται λάκκος - ἀποθέτης μὲ ἔντονα ἴχνη φωτιάς, ἀγγεῖα μικροῦ καὶ κανονικοῦ μεγέθους, κυρίως πινάκια καὶ χυτρίσκες μὲ ξηροὺς καρποὺς καὶ ὄστὰ ζώων. Μέσα στὸ ἄβατο θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν ὁ τάφος τοῦ ήρωος ἢ κάποια κατασκευὴ σὲ μορφή μικροῦ οἰκοδομήματος⁷⁶. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας ἀναμένεται νὰ δώσει ὀριστική ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητος τοῦ λατρευόμενου ήρωος. Στὸν χώρον τοῦ Γυμνασίου - Σταδίου πάντως ἓνα μόνο ἱερό (=μνήμα καὶ τέμενος) ήρωος ὑπῆρχε, αὐτὸ τοῦ Ἀριστομένη πὸ ἀναφέρει ὁ Πausanias.

Ἐνάλογη μὲ τοῦ Ἀριστομένη, ἀλλὰ καὶ μὲ τοῦ Ἐπαμεινώνδα (βλ. παρακάτω), περίπτωση εἶναι αὐτὴ τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Φιλοποίμενα

76. MALKIN 1987, 104-106.

Εικ. 35. Ίερό ήρωος στο Γυμνάσιο, ανατολικό τμήμα.

του Μεγαλοπολίτη, ό όποιος δέχθηκε ισόθεες τιμές (Διόδ. Σικελ. 29.18.1). Ένα ψήφισμα των Μεγαλοπολιτών αναφέρεται στην ανέγερση άγαλμάτων του, όπως αυτά του Έπαμειώνδα και του Άριστομένη, στην κατασκευή ένός μνήματος στην άγορά και ένός τεμένους γι' αυτόν, στη θέσπιση γυμνικών και ίππικών άγώνων, στην απόδοση ισόθεων τιμών και στην άνίδρυση ένός βωμού από μάρμαρο λευκό (IG V 2, 432). Πάνω στον βωμό έπρεπε να θυσιάζεται προς τιμήν του κάθε χρόνο, με την εύκαιρία της έορτής του Διός Σωτήρος, ένας ταύρος, όπως για τον Άριστομένη⁷⁷. Ό Διόδωρος (ό.π.) παραδίδει έπιπλέον ότι και ύμνους κατέδειξεν άδειν τους νέους, πράγμα που έπιβεβαιώνει κατά τον καλύτερο τρόπο την ιδιαίτερη σχέση των ήρώων με τους νέους και τους άγώνες, όπως θα μάς δοθεί ή εύκαιρία να τονίσουμε και παρακάτω, μιλώντας για τον Έπαμειώνδα, τον Θησέα και το Μουσωλείο των Σαιθιδών στο Στάδιο.

77. JOST 1985, 540.

‘Ο Έπαμεινώνδας ως ήρωας οικιστής

Οί μαρτυρίες για τὸν μετὰ θάνατον ἀφηρωισμό καὶ τὴ λατρεία τοῦ οικιστῆ τῆς Μεσσηνίας, Θηβαίου στρατηγοῦ Έπαμεινώνδα εἶναι ἔμμεσες. Ὁ Παυσανίας στὰ *Βοιωτικά* του (9.14.5) σημειώνει: καὶ οικιστῆς Μεσσηνίους τοῖς νῦν ἔστιν Έπαμεινώνδας. Ἐλεγειακὸ τετράστιχο χαραγμένο πάνω στὸ βᾶθρο ἀνδριάντα του ποῦ ἦταν ἀνδρ-
μένος στὴν πόλη τῆς Θήβας εἶχε ὡς ἐξῆς:

Ἡμετέραις βουλαῖς Σπάρτη μὲν ἐκείρατο δόξαν,
Μεσσήνη δ' ἱερὴ τέκνα χρόνῳ δέχεται,
Θήβης δ' ὄπλοισιν Μεγάλῃ πόλις ἐστεφάνωται,
αὐτόνομος δ' Ἑλλάς πᾶσ' ἐν ἐλευθερίῃ.
(Μὲ δικές μου βουλές στερήθηκ' ἡ Σπάρτη τὴ δόξα της
καὶ δέχεται μὲ τὰ χρόνια ἡ ἱερὴ Μεσσήνη τὰ παιδιά της,
ἐνῶ ἡ Μεγαλόπολη μὲ τῆς Θήβας τὰ ὄπλα τμηθήκε
καὶ ἡ Ἑλλάδα ὀλάκερη αὐτόνομη κι ἐλεύθερη πὰ ζεῖ.)

Ἄνάλογο περιεχόμενο εἶχε καὶ ὁ χρησμός, τὸν ὁποῖο κατὰ τὴν παράδοση εἶχε κά-
ποτε δώσει ὁ νυμφόληπτος Βάκις στοὺς Μεσσηνίους, ὑπαινισσόμενος τὴν ἐπάνοδο
τους στὴν πατρίδα (Παυσ. 4.27.4):

καὶ τότε δὴ Σπάρτης μὲν ἀπ' ἀγλαὸν ἄνθος ὀλεῖται,
Μεσσήνη δ' αὖτις οἰκίσηται ἤματα πάντα.
(κι ὀλότελα τότε θὰ χαθεῖ τῆς Σπάρτης ὁ λαμπρὸς ἀνθὸς
κι εἶναι ἡ Μεσσήνη ποῦ γιὰ πάντα πὰ θὰ ἐπανοικισθεῖ).

Γιὰ τὴ δόξα καὶ κατ' οὐσίαν τὸν ἀφηρωισμό τοῦ Έπαμεινώνδα εἶχε ἤδη προφη-
τεύσει ὁ μυθικὸς ἰδρυτῆς τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας Καύκων, ὅταν παρουσιάστη-
κε στὸν ὕπνο τοῦ Θηβαίου στρατηγοῦ μὲ τὴ μορφὴ ἐνὸς σεβάσμιου γέροντα ἱερο-
φάντη καὶ τοῦ εἶπε (Παυσ. 4.26.6): σοὶ μὲν δῶρά ἐστι παρ' ἑμοῦ κρατεῖν ὄτω ἄν μεθ'
ὄπλων ἐπέρχῃ· καὶ ἦν ἐξ ἀνθρώπων <γέννη>, ἔγωγε, ὦ Θηβαῖε, ποιήσω μὴ ποτε ἀνώ-
νυμον μηδὲ ἄδοξόν <σε> γενέσθαι· σὺ δὲ Μεσσηνίους γῆν τε πατρίδα καὶ πόλεις ἀπό-
δος, ἐπειδὴ καὶ τὸ μήνυμα ἤδη σφίσι πέπαυται τὸ Διοσκούρων.

Στὸν γλύπτη καὶ ζωγράφο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Εὐφράνωρα ἀποδίδεται ζωγραφικὸς
πίνακας, στὸν ὁποῖο εἰκονίζοταν ὁ Έπαμεινώνδας ἔφιππος στὴ μάχη τῆς Μαντινείας,
σὲ ἓνα ἐπεισόδιο προγενέστερο τῆς κύριας μάχης ποῦ τοῦ στοίχισε τὴ ζωὴ του⁷⁸. Τὸ
ἔργο μαζὶ μὲ ἓνα δεῦτερο πίνακα ποῦ παρίστανε τοὺς δώδεκα θεοὺς, καθὼς καὶ ἓναν
τρίτο τοῦ ἴδιου καλλιτέχνη ποῦ εἰκόνιζε τὸν Θησεά, βρισκόταν στὴ στοὰ τοῦ Ἐλευθε-
ρίου Διός, στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν. Ἐνα ἀντίγραφο τοῦ πίνακα μὲ τὴν ἵππομαχία

78. PLINIUS, *NH* 35.129· ΠΛΟΥΤ., *Περὶ τῆς τῶν Ἀθηναίων δόξης*, 2: Γέγραφε δὲ καὶ τὴν ἐν Μαντι-
νεῖα πρὸς Έπαμεινώνδαν ἵππομαχίαν, οὐκ ἀνενοουσιάστως, Εὐφράνωρ· ΠΑΥΣ., 1.3.3-4 καὶ
9.15.5· πρβ. PALAGIA 1980, 50-51, 54.

ὕπῆρχε κατὰ τὸν Πausανία (8.9.8) καὶ στῆ Μαντίνεια, συγκεκριμένα μέσα στὸν οἶκο τοῦ Ἀντινόου στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης. Ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανὸς μερίμνησε νὰ φιλοτεχνηθεῖ τὸ ἀντίγραφο ἀμέσως μετὰ τὸ 130 μ.Χ. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας φρόντισε ἐπίσης νὰ στηθεῖ καὶ μία δευτέρα στήλη, δίπλα σὲ παλαιότερη, στὸν τάφο τοῦ Θηβαίου στρατηγοῦ (Πaus. 8.11.8). Πάνω στὸν τάφο τοῦ Ἐπαμεινώνδα, στῆ θέση «Πελάγους δρυμός», ὅπου ἐγινε ἡ μάχη, ἔστεκε κίονας ποὺ ἔφερε ἀσπίδα μὲ ἀνάγλυφο φίδι. Τὸ φίδι κατὰ τὸν Πausανία ἤθελε νὰ δηλώσει ὅτι ὁ Ἐπαμεινώνδας καταγόταν ἀπὸ τὸ γένος τῶν λεγόμενων «σπαρτῶν», καταγωγή ξεχωριστή, πανάρχαια καὶ θαυμαστή, τὴν ὁποία πολλοὶ ἐπιφανεῖς Θηβαῖοι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἔχουν ἢ καυχῶνταν ὅτι εἶχαν⁷⁹. Ζωγραφικὸς πίνακας μὲ παράσταση τοῦ Ἐπαμεινώνδα ἀποδίδεται καὶ στὸν ζωγράφο Ἀριστόλαο, μαθητὴ καὶ γιὸ τοῦ Πausαία⁸⁰.

Ἡ σημασία τῆς νίκης τοῦ Ἐπαμεινώνδα στὰ Λεῦκτρα τὸ 371 π.Χ. ἦταν τεράστια, παρὰ τὶς ἀπόπειρες νὰ ὑποβαθμιστεῖ. Ἦταν ἡ πρώτη συντριπτικὴ ἥττα ποὺ εἶχε ὑποστεί ἡ Σπάρτη ὕστερα ἀπὸ τριακόσια περίπου χρόνια μετὰ τὴν ἥττα τῆς σπῆς Ὑσιῆς τῆς Ἀργολίδος τὸ 669 π.Χ., ἥττα ποὺ σήμανε «the declension of classical Sparta from the status of a great Greek power to that of a second - rate provincial squabbling»⁸¹. Ὁ Πausανίας σημειώνει μὲ θαυμασμὸ ὅτι Θηβαῖοι μὲν ἡ νίκη κατεῖργαστο ἐπιφανέστατα πασῶν ὁπόσας κατὰ Ἑλλήνων ἀνεῖλοντο Ἑλληνες (9.6.4 καὶ 9.13.11).

Ὁ περιηγητὴς μας εἶδε ἓνα σιδερένιο ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Μεσσηνίας (Πaus. 4.31.10), ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἦταν ἀνιδρυμένος μέσα στὸ πλευρικὸ δωμάτιο N1 τῆς δυτικῆς πτέρυγας. Τὸ πλευρικὸ αὐτὸ δωμάτιο ἀποτελεῖ τὸ βόρειο κλίτος τοῦ τριμεροῦς Οἴκου N, ἐνῶ τὸ δωμάτιο N2 ἀποτελεῖ τὸ νότιο κλίτος τοῦ ἴδιου Οἴκου (εἰκ. 1 καὶ 36). Οἱ θύρες ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ εὐρύχωρου κεντρικοῦ δωματίου N καὶ τῶν πλευρικῶν N1 καὶ N2 δὲν ἀφήνουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν τριμερῆ μορφή τοῦ Οἴκου καὶ τὴ στενὴ κατὰ συνέπεια λειτουργικὴ σχέση κεντρικοῦ μὲ πλευρικὰ κλίτη. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς τριμερῆ διαίρεση σὲ μορφή παστάδας ἔχει ἄλλωστε καὶ ὁ βορειότερα κείμενος Οἶκος K, ὁ ὁποῖος ταυτίζεται ἀναμφίβολα μὲ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας καὶ Φωσφόρου, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τόσο τῶν ἐπιγραφῶν ὅσο καὶ τοῦ Πausανία (4.31.10). Στὴν περίπτωση τοῦ Οἴκου K τὰ πλευρικὰ κλίτη δὲν διαχωρίζονται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ μὲ τοῖχο καὶ θύρα, ἀλλὰ μὲ δύο ἰωνικοὺς κίονες μετὰ παραστάδων (εἰκ. 37). Ἡ βέβαιη ταύτιση τοῦ Οἴκου K ἀπέτελεσε τὸ «κλειδί» γιὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τῶν ὑπόλοιπων οἴκων μὲ τὴ σειρά ποὺ τοὺς περιέγραψε ὁ περιηγητὴς, καθὼς βιάδιζε κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πτέρυγας ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά, ὅπως ἐπεσήμανε ἤδη ἀπὸ τὸ 1966 ὁ Γιώργος Δεσπίνης, ἀκολουθούμενος ἀπὸ τὸν Christian Habicht καὶ ἄλλους⁸².

79. Σπαρτοὶ ὀνομάζονταν οἱ ἄνδρες ποὺ φύτρωσαν ἀπὸ τὴ γῆ, ὅταν ὁ Κάδμος ἔσπειρε τὰ δόντια τοῦ δράκοντα ποὺ σκότώσε, ὅπως τὸν συμβούλευσε ἡ Ἀθηνᾶ: ΑΠΟΛΛΟΔ. 3.4.1 καὶ ΠΑΥΣ. 9.5.3.

80. PLINIUS, *NH* 35.137: «Pausiae filius et discipulus Aristolaus e severissimis pictoribus fuit, cuius sunt Epaminondas, Pericles, Media, Virtus, Theseus, imago Atticae plebis, bovum immolatio».

81. CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 3· CARTLEDGE 1979, 126, 134, 136, 140. Γιὰ τὸν θρόλο τῶν Λευκτρίδων παρθένων βλ. BURKERT 1993, 125.

82. DESPINIS 1966, 385· HABICHT 1985, 53.

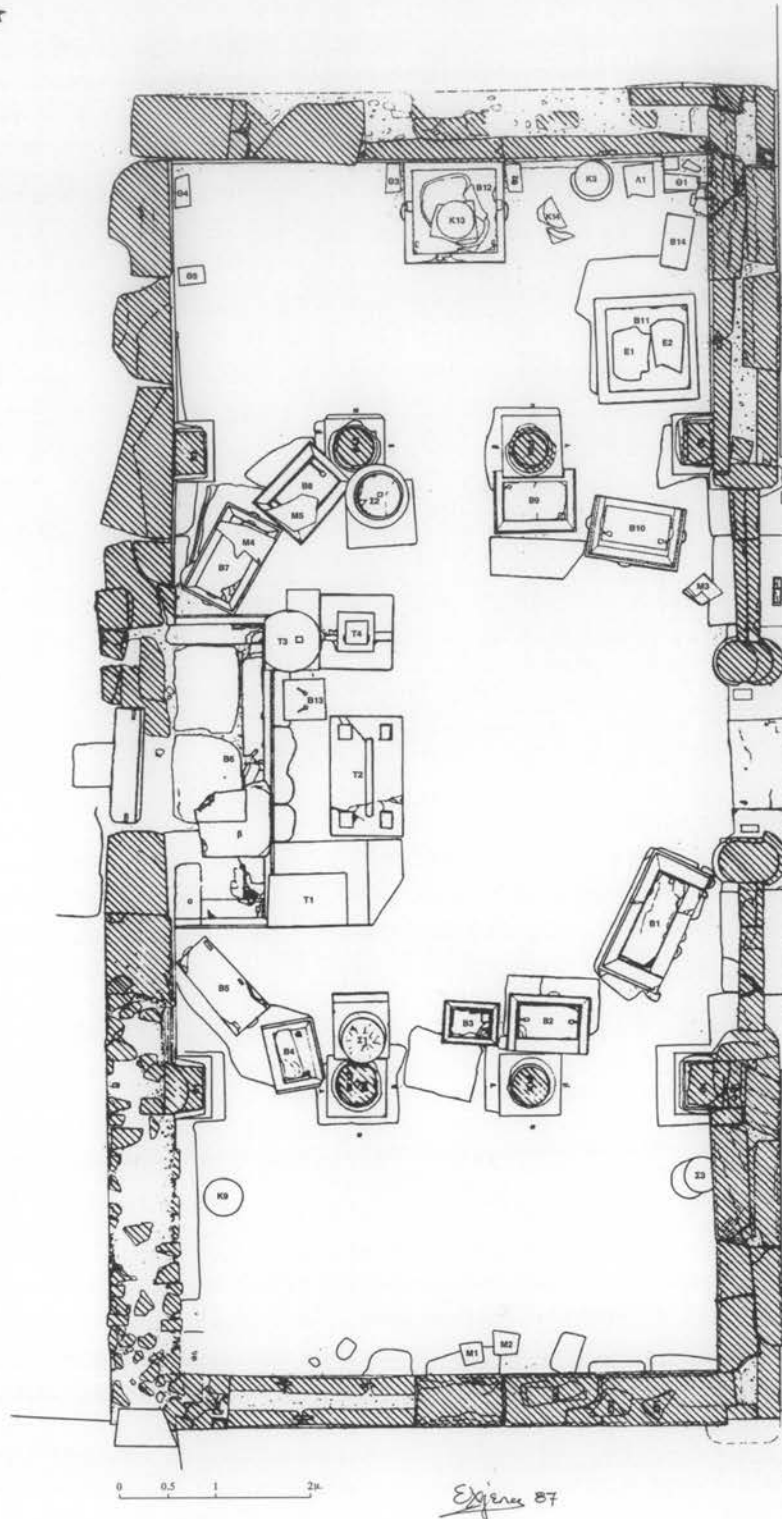
Εικ. 36. Δυτική πτέρυγα Ἀσκληπιείου. Ὁ Οἶκος N1-N-N2.

Ὅχι μόνο ἡ τριμερῆς διάταξη τοῦ Οἴκου N, ἀλλὰ καὶ ἡ νοηματικὴ σχέση τῶν γλυπτῶν, ἐπιβάλλει πιστεύω νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τῆς προσωποποιημένης πόλεως Θήβας πλαισιωνόταν, τόσο ἀπὸ τὸν σιδερένιο ἀνδριάντα τοῦ Θηβαίου στρατηγοῦ Ἐπαμεινώνδα, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ μαρμάρينو ἄγαλμα τοῦ Θηβαίου Ἡρακλῆ, ἔργο, ὅπως καὶ ἡ Θήβα, τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφώντος⁸³. Δὲν εἶναι ἐπομένως δυνατὸ νὰ συνδέσουμε τὶς ἑννέα Μοῦσες μὲ τὸν Ἡρακλῆ ἢ νὰ τὶς τοποθετήσουμε μόνες σὲ ἄλλο Οἶκο, χωρὶς τὴ συνοδεία τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅπως φαίνεται νὰ προτιμᾷ ἡ Madalena Zunino⁸⁴.

83. THEMELIS 1993α, 24-40· THEMELIS 1996, 155, 162-163.

84. ZUNINO 1997, 178, σημ. 128 καὶ 183. Τὴ συσχέτιση Μουσῶν καὶ Ἡρακλῆ εἶχε κάνει πρῶτος ὁ ΔΕΣΠΙΝΗΣ, ὁ.π. (σημ. 82), 378-385.

Εικ. 37. 'Ο Οίκος Κ της δυτικής πτέρυγας του 'Ασκληπείου, κάτοψη.

Τὸ μαρμάρينو λοφίο κράνους, *ἀρ. εὔρ. 4882*, μὲ μία σειρὰ ἀπὸ ὀρθογώνιες ὀπές τὸρμων στὴν περιφέρειά του γιὰ τὴ στερέωση μεταλλικῶν στοιχείων ποὺ βρέθηκε ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο στὴ ΝΔ περιοχὴ τοῦ Ἀσκληπιείου⁸⁵, θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα, τοῦ μόνου ἀγάλματος, ποὺ δὲν ἦταν ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος καὶ ποὺ εἰκόνιζε ἀφηρωισμένο θνητὸ μὲ ἐξάρτηση προφανῶς στρατηγοῦ. Εἶναι δύσκολο ὅπωςδήποτε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὀλόκληρος ὁ ἀνδριάντας ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ σίδηρο, φαίνεται πιθανότερο νὰ ἦταν ἀκρόλιθος μὲ μαρμάρينو τὸ κεφάλι καὶ τὰ ἐξέχοντα ἄκρα καὶ τὸν κορμὸ καλυμμένο ἀπὸ σιδερένιο θώρακα μὲ πτερύγια. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ φοροῦσε σιδερένιες κνημίδες καὶ κράνος καὶ νὰ κρατοῦσε ἀσπίδα καὶ δόρυ, ὅπως ἄλλωστε ταίριαζε ὄχι μόνο σὲ ἓνα μεγάλο πολεμιστὴ, ἀλλὰ γενικὰ σὲ ἓναν ἥρωα μὲ πανοπλία⁸⁶. Ὁ ἴδιος ὁ Πausanίας εἶναι ἐνήμερος τῶν δυσχερειῶν ποὺ συνεπάγεται ἡ κατασκευὴ σιδερένιων ἀγαλμάτων φυσικοῦ ἢ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, γι' αὐτὸ καὶ χαρακτηρίζει ὡς «θαῦμα» ἓνα μοναδικὸ σιδερένιο σύμπλεγμα ποὺ εἰκόνιζε τὸν Ἡρακλῆ μὲ τὴ Λερναία Ὑδρα, ἔργο τοῦ γλύπτη Τισαγόρα ἀνιδρυμένο στοὺς Δελφούς, καθὼς καὶ τὰ κεφάλια ἐνὸς λιονταριοῦ καὶ ἐνὸς ἀγριόχοιρου ἀπὸ σίδηρο, ἀναθήματα στὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου στὴν Πέργαμο (Paus. 10. 18. 6)⁸⁷: Σιδήρου δὲ ἐργασίαν τὴν ἐπὶ ἀγάλμασι χαλεπωτάτην καὶ πόνου συμβέβηκεν εἶναι πλείστου· θαύματος μὲν δὴ καὶ τοῦ Τισαγόρου τὸ ἔργον, ὅστις δὴ ὁ Τισαγόρας, θαύματος δὲ οὐκ ἐλαχίστου καὶ ἐν Περγᾶμω λέοντός τε καὶ ὑὸς ἀγρίου κεφαλαί, σιδήρου καὶ αὐται.

Πέρα ἀπὸ τὸ τεχνικὸ πρόβλημα τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα, ἂν δηλαδὴ ἦταν ὀλόκληρος ἀπὸ σίδηρο ἢ ἀπλῶς ἀκρόλιθος μὲ σιδερένια πανοπλία, αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει περισσότερο στὴν παρούσα πραγμάτευση εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγαλματικοῦ συμπλέγματος Ἡρακλῆ - Θήβας - Ἐπαμεινώνδα τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπιείου δὲν ἦταν λατρευτικὸς ἀλλὰ ἱστορικὸς - μουσειολογικὸς, ὅπως καὶ ὁ χαρακτήρας ὅλων τῶν γλυπτῶν ποὺ στεγάζονταν στοὺς οἴκους τῆς δυτικῆς πτέρυγας μὲ ἐξαιρέση τὸν Οἶκο Κ τῆς Ἀρτέμιδος⁸⁸.

Ἐνας δεύτερος ἀνδριάντας τοῦ Ἐπαμεινώνδα, χάλκινος αὐτός, ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanία στὸ Ἱεροθύσιον τῆς Μεσσηνίας, ὅπου ὑπῆρχαν καὶ ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν, καθὼς καὶ τρίποδες «ἀρχαῖοι», τοὺς ὁποίους ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει «ἀπύρους» (Paus., 4.32.1). Τὸ Ἱεροθύσιον φαίνεται ὅτι σχετίζεται μὲ τοὺς ἱεροθύτες τῶν Ἱθωμαίων καὶ ἄλλων ἑορτῶν, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Μεσσηνίας⁸⁹. Ἱεροθύτα ἦταν κατὰ τὸν Νίκο Παπαχατζῆ τὰ σφάγια τῶν θυσιαζόμενων ζώων,

85. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1964, 100-101, πίν. 107γ-δ.

86. Βλ. σχόλιον εἰς ΑΡΙΣΤΟΦ., Σφήκες 823: εἶχον δὲ καὶ ἥρωες πανοπλίαν· SALAPATA 1993, 285-295· πρβ. καὶ DUCREY 1985, 34· ἀκόμη καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἦταν γιὰ τοὺς Λάκωνες ἓνας ἥρωας ὀπλίτης, χωρὶς ρόπαλο καὶ λεοντή: BOARDMAN 1992, 28.

87. Ὁ Πausanίας βεβαίως κάνει λάθος ὅταν ἀποδίδει στοὺς Σάμιους καλλιτέχνες Ροῖκο καὶ Θεόδωρο (ἀκμὴ τους περὶ τὸ 550 π.Χ.) τὴν ἀνακάλυψη τῆς χύτευσης τοῦ σιδήρου καὶ τὴν κατασκευὴ ἀγαλμάτων ἀπὸ σίδηρο. Ἐννοεῖ τὸν χαλκὸ, ὅπως ὀρθὰ σημειώνει ὁ ἴδιος στὰ Ἀρκαδικὰ του 14.8.

88. THEMELIS 1993α, 24-40, πίν. 3-9· THEMELIS 1994, 1-37.

89. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1969, 103-104· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 64-65. 1990, 99-100· 1993, 60-62· πρβ. IG VI, 1467, 1468, 1469.

πού σὲ ἐπίσημες θυσίες μοιράζονταν ἀπὸ τοὺς ἱεροθύτες στοὺς προσκυνητὲς καὶ ἀναλώνονταν ἐπὶ τόπου⁹⁰. Σὲ καταλόγους μὲ ἀξιωματοῦχους τῆς Μεσοῆνης τοῦ 1ου - 2ου αἰ. μ.Χ., ἀναγράφονται κατὰ κανόνα μαζὶ καὶ μὲ τὴν ἐξῆς σειρά, ἕνας ἀγωνοθέτης, δύο ἱεροθύται καὶ ἕνας χαλ(ε)ιδοφόρος⁹¹. Ἡ σειρά πρέπει νὰ δηλώνει ἀξιολογικὴ κατάταξη, ἱεράρχηση τῶν ἀξιωματῶν, ἐνῶ τὸ ταυτόχρονο τῆς ἀναγραφῆς σημαίνει μάλλον ὅτι καὶ οἱ τρεῖς ἐτήσιοι αἵρετοὶ ἄρχοντες ἀσκοῦσαν παρεμφερῆ καθήκοντα⁹². Τὰ καθήκοντα τῶν ἀγωνοθετῶν μᾶς εἶναι ἐν πολλοῖς γνωστά⁹³. Οἱ χαλ(ε)ιδοφόροι δὲν μαρτυροῦνται ἄλλοῦ. Στὸ Liddel-Scott-Jones (s.v.) ἐρμηνεύονται ὡς *cup-beagers* μὲ βάση τὴ λέξη «χάλις», πού σημαίνει κατὰ τοὺς ἀρχαίους λεξικογράφους «ἄκρατος οἶνος». Ὁ Ὀρλάνδος δέχεται τὴν ἐρμηνεία, σημειώνοντας ὅτι «οὕτω ἢ λ. θὰ ἐσήμαινε τὸν οἶνοφόρον ἦτοι τὸν ἀρχαῖον ἀκρατοφόρον»⁹⁴. Ὁ ρόλος ἐντούτοις τῶν αἵρετῶν αὐτῶν ἀξιωματοῦχων τῆς πόλης δὲν εἶναι γνωστός. Θὰ πρέπει καταρχὴν νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶχαν καὶ αὐτοὶ ἀνάλογα καθήκοντα θρησκευτικοῦ καὶ ὄχι πολιτικοῦ χαρακτήρα, ὅπως οἱ ἀγωνοθέτες καὶ οἱ ἱεροθύτες. Θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἦταν ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν ὀργάνωση τῶν μυητικῶν τελετουργιῶν τῶν ἐφήβων, ἂν λάβει ὑπόψη ὅσα παραδίδει ὁ Ἐφορος (149 J) γιὰ τοὺς «κλεινοὺς» καὶ τίς «ἀγέλες» τῶν νέων στὴν Κρήτη: μὲ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκπαίδευσης, ὁ ἐκπαιδευτὴς (φιλήτωρ) παρουσιάζει τὸν ἐκπαιδευμένο νέο (ἐρωμένο) ντυμένο τὸν πολεμικὸ χιτῶνα, νὰ ὀδηγεῖ βόδι γιὰ τὴ θυσία καὶ νὰ κρατεῖ ἕνα κύπελλο μὲ κρασί, σύμβολα τοῦ περάσματος στὸ ἐπόμενο ἡλικιακὸ στάδιο⁹⁵.

Οἱ Musti καὶ Torelli δέχονται ὅτι οἱ ἱεροθύται τῆς Μεσοῆνης εἶχαν θρησκευτικὰ καὶ ταυτόχρονα πολιτικὰ καθήκοντα, ὅπως οἱ ἱεροθύται τοῦ Ἀκράγαντα καὶ τοῦ Solunto⁹⁶. Οἱ ἱεροθύται τῆς Σπάρτης ἦταν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν «κοινὴν τῆς πόλεως ἐστία», ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ καθήκοντά τους περιλαμβάνονταν ἡ προσφορὰ ἐπίσημης φιλοξενίας, οἱ τελεουργίες, οἱ θυσίες καὶ τὰ ἱερὰ γεύματα πρὸς τιμὴν τῶν Διοσκούρων στὸ ἱερὸ τῆς Φοίβης καὶ τοῦ Ταινάρου Ποσειδῶνα⁹⁷. Οἱ συνεστιάσεις πολιτικοῦ χαρακτήρα πού ὀργάνωναν οἱ ἱεροθύται πρὸς τιμὴν διακεκριμένων πολιτῶν καὶ ἀξιωματοῦχων ἄλλων πόλεων λάμβαναν χώρα σὲ οἰκοδομήματα πού εἶχαν τὸν χαρακτήρα Πρυτανείου⁹⁸. Ὁ Πλούταρχος (*Συμποικὰ* 714β) παραβάλλει τὰ «Ἀνδρεῖα» τῶν Κρητῶν καὶ τὰ «Φοιδίτια» τῶν Σπαρτιατῶν πρὸς τὰ Πρυτανεῖα, ἐνῶ ὁ Πausanias (1.18.2-4 καὶ 9.32.8) ἀναφέρει ἀγάλματα θεῶν καὶ θνητῶν γύρω καὶ μέσα στὸ Πρυ-

90. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ 1979, 128, σημ. 1.

91. *JG* V 1, 1467, 1468, 1469· Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΠΑΕ* 1969, 103-104, πίν. 124α· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1988, 64-65· ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1990, 98-100.

92. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἡ ἐπιλογή τῶν ἀξιωματοῦχων γινόταν μὲ ψηφοφορία, μὲ κλήρωση ἢ μὲ κάποια σειρά μεταξὺ τῶν φυλῶν: Βλ. γιὰ τὸ θέμα γενικὰ ALESHIRE 1994, 325-337.

93. Κ. CLINTON, *Sacred Officials of the Eleusian Mysteries* (Philadelphia 1974) 61-63.

94. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΠΑΕ* 1969, 104· LIDDEL-SCOTT-JONES, s.v. *ἀκρατοφόρος*.

95. ΗΕΥΧΙΟΣ 11.782c· BURKERT 1985, 261· WILLETTS 1969, 163· DOVER 1978, 189.

96. MUSTI, TORRELLI 1991, 258.

97. CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 99 καὶ 199· WINAND 1990, 174-181.

98. *JG* XII, 1, 847.1033· S. G. MILLER, *The Prytaneion, its Function and Architectural Form* (Berkeley-Los Angeles-London 1978) 25-28 καὶ 128-131 καὶ Appendix A: Testimonia.

τανείο της Ἀθήνας⁹⁹. Μέσα στὸ Πρυτανεῖο τῶν Μεγάρων ὑπῆρχαν οἱ τάφοι τῶν τοπικῶν ἡρώων Εὐύπου, γιοῦ τοῦ Μεγαρέως καὶ Ἰσχεπόλιος, γιοῦ τοῦ Ἀλκάθου (Παυσ. 1.43.2), ἐνῶ μέσα στὸ Πρυτανεῖο τῆς Σικυῶνος ἴδρυσε ὁ Κλεισθένης τέμενος τοῦ ἡρώος Μελανίππου (Ἡρόδ. 5.67). Ἐπιγραφή, ποῦ σχετίζεται μὲ τὸ πρῶμο ἑλληνιστικὸ ταφικὸ μνημεῖο - ἡρῶ τοῦ Χαρμύλου καὶ τῆς οἰκογένειάς του στὴν Κῶ, ἀναφέρεται σὲ ἄλλος καὶ οἰκοδόμημα γιὰ τοὺς δώδεκα θεοὺς¹⁰⁰. Στὸ «Ἱεροθυτεῖον» τέλος τῆς Ρόδου εἶχε στηθεῖ τμητικὸς ἀνδριάντας τοῦ γλύπτη Ἀθηνοδώρου¹⁰¹. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐπικρατέστερη πάντως ἄποψη τὸ Ἱεροθύσιο ἦταν γενικῶς Οἶκος ὄλων τῶν Θεῶν, ἓνα εἶδος Πανθέου, ὅπου εἶχαν τὴ θέση τοὺς τὰ ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν¹⁰².

Εἰκ. 38. Ὀπισθότυπος νομίσματος Μεσσηνίων. Ζεὺς Ἰθωμάτας καὶ τρίπους.

Ἄπυροι τρίποδες ἀναφέρονται στὰ Ὀμηρικὰ ἔπη (Ἰλ. Ψ 267 κέ.) ὡς ἔπαθλα ἀθλητικῶν κυρίως ἀγῶνων, ἐνῶ ἀργότερα δίνονταν καὶ ὡς χορηγικὰ ἔπαθλα. Οἱ τρίποδες τοῦ Ἱεροθυσίου στὴ Μεσσηνία μπορεῖ νὰ σχετίζονταν μὲ τοὺς ἀγῶνες κυρίως τῶν Ἰθωμαίων. Στὰ νομίσματα τῆς πόλεως ὁ τρίπους συνοδεύει κατὰ κανόνα τὴν εἰκόνα τοῦ Δία Ἰθωμάτα (εἰκ. 38). Λίθινη βάση τρίποδος εἶναι ἐντοιχισμένη στὴ ΝΑ γωνία τοῦ καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς Μονῆς Βουλκάνο στὴν κορυφὴ τῆς Ἰθώμης, ὅπου καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα, κύριας θεότητος τῆς πόλεως (εἰκ. 39). Οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἰθωμάτα ἦταν καὶ ἐπόνυμοι τοῦ ἔτους. Χυτὸ χάλκινο πόδι τρίποδος τοῦ 8ου αἰ. π.Χ., ποῦ βρέθηκε στὴν Ἰθώμη φανερώνει τὴν πρωιμότητα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἔρχεται σὲ ἐπιβεβαίωση τῆς μαρτυρίας τοῦ Παυσανία (4. 3.9) ὅτι ὁ Γλαῦκος, γιὸς τοῦ Αἰπύτου ὄρισε νὰ τιμοῦν καὶ οἱ Δωριεῖς τὸ πανάρχαιο ἱερὸ τοῦ Ἰθωμάτα Δία:

99. MILLER, ὄπ. Appendix A: Testimonia 176-177, ἀρ. 236, 237, 238, 251, 286, 287.

100. KURTZ, BOARDMAN 1985, 357, εἰκ. 142.

101. *JG* XII, 1, 847.

102. WINAND 1990, 181· ὁ WILL 1951, 233-246 διακρίνει τὸ Δωδεκάθεο ἀπὸ τὸ Πάνθεο. Γιὰ τὸν ὄρο *ἱεροθέσιον* βλ. D. ALLGÖWER, Antiochos Ier de Commagène, *Annali* 15, Napoli 1993, 261-262 καὶ 283-284, σημ. 158· γιὰ ἓνα ἐνδεχόμενο Πάνθεο στὴν Κάμιρο τῆς Ρόδου βλ. W.-D. HEILMEYER, Θεοὶς πάσι· Rhodos, Pergamon und Rom, στί: *Ρόδος 2.400 χρόνια, Πρακτικὰ Συνεδρίου*, τόμ. Α' (Ρόδος 1999) 83-88.

Εικ. 39. Λιθινή βάση χάλκινου τρίποδος από τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα.

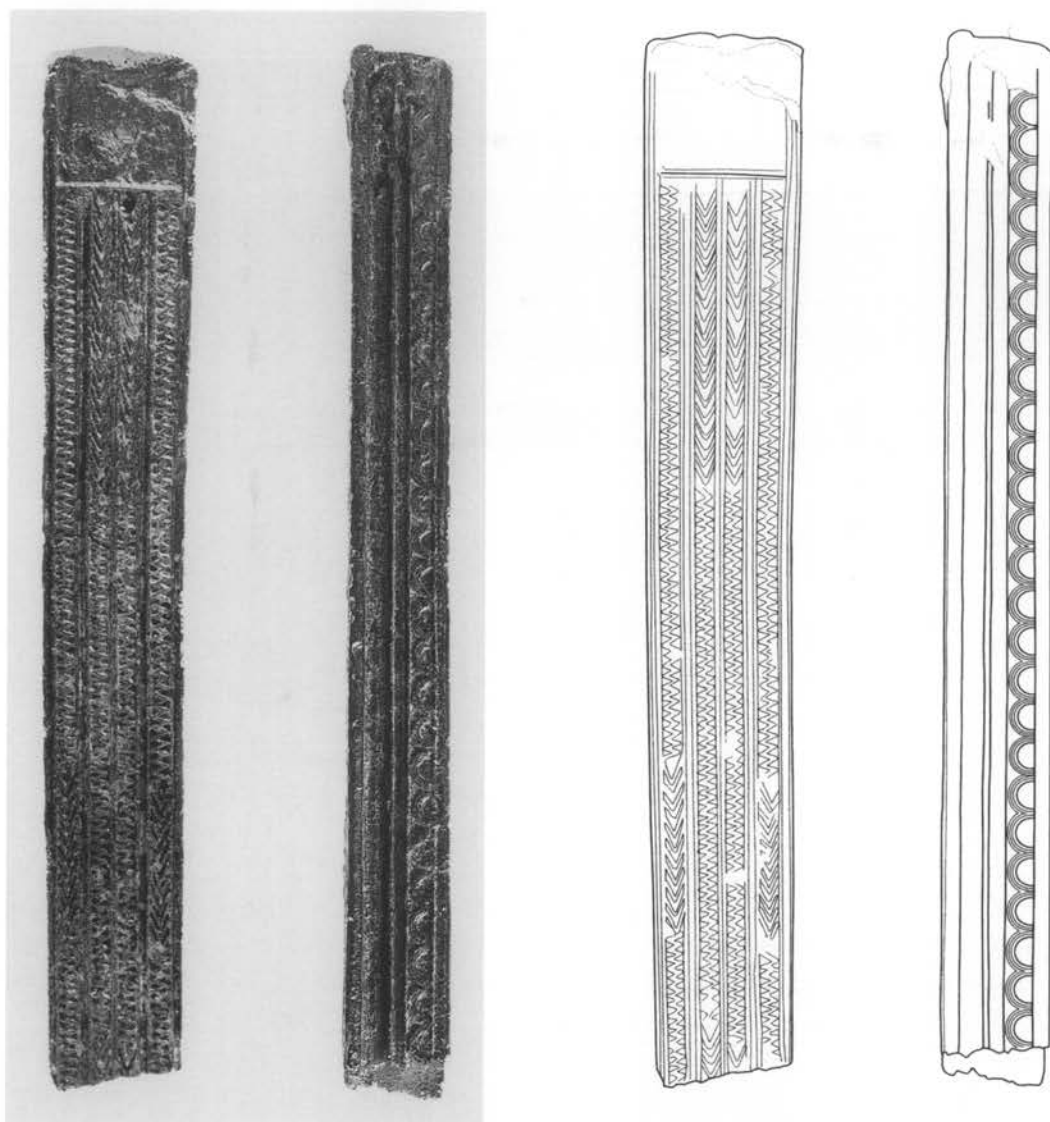
• Χάλκινο χυτὸ πόδι τρίποδος, ἔλλιπες πάνω καὶ κάτω, πειόσημης διατομῆς (ἀρ. *εύρ.* 960, ὕψ. 0.46 μ., πλ. 0.06 μ., πάχ. 0.046 μ.) (εἰκ. 40α-β). Φέρει στῆ ράχη τέσσερις ἰσοπαχεῖς κατακόρυφες ταινίες ποὺ κοσμοῦνται μὲ τεθλασμένες γραμμὲς καὶ ἐνάλληλες γωνίες. Στὶς στενὲς πλευρὲς ἀνὰ μία κατακόρυφη σειρὰ ἀπὸ ἐπάλληλα ἡμικύκλια. Πόδια τριπόδων μὲ παρεμφερῆ ἀλλὰ ὄχι πανομοιότυπη διακόσμηση ἀπαντοῦν στὰ μεγάλα ἱερά Ὀλυμπίας καὶ Δελφῶν¹⁰³.

Ἡ παρουσία ἀνδριάντος τοῦ Ἐπαμεινώνδα στὸ Ἱεροθύσιο τῆς Μεσσηνίας, ἀνάμεσα στὰ ἀγάλματα τῶν δώδεκα θεῶν, δείχνει ἀφενὸς τὴ σημασία ποὺ τοῦ ἀπέδιδαν οἱ Μεσσηνιοί, ὡς ἰσόθεου ἥρωα καὶ οἰκιστῆ τῆς πόλεώς τους¹⁰⁴, καὶ ἀφετέρου μία σχέση του μὲ τὸ δωδεκάθεο, ἢ ὁποία φαίνεται ὅτι εἶχε καλλιεργηθεῖ καὶ υἰοθετηθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ μεγάλου στρατηγοῦ στὴ μάχη τῆς Μαντινείας τὸ 362 π.Χ., «ἀνδρὸς ἐνδόξου ἐπὶ παιδείᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ» κατὰ τὸν καίριο χαρακτηρισμὸ τοῦ Πλουτάρχου¹⁰⁵. Τὸ πόσο ἄξιος ἡρωικῶν τιμῶν ἦταν ὁ Ἐπαμεινώνδας, προκύπτει ἔμμεσα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πολὺ ὑποδεέστεροι ἀντίπαλοί του, ὅπως ὁ γενναῖος Ποδάρης,

103. C. ROLLEY, *Les trépieds à cuve clouée*, *FdD* V, 3 (Paris 1977) ἀρ. 382, 400, 401.

104. Βλ. καὶ ΠΛΟΥΤ., *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 194 Β (ἐκδόση W. NACHSTÄDT, W. SIEVEKING, J. TITCHENER, II, Λειψία 1935).

105. Γιὰ τὴν προσωπικότητα γενικὰ τοῦ Ἐπαμεινώνδα, «ἐπαναστάτη» σὲ θέματα πολεμικῆς τακτικῆς: ΠΛΟΥΤ., *Ἀγησίλαος* 27· ὁ ἴδιος, *Ἠθικὰ* 583C, 584E· ΔΙΟΔ. 15.39.88· ΣΤΡΑΒ. 9.40.1· ΙΟΥΣΤΙΝΟΣ 6.8· *Der kleine Pauly* 2, 1979, s.v. *Epaimeinondas*, σσ. 28-282· TUPLIN 1984, 346-358· DUCREY 1985, 79-80· VIDAL-NAQUET 1983, 102-129 ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 40α-β. Χάλκινο χυτό πόδι τρίποδος 8ου αι. π.Χ.

πού έπεσε στη μάχη της Μαντινείας, έχαιρε ήρωικών τιμών με τον τάφο - ήρωο του μάλιστα να βρίσκεται μέσα στην αγορά της Μαντινείας¹⁰⁶.

Τους νεωτερισμούς του Έπαμεινώνδα στην πολεμική τέχνη θαύμαζαν σημαντικές προσωπικότητες της αρχαιότητας, όπως ο Τιμολέων (Πλούτ., *Τιμολέων* 36. *Φίλιππος* 3), ο Κάτων (Πλούτ., *Κάτων Μείζων* 8.14), ο Φιλοποίμη (Πλούτ., *Φιλοποίμη* 3.1) και ο Άδριανός (Παυσ., 8.11.8 και 8.8.12). Ο Φίλιππος Β΄ της Μακεδονίας, ο οποίος

106. JOST 1985, 131 και 539-540.

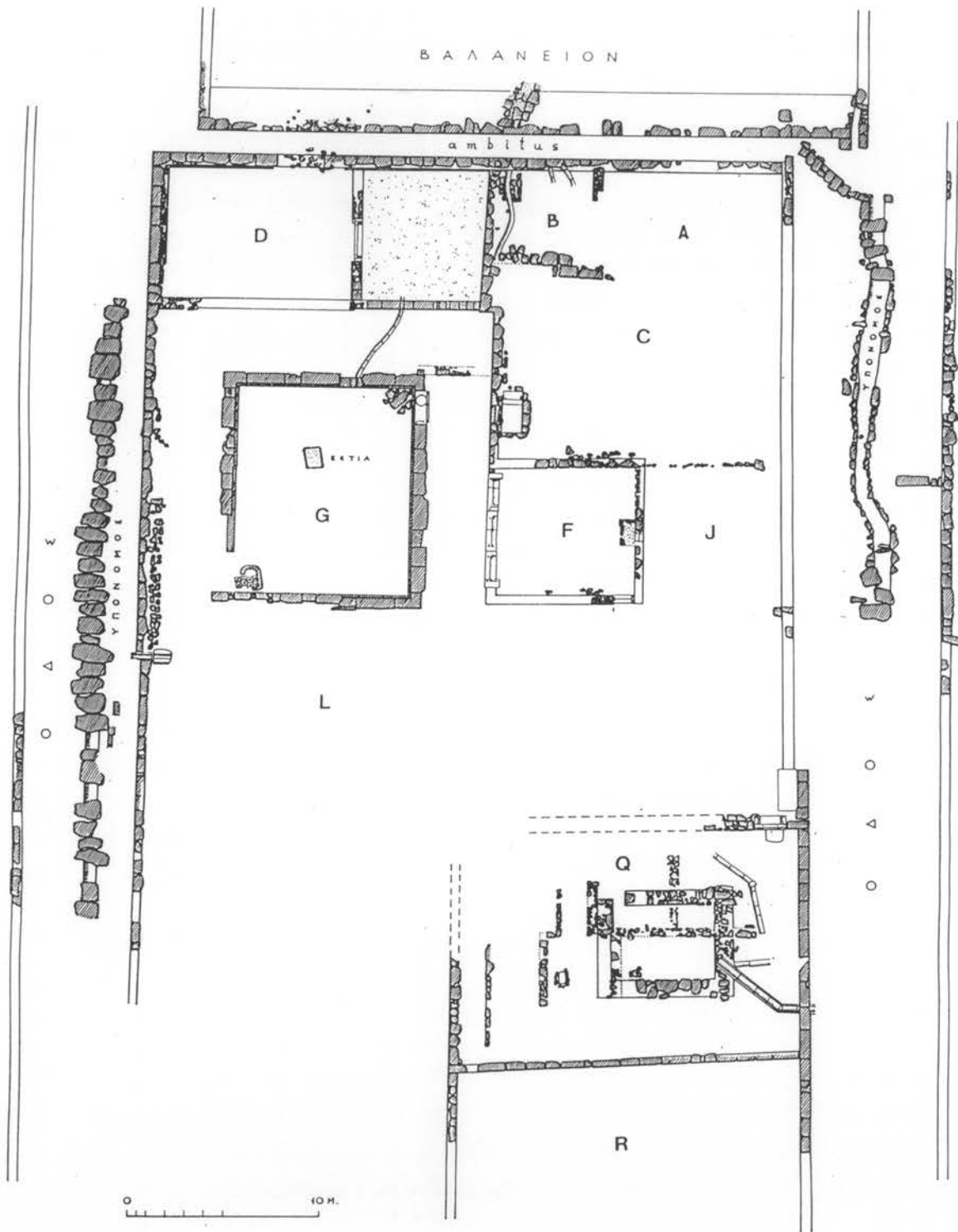
Είκ. 41. Λίθινο ανάγλυφο ήρωος πολεμιστοῦ σὲ σκηνὴ σπονδῆς.

νεαρὴ ἡλικία, παρέμεινε γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Θήβα, ἔγκλειστος ὑπὸ ἐπιτήρηση στὴν οἰκία τοῦ Παμμένη, προστατευόμενου τοῦ Ἐπαμεινώνδα (Πλούτ., *Πελοπίδας* 26. Διόδ. 16.34), ὅπου θὰ πρέπει νὰ πῆρε καὶ τὰ πρῶτα μαθήματα πολεμικῆς τακτικῆς¹⁰⁷. Ἀκόμη καὶ ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος υἱοθέτησε, ὅπως ὑποστηρίζουν ὀρισμένοι, πολλὰ ἀπὸ τὶς στρατηγικὲς τοῦ Ἐπαμεινώνδα¹⁰⁸. Οἱ Ἀργεῖοι τέλος εἶχαν περὶ πολλοῦ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τους στὴν ὀχύρωση καὶ τὸν οἰκισμὸ τῆς Μεσοσῆνης ὑπὸ τὸν Ἐπαμεινώνδα. Τὴν διαιώνισαν μὲ πολύμορφο ὀρειχάλκινο σύνταγμα μυθικῶν βασιλέων καὶ ἡρώων τῆς χώρας τους, ποὺ ἀνέθεσαν στὸ ἱερὸ τῶν Δελφῶν (Παυσ. 10.10.5)¹⁰⁹. Ὁ μετὰ θάνατον ἀφηρωισμὸς τοῦ Ἐπαμεινώνδα φαίνεται κατὰ συνέπειαν ἀπόλυτα δικαιολογημένος. Μπορεῖ μάλιστα νὰ παραβληθεῖ μὲ αὐτὸν τοῦ Σπαρτιάτη Βρασίδα, ποὺ ἔπεσε τὸ 420 π.Χ. σὲ μάχη ἐνάντια στοὺς Ἀθηναίους ὑπερασπιζόμενος τὴν

107. FR. COOPER, The Fortifications of Epameinondas and the Role of the Rise of Monumental Greek City, στὸ *City Walls: The Urban Enceinte of Global Perspective* (Cambridge 2000) 11· πρβ. ὁ ἴδιος, Epameinondas and Greek Fortifications, *AJA*, 1986, 195.

108. *RE* 5, 1905, s.v. *Epameinondas* (H. SVOBODA)· ELLIS 1994, 730.

109. SALVIAT 1965, 307.

Εικ. 42. Κάτοψη του οικοδομήματος XV/36 (Γεροθύσιον;).

Ἄμφίπολη. Ἐνταφιάστηκε σὴν ἀγορὰ τῆς πόλης καὶ λατρεύτηκε ὡς σωτήρας οἰκιστῆς (Θουκ. 5.11)¹¹⁰.

• Ἐνα λίθινο, ἔντονα διαβρωμένο ἀνάγλυφο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τῆ Μεσσηνία (ἀρ. εὐρ. 61, ὕψ. 0.285 μ., μήκ. 0.34 μ., πάχ. 0.065 μ.) εἰκονίζει θωρακοφόρο ἥρωα πολεμιστὴ πρὸς τὰ ἀριστερά, ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ κάνει σπονδὴ μὲ φιάλη πάνω σὲ κυλινδρικό βωμό (εἰκ. 41). Λόγω τῆς φθορᾶς δὲν εἶναι σαφὲς ἂν φοράει κράνος ἢ τὰ μαλλιά του διογκωμένα στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου δίνουν τὴν ἐντύπωση κράνους. Τὸ ξίφος του μέσα στὸν κολεὸ εἶναι ἀναρτημένο ἀπὸ τελαμῶνα λοξὰ στὸ ἀριστερὸ του πλευρό. Ἡ μεγάλη κυκλικὴ ἀσπίδα του, ἐλαφρῶς προοπτικὰ ἀποδοσμένη, εἶναι ἀκουμπισμένη στὸ ἔδαφος δίπλα σὴν ἀριστερῇ του κνήμη, ὅπου καὶ τὴν συγκρατεῖ χαλαρὰ μὲ τὸ κατεβασμένο δεξὶ του χέρι. Συνοδεύεται ἀπὸ νεαρὴ γυναίκα ποὺ εἰκονίζεται ὄρθια στὸ ἀριστερὸ τοῦ πεδίου. Εἶναι στραμμένη κατὰ τρία τέταρτα πρὸς δεξιὰ, φοράει ποδιῆρη χιτῶνα ζωσμένο κάτω ἀπὸ τὸ στήθος καὶ ἱμάτιο, τὸ ὁποῖο καλύπτει μόνο τὸ ἰσχίο καὶ τοὺς μηρούς της. Μὲ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ της συγκρατεῖ μάζα πτυχῶν τοῦ ἱματίου ποὺ πέφτει κατακόρυφα, ἐνῶ στὸ κατεβασμένο δεξὶ κρατᾷ οἰνοχόη, ἔτοιμη νὰ γεμίσει τὴ φιάλη τοῦ πολεμιστῆ. Ἐνα φίδι αἰωρεῖται στὸ πεδίο ἀνάμεσα σὲς δύο μορφές, σχηματίζοντας U μὲ τοὺς τρεῖς ἐλιγμούς του καὶ τονίζοντας τὸν ἥρωικό χαρακτήρα τοῦ ταπεινοῦ ἀναθήματος, ἔργου ἐντόπιου τεχνίτη (εἰκ. 41).

Τὸ ἀνάγλυφο θὰ μπορούσε νὰ ἀναφέρεται στὸν Ἐπαμεινώνδα. Ἀποτελεῖ ἐντούτοις παλαιὸ τυχαῖο εὔρημα χωρὶς ἀκριβὴ θέση προέλευσης καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συσχετισθεῖ μὲ συγκεκριμένο οἰκοδόμημα. Ἀνάγλυφα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπὸ πέτρα ἢ ἀπὸ πηλὸ εἶναι ἄλλωστε γενικοῦ χαρακτήρα ἀπὸ ἄποψη εἰκονογραφίας καὶ κοινὰ σὲ πολλὰ ἱερὰ ἡρώων¹¹¹. Ἐνα δεύτερο ἀνάγλυφο ὁμοίου τύπου ἀπὸ τῆ Μεσσηνία μὲ ταυτόσημη σχεδὸν παράσταση φυλάσσεται στὸ Μουσεῖο τῆς Μεγαλόπολης¹¹².

Τὸ οἰκοδόμημα ποὺ συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες ὡς κατάλληλο νὰ στεγάσει τὴν ἡρωικὴ λατρεία τοῦ Ἐπαμεινώνδα σὴν Μεσσηνία ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ Ἱεροθύσιον. Οἰκοδομικὸ συγκρότημα περιβαλλόμενο ἀπὸ δρόμους, ποὺ ἄρχισε νὰ ἀνασκάπεται μεταξὺ Ἀσκληπείου καὶ Σταδίου - Γυμνασίου, συμπίπτει τοπογραφικὰ μὲ τὸ Ἱεροθύσιον, σύμφωνα μὲ τὴν πορεία τοῦ Πανουαῖα καὶ τὴ σειρὰ μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρει τὰ ἱερὰ καὶ δημόσια οἰκοδομήματα τῆς πόλεως (4.32.1). Μέχρι στιγμῆς ἔχει ἔλθει στὸ φῶς ὁμάδα εὐρύχωρων αἰθουσῶν γύρω ἀπὸ περίστυλη αὐλὴ (εἰκ. 42), τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴ μορφή ἀνδρώνων μὲ δαπεδοστρώσεις ἀπὸ μίγμα ἐρυθροῦ κοινάματος¹¹³. Ἡ πιθανὴ λειτουργία τους ὡς χώρων τελετουργικῶν συνεστιάσεων δὲν ἀπάδει πρὸς τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἱεροθυσίου ὡς δευτερευόντος ἱεροθυτῶν καὶ ἀγωνοθετῶν κατὰ τὴ διάρκειά των Ἱθωμαίων καὶ χώρου ἀνίδρυσης ἀγαλμάτων τοῦ δωδεκαθέου, συμπεριλαμβανομένου καὶ ἀνδριάντος τοῦ ἥρωα οἰκιστῆ Ἐπαμεινώνδα. Ἡ θέση τοῦ οἰκοδομικοῦ αὐτοῦ συγκροτήματος συμπίπτει τοπογραφικὰ μὲ τὴ θέση τοῦ

110. D. BOEHRINGER, Zur Heroisierung historischer Persönlichkeiten bei den Griechen, στί: M. FLASHAR, H.-J. GEHRKE, E. HEINRICH (ἐκδ.), *Retrospektive, Konzepte von Vergangenheit in der griechisch-römischen Antike* (Freiburg 1998) 50.

111. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία καὶ τὴ σημασία τῶν ἀναγλύφων μὲ ὀπλίτες βλ. SALAPATA, ὅπ. 285-295.

112. ΜΙΤΡΟΠΟΥΛΟΥ 1979, 41-42, ἀρ. 25-26.

113. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 60-62, εἰκ. 3, πίν. 35-36· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1994, 88-92, εἰκ. 10.

Είκ. 43. Ἄγαλματιο Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης.

Ἱεροθύσιου πού εἶδε ὁ Πανσανίας (4.32.1) στὴν πορεία του ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο πρὸς τὸ Στάδιο¹¹⁴. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, σύμφωνα πάντως μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα ἢ ὄρατὴ οἰκοδομικὴ φάση τοῦ κτίσματος χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται:

- Μαρμάρινο ἀκέφαλο ἀγάλματιο Ἀφροδίτης στὸν τύπο τῆς Ἀναδυομένης (ἀρ. εὐρ. 2572, ὕψ. 0.52 μ.) τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 43).

114. Ὁ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ 1979, 128, σημ. 1 τοποθετεῖ τὸ Ἱεροθύσιον στὸ οἰκοδόμημα Ε5, ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε ἀναμφίβολα ὡς Βαλανεῖο (Λουτρὸ) στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια.

• Άσβεστολιθική στήλη (*άρ. εύρ.* 2769, *ύψ.* 079 μ., *πλ.* 032 μ., *πάχ.* 012 μ.) με έλαφρὰ πρὸς τὰ ἄνω μείωση, ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία συνανήκοντα θραύσματα, έλλιπής κάτω με ἀποθραύσεις κατὰ μήκος τῆς δεξιᾶς παρειᾶς καὶ με τριγωνικὸ σπάσιμο ἀριστερὰ (εἰκ. 44). Ἡ πρόσθια ἐπιφάνεια εἶναι λειασμένη με ὀδοντωτὴ ξοῖδα, ἐνῶ ἡ πίσω εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη. Ἡ στήλη φέρει στὸ ἄνω τμήμα τῆς δύο ὀρθογώνιους τὸρμους, διαστάσεων 0.045 μ. × 0.05 μ. σὲ ἀπόσταση 0.13 μ. τὸν ἓνα ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὁ δεξιὸς τὸρμος σώζει στὸ ἐσωτερικὸ του μικρὸ μέρος λίθινης δοκίδος τετραγωνικῆς διατομῆς, στερεωμένης με μολυβδοχόηση. Ἡ παρουσία δύο δίδυμων λίθινων δοκίδων, ποὺ προεξείχαν ὀριζόντια πρὸς τὰ ἔμπρός, ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε δυσερμήνευτο στοιχεῖο. Φαίνεται λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ δοκίδες χρησίμευαν γιὰ τὴν ἀνάρτηση ἀντικειμένου ἢ ἀντικειμένων, σχετιζόμενων με τὸ παρακάτω μουσικὸ δίστιχο ποὺ βρίσκεται χαραγμένο χαμηλότερα, στὸ μέσο περίπου τῆς στήλης (εἰκ. 45):

vac. Λ Μ Ο Χ Α Γ Π Χ
2 Λ Υ *vac.* Ν Χ Λ Ι Ρ
vacat

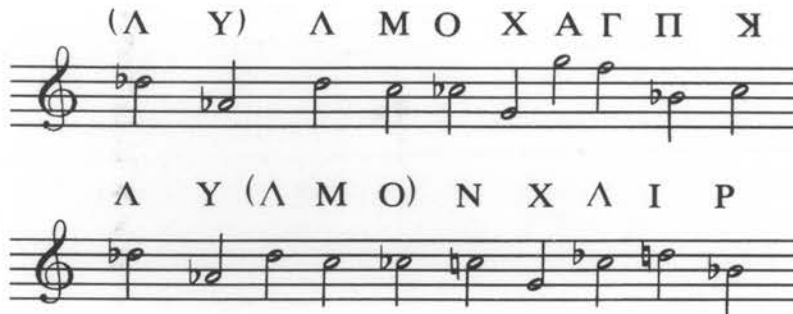
Ἦψ. συμβόλων 0.015 μ. (=Ο) ἕως 0.025 μ. (=Κ).

Πρόκειται γιὰ γράμματα τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου ποὺ χρησιμοποιοῦνται ὡς μουσικὰ σύμβολα καὶ ἀποδίδουν μουσικοὺς φθόγγους. Σύμφωνα με τοὺς πίνακες τοῦ μουσικοθεωρητικοῦ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἀλύπου, ἀποτελοῦν στὴν πλειονότητά τους βαθμίδες τοῦ ἀρχαίου Δωρίου χρωματικοῦ τρόπου. Με ἐξαίρεση τὸ τελευταῖο σύμβολο στὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου «Κ ἀπεστραμμένον», ποὺ ἀνήκει στὸ σύστημα τῆς ἀρχαίας έλληνικῆς ὀργανικῆς σημειογραφίας, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἀνήκουν στὴ φωνητικὴ σημειογραφία, μολοντί δὲν συνοδεύονται ἀπὸ ποιητικὸ κείμενο. Ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ δύο κενά, κενὸ δύο συμβόλων στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου στίχου, καὶ δεύτερο κενὸ τριῶν συμβόλων στὸ μέσο περίπου τοῦ δευτέρου στίχου. Τὸ προτελευταῖο σύμβολο ΓΠ τοῦ πρώτου στίχου πρέπει μάλλον νὰ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἔνωση δύο συμβόλων, ἐνὸς Γ καὶ ἐνὸς Π, τῶν ὁποίων οἱ ὀριζόντιες κεραῖες ἐφάπτονται. Ἡ ἀναγνώρισή τους ὡς χωριστῶν συμβόλων ἐπιβάλλεται καὶ ἀπὸ τὸ μελωδικὸ ἀποτέλεσμα, ὅπως ἀναλύεται παρακάτω. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο τελευταῖα σύμβολα τοῦ δευτέρου στίχου, τὰ ὑπόλοιπα ἀποτελοῦν βαθμίδες τοῦ χρωματικοῦ Δωρίου ὡς ἑξῆς:

Χ Υ Π Ο Μ Χ Ν Λ Γ Α
g as b des c¹ c¹ c¹ des¹ f¹ g¹

Ἀπὸ τίς βαθμίδες αὐτὲς βέβαια τὸ Υ (=ας) ἀποτελεῖ ἀπόκλιση στὸν Ἰποδώριον, ἐνῶ τὸ Ο καὶ τὸ Ν, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχὸ τους ὀργανικὸ «Κάππα ἀπεστραμμένον», ἀνήκουν στὸ συνημμένο τετράχορδο τοῦ Δωρίου. Τὰ δύο τελευταῖα σύμβολα τοῦ δευτέρου στίχου Ι Ρ (=d¹ b) ἀνήκουν στὸν διατονικὸ Λύδιον καὶ ἀποτελοῦν μετατροπία (μεταβολὴ) σὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Οἱ παραπάνω βαθμίδες μεταφερμένες στὸ πεντάγραμμα δίνουν τὴν ἑξῆς μελωδία¹¹⁵:

115. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1994, 90-92. Ἡ μελέτη καὶ ἡ μουσικὴ μεταγραφή τοῦ ἐπιγράμματος ὀφείλεται στὸν ἀδελφὸ μου μουσικολόγο Δημήτρη Θέμελη.

Παρατηρεί κανείς ότι οι τρεις πρώτες νότες του πρώτου στίχου, που βρίσκονται ακριβώς πάνω από το κενό του δεύτερου στίχου, σχηματίζουν ένα μελωδικό μοτίβο, το οποίο θα μπορούσε να συμπληρώσει το αντίστοιχο κενό του δεύτερου στίχου, εντάσσεται άλλωστε μέσα στα νόμιμα όρια του πλαισίου της Δώριας σειράς. Τίθεται το ερώτημα, κατά πόσο το δίφθογγο μοτίβο της αρχής του δεύτερου στίχου θα μπορούσε να συμπληρώσει το αντίστοιχο κενό του πρώτου στίχου. Η απάντηση μπορεί να είναι και έδω καταφατική, όποτε τα αυτά δύο μοτίβα, ένα δίφθογγο και ένα τρίφθογγο, καταλαμβάνουν το πρώτο μισό και των δύο στίχων. Προκύπτουν έτσι δύο συνολικά μελωδικές φράσεις, η δεύτερη από τις οποίες είναι κατά το πρώτο ήμισυ επανάληψη της πρώτης. Η δεύτερη μελωδική φράση διαφοροποιείται απόλυτα στο δεύτερο μισό της, όπου καταλήγει με την έντελως απροσδόκητη μετατροπή στον διατονικό Λύδιον. Με την αντίστοιχη συμπλήρωση των κενών που προτείνονται, οι δύο μελωδικές φράσεις της μουσικής έπιγραφής της Μεσοήνης παρουσιάζουν μίαν απόλυτα ισορροπημένη μελωδική διάρθρωση, η οποία κινείται στα όρια της οκτάβας $g-g^1$. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, στην πρώτη μελωδική φράση, ο ύψηλότερος τόνος (g) του μουσικού διστίχου βρίσκεται έβδομος κατά σειρά, ενώ ο αντίστοιχος έβδομος (g^1) της δεύτερης μελωδικής φράσης είναι ο χαμηλότερος.

Πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι το δίστιχο της Μεσοήνης είναι το τέταρτο κατά σειρά κείμενο αρχαίας έλληνικής μουσικής, που απαρτίζεται από φωνητικά στην πλειονότητα σύμβολα, μη συνοδευόμενα από αντίστοιχο ποιητικό κείμενο. Οι τρεις προηγούμενες ανάλογες μουσικές έπιγραφές είναι: α) της Λαυρεωτικής, β) του Πηλίου και γ) του Έρακλή Παγκράτη στην Αθήνα¹¹⁶.

116. THEMELIS 1989, 307-325· ο ίδιος 1994, 349-364· ο M. L. WEST, An alleged Musical Inscription, *ZPE* 93, 1992, 27-28 έρμηνεύει τα σύμβολα στο δίστιχο του Λαυρίου ως αριθμητικά ή μετρολογικά με άκατανόητο «μουσικό ή θρησκευτικό» περιεχόμενο, τα παράλληλα έντούτες, που αναζητεί στο Berezan, στην Αινειάδα του Βιργιλίου, στο τέρας της Αποκαλύψεως και στους δαίμονες της άρρώστιας των Vidéndat της Αβέστα, ή ακόμα στο Πτολεμαϊκό όστρακο και την ξύλινη πινακίδα του Michigan, δέν φαίνεται να έχουν σχέση με τη μαρμάρινη στήλη του Λαυρίου και τα σύμβολά της.

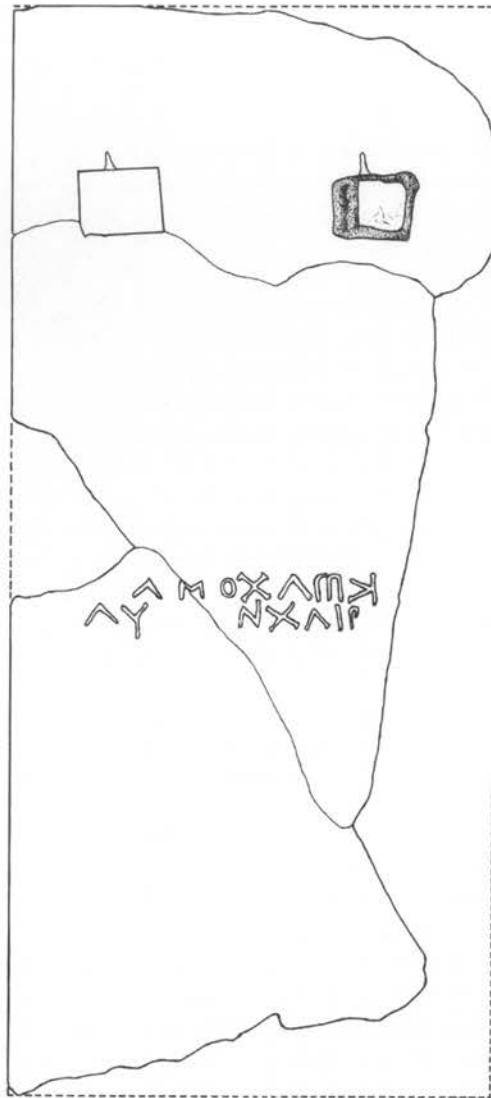

Εικ. 44. Λίθινη στήλη με μουσικό δίστιχο.

Ἡ διαίωσις τῶν μουσικῶν φράσεων πάνω στήν πέτρα καί ἡ δημοσιοποίησή τους ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε τεκμήριον τοῦ ἐπίσημου τελετουργικοῦ χαρακτήρα τους. Τὸ ἴδιον συνάγεται καί ἀπὸ τὴν πομπικὴ, τελετουργικὴ ἐπισημότητα τῆς μελωδίας. Ἡ συσχέτιση τοῦ μουσικοῦ διστίχου μὲ τὸ τελετουργικὸ τῶν θυσιῶν πρὸς τιμὴν θεῶν ἢ ἡρώων, συμπεριλαμβανομένου τοῦ Ἐπαμεινώνδα, φαίνεται πολὺ πιθανή¹¹⁷. Ὑπὲρ

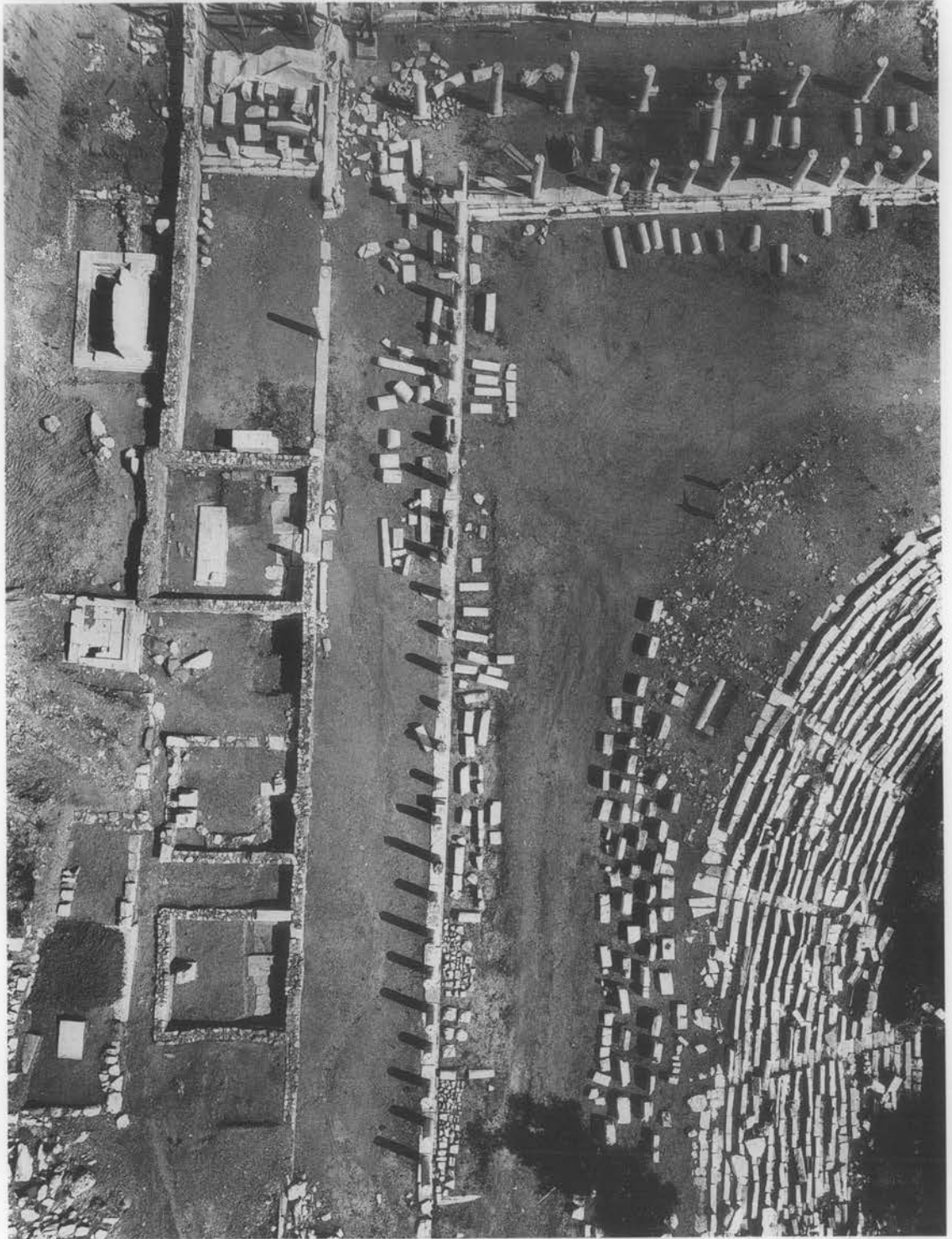
117. Γιὰ τὸν ρόλον τῆς μουσικῆς στὴ ζωὴ τῶν ἀρχαίων γενικὰ βλ. G. COMOTTI, *Music in Greek and Roman Culture* (Baltimore/London 1991) σποράδην.

Εικ. 45. Σχέδιο της στήλης με το μουσικό κείμενο.

της συσχέτισης συνηγορεί, εκτός από τὰ παραπάνω, καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Πausανία (5.15.12) ὅτι οἱ Ἑλεῖοι ὄχι μόνο σπένδουν πρὸς τιμὴν τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἡρωίδων τοὺς στὸ Πρυτανεῖο τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ ᾄδουν: ὅποσα δὲ ᾄδουσιν ἐν τῷ πρυτανείῳ, φωνὴ μὲν ἐστὶν αὐτῶν ἡ Δῶριος, ὅστις δὲ ὁ ποιήσας ἦν τὰ ᾄσματα, οὐ λέγουσιν¹¹⁸.

118. Ὁ ΚΙΚΕΡΩΝ, *Tusculanae Disputationes* 1.2 σημειώνει ὅτι ὁ Ἐπαμειώνδας, τὸν ὁποῖο ὁ ἴδιος θεωροῦσε ἡγετικὴ φυσιογνωμία τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἦταν καὶ ἰκανὸς τραγουδιστὴς μὲ τὴ συνοδεία ἄρπας. Ἡ πληροφορία ἀμφισβητεῖται: KING 1966.

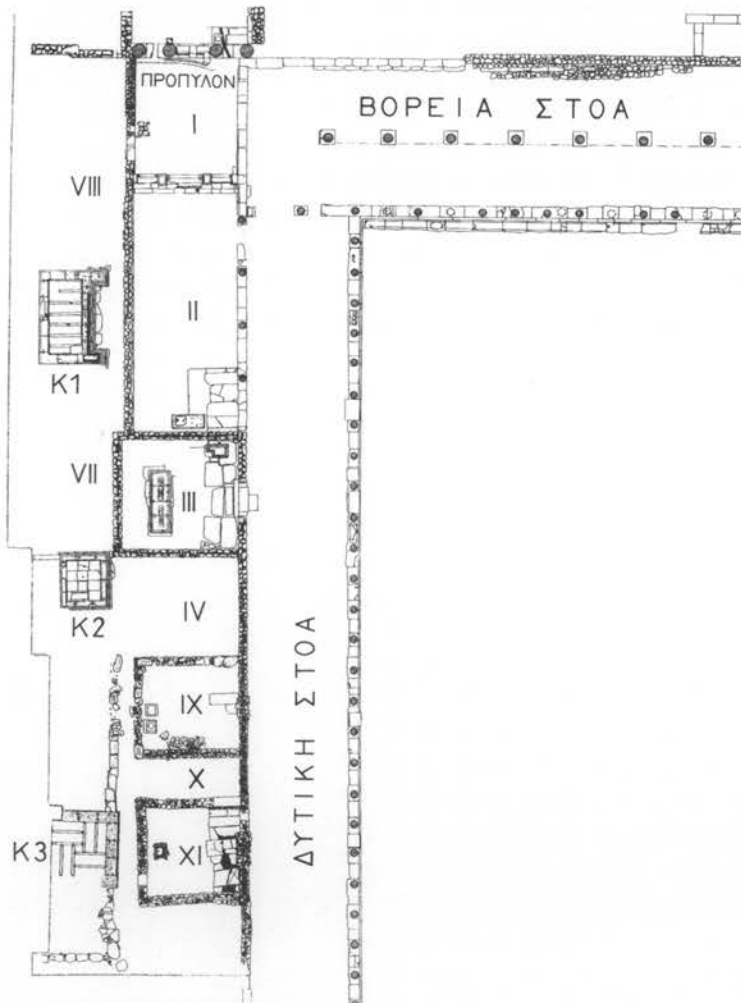

Είκ. 46. Δυτική στοά Γυμνασίου (αεροφωτογραφία).

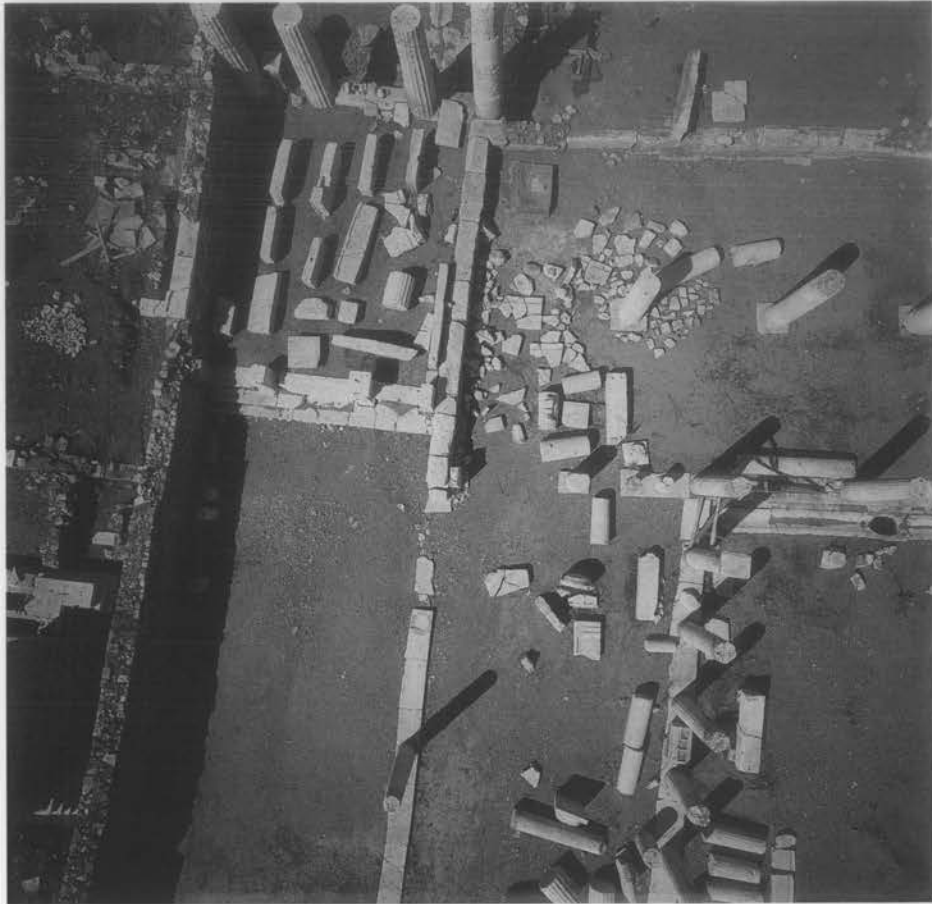

Ο ΘΗΣΕΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΦΗΒΟΙ

Στὸ βόρειο πέρας τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου ἀποκαλύφθηκε μνημειῶδες τετρακίονιο δωρικὸ πρόπυλο, στὸ ὁποῖο καταλήγει κατηφορικὴ ὁδός, πλ. 6.50 μ., μὲ κτιστὲς παρειᾶς καὶ μεγάλο ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ στὸ μέσο (εἰκ. 46-49). Οἱ ἀσβεστολιθικοὶ κίονες τοῦ Προπύλου, ὕψ. 5.21 μ., διαμ. κάτω 0.82 μ., διαμ. ἄνω 0.65 μ., ὕψ. ἄβρακος

Εἰκ. 47. Κάτοψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου.

Εικ. 48. "Αποψη της ΒΔ γωνίας του Γυμνασίου, όπου το τετρακλόνιο Πρόπυλο (αεροφωτογραφία).

0.083 μ., ύψ. έχινου 0.119 μ., αποτελούμενοι από άνισοῦψεις σπονδύλους, σώζονται κατά μεγάλο μέρος ὄρθιοι κατά χώραν πάνω στὸν στυλοβάτη (εἰκ. 48-49). Τὸ μεσαῖο μετακλόνιο εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ τὰ δύο πλευρικά. Ὅλα τὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς (κιονόκρانا, ἐπιστύλια, τρίγλυφα συμφυῆ με μετόπες, γείσα, ἀέτωμα χωρὶς γλυπτικὸ διάκοσμο καὶ ἀκρωτήρια ἀπὸ τοπικὸ λίθο) ἀποκαλύφθηκαν διάσπαρτα μπροστὰ στὴ δυτικὴ κυρίως πλευρὰ τῶν ὄρθιων κίωνων καὶ μάλιστα ψηλὰ πάνω στὴν ἐπίχωση, ἢ ὁποῖα εἶχε ἤδη καλύψει τὸ μνημεῖο ὡς τὸν τελευταῖο περίπου σπόνδυλο, μετὰ τὴ μερικὴ ἐγκατάλειψη καὶ ἐρήμωση τῆς πόλης περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἡ πτώση τῶν μελῶν τοῦ Προπύλου δὲν ἐπῆλθε σταδιακὰ ἀπὸ φυσικὰ αἴτια, ἀλλὰ ὀφείλεται σὲ ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ἢ ὁποῖα εἶχε στόχο τὴ διαρπαγὴ τῶν σιδερένιων συνδέσμων καὶ τῆς μολυβδοχόησης¹¹⁹. Ὑψ. ἐπιστυλίου 0.57 μ., ὕψ. δωρικῆς ζωφόρου 0.695 μ., ὕψ. γείσου 0.17 μ., βάθος τυμπάνου ἀετώματος 0.20 μ., ὕψ. ἐπαιτίδος σίμης 0.15 μ., κλίση

119. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 68-74. Τὴν ἴδια περίοδο ἔλαβε χώρα καὶ ἡ διαρπαγὴ τῶν μεταλλικῶν συνδέσμων ἀπὸ τὸ Μουσολεῖο τῶν Σαιθιδῶν, τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ ἄλλα μνημεῖα.

Είκ. 49. "Αποψη τοῦ Προπύλου ἀπὸ Ν.

ἀετώματος 13.8 μοῖρες. Τὰ τρίγλυφα, πλ. 0.39 μ., εἶναι ὀκτῶ τὸν ἀριθμὸ ἐνῶ οἱ μετόπες, πλ. 0.59 μ., εἶναι ἐπτά. Πάνω ἀπὸ τὸ μεσαῖο εὐρύτερο μετακίονιο βρίσκονται δύο τρίγλυφα. Οἱ μετόπες, ὅπως καὶ τὸ ἀέτωμα δὲν φέρουν ἀνάγλυφο διάκοσμο. Τὸ μεσαῖο λίθινο ἀκρωτήριο ἔχει τὴ μορφή ἀνθεμίου, ἐνῶ τὰ δύο πλευρικὰ ἡμιανθεμίου.

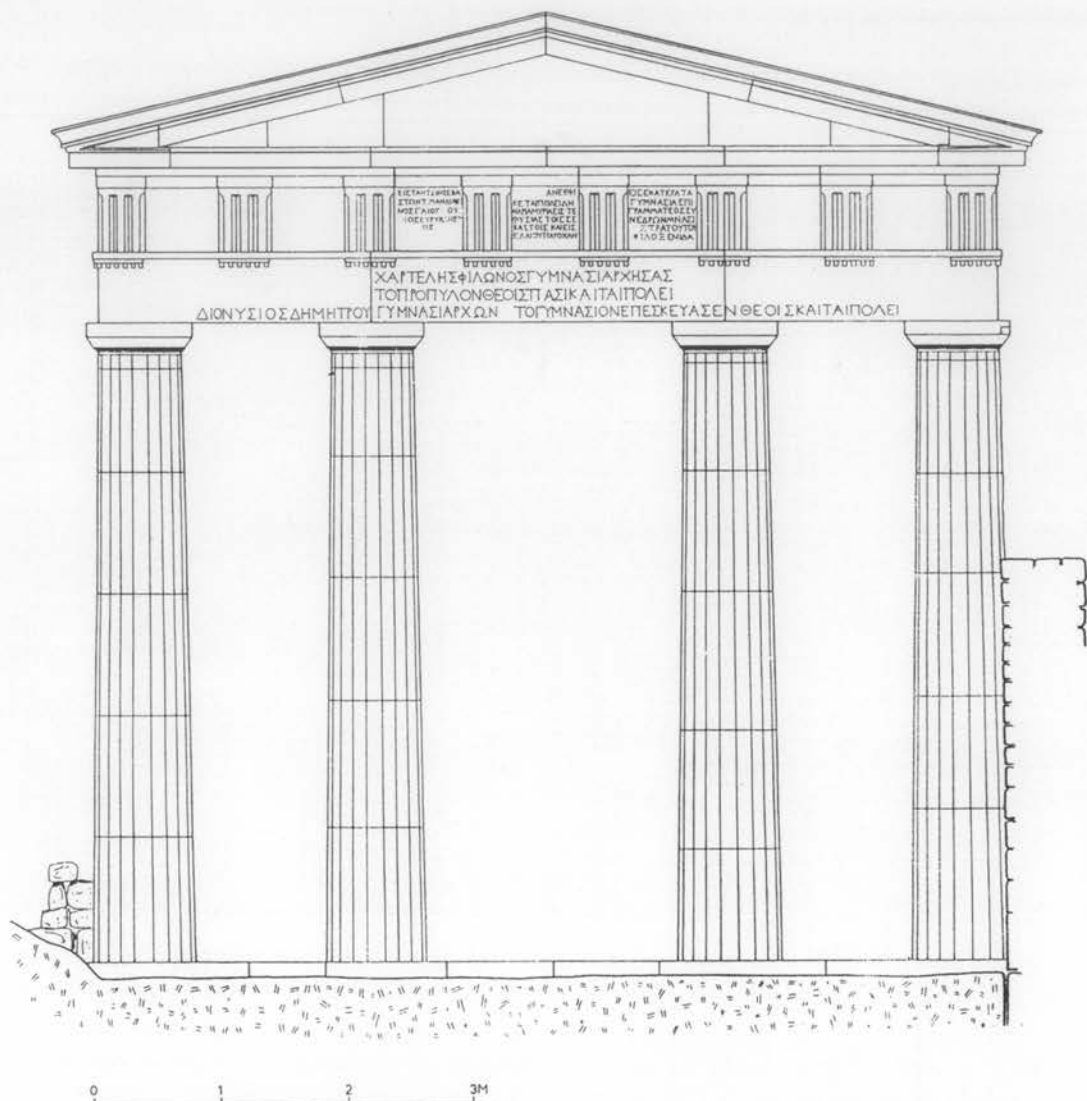
Τὸ Πρόπυλο, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή (*ἀρ. εὐρ. 6660*) χαραγμένη στὸ μεσαῖο ἐπιστόλιο κατασκευάστηκε ἀπὸ τὸν διατελέσαντα Γυμνασιάρχο Χαρτέλη Φίλωνος καὶ ἐπισκευάστηκε ἀπὸ τὸν ἐκτελοῦντα χρέη Γυμνασιάρχου Διονύσιο Δημητρ[ί]ου (εἰκ. 50)¹²⁰:

Χαρτέλης Φίλωνος γυμνασιάρχῆσας
τὸ Πρόπυλον θεοῖς πᾶσι καὶ τᾷ πόλει.

Διονύσιος Δημητρ[ί]ου γυμνασιάρχῶν τὸ Γυμνάσιον ἐπεσκεύασεν θεοῖς καὶ τᾷ πόλει.

120. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 70-72.

Εικ. 50. Αναπαράσταση της βόρειας πρόσοψης του Γυμνασίου.

Στις τρεις κεντρικές μετόπες υπάρχει τρίτη έκτενης έπιγραφή (άρ. εύρ. 6661) (εικ. 50):

Μετόπη Α

Εἰς τὰν τ[ῶ]ν Σεβασ-
των τι[μὰ]ν δι' αἰῶ-
νος Γάιο[ς 'Ι]ού-
λιος Εὐρυκ[λ- -]ς
[rasura]

Μετόπη Β

[rasura] ἀνέθη-
κε τᾷ πόλει δη-
νάρια μύρια εἰς τε
θυσίας τοῖς Σε-
βαστοῖς καὶ εἰς
ἐλαίου παροχὰν

Μετόπη Γ

εἰς ἑκάτερα τὰ
Γυμν[άσι]α ἐπὶ
γραμ[ματ]ῆος Συ-
νέδ[ρω]ν Μνασι-
σ[τρ]άτου τοῦ
[Φίλο]ξενίδα.

Ἡ μαρτυρία τῆς τρίτης αὐτῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σημαντική, γιατί συμβάλλει στή χρονολόγηση τοῦ Προπύλου, παρέχοντας ἀσφαλῆς *terminus ante quem* τὸ ἔτος 42 μ.Χ. Ὁ μνημονευόμενος Γραμματεὺς τῶν Συνέδρων Μνασίστρατος Φιλοξενίδα τιμήθηκε τότε ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς γέροντες τῆς Οὐπησίας Ἀρτέμιδος ὡς εὐεργέτης τους, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. εὐρ. 1013 (*SEG* 38, 337)¹²¹. Ὁ Φιλοξενίδας, πατέρας τοῦ Μνασίστράτου, φαίνεται ὅτι κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ Γραμματέως τῶν Συνέδρων τὸ 2/3 μ.Χ., ὅταν ἱερέας τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα ἦταν ὁ Θεόδωρος, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. εὐρ. 1012¹²². Τὸ ἀποξεσμένο ὄνομα τοῦ μεγάλου δωρητῆ τῶν 10.000 δηναρίων, γιὰ τὶς δαπάνες τῶν θυσιῶν στοὺς Σεβαστοὺς καὶ τοῦ ἐλαίου γιὰ τὰ δύο Γυμνάσια, στὸ τέλος τῆς πρώτης μετόπης, φαίνεται ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ ὡς Γάιος Ἰούλιος Εὐρυκλέους υἱὸς Λάκων, ποὺ διετέλεσε ἐπιστάτης τῆς Σπάρτης καὶ προστάτης τοῦ κοινοῦ τῶν Ἐλευθερολακῶνων (14-32 μ.Χ.) ἢ μάλλον Γάιος Ἰούλιος Εὐρυκλέους Λάκωνος υἱὸς Σπαρτιατικός, ποὺ ἐξορίστηκε τὸ 61 μ.Χ.¹²³. Ἡ χρονολόγηση τοῦ Προπύλου στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου προκύπτει ἔμμεσα, νομίζω, καὶ ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Κράτων Ἀρχεδάμου, ἱερέας τὸ 11 μ.Χ., διέθεσε χρήματα γιὰ τὴ στέγαση μέρους τοῦ Γυμνασίου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. εὐρ. 1014 (*SEG* 23, 205. 207).

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ Προπύλου, ποὺ ἔχουν ἀναλυθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀθανάσιο Νακάση, συνηγοροῦν ὑπὲρ μιᾶς χρονολόγησης στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, συμφωνοῦν ἐπομένως μὲ τὶς παραπάνω ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Ἡ τετρακίονια δωρική πρόσοψη τοῦ Μουσουλίου τῶν Σαιθιδῶν (βλ. παρακάτω σ. 102 κέ.), ποὺ χρονολογεῖται στὴν ἴδια περίοδο, δὲν διαφέρει ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Προπύλου παρὰ μόνο στὰ μετακίονια ἀνοίγματα, τὸ μεσαῖο ἀπὸ τὰ ὁποῖα στὸ Πρόπυλο, λόγω τῆς διαφορετικῆς λειτουργίας του ὡς εἰσόδου, εἶναι εὐρύτερο (εἰκ. 51, 52). Οἱ γενικὲς ἀναλογίες, ἡ μορφὴ τῶν κιονοκράνων, οἱ ραβδώσεις τῶν κίωνων καὶ οἱ λεπτομέρειες στὴν ἐπεξεργασία τῶν μελῶν στὰ δύο οἰκοδομήματα σχεδὸν ταυτίζονται. Ὁ θριγκὸς τοῦ Προπύλου φαίνεται ἀναλογικὰ ὑψηλότερος, ἴσως λόγω τοῦ περιορισμοῦ τῶν πλευρικῶν μετακιονίων, ἐνῶ ἡ κορυφαία ἀμβλεία γωνία τοῦ ἀετώματος εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Μουσουλίου. Ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὸ λίγο πρωιμότερο τετρακίονιο δωρικὸ Πρόπυλο στὸ Κύνθιο τῆς Δήλου (εἰκ. 51), ποὺ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹²⁴, προκύπτει νομίζω τὸ ἐξῆς σχῆμα χρονολογικῆς κατάταξης: Πρόπυλο Κυνθίου, Πρόπυλο Γυμνασίου Μεσσηνίας, Μουσουλίου Σαιθιδῶν (εἰκ. 50-52).

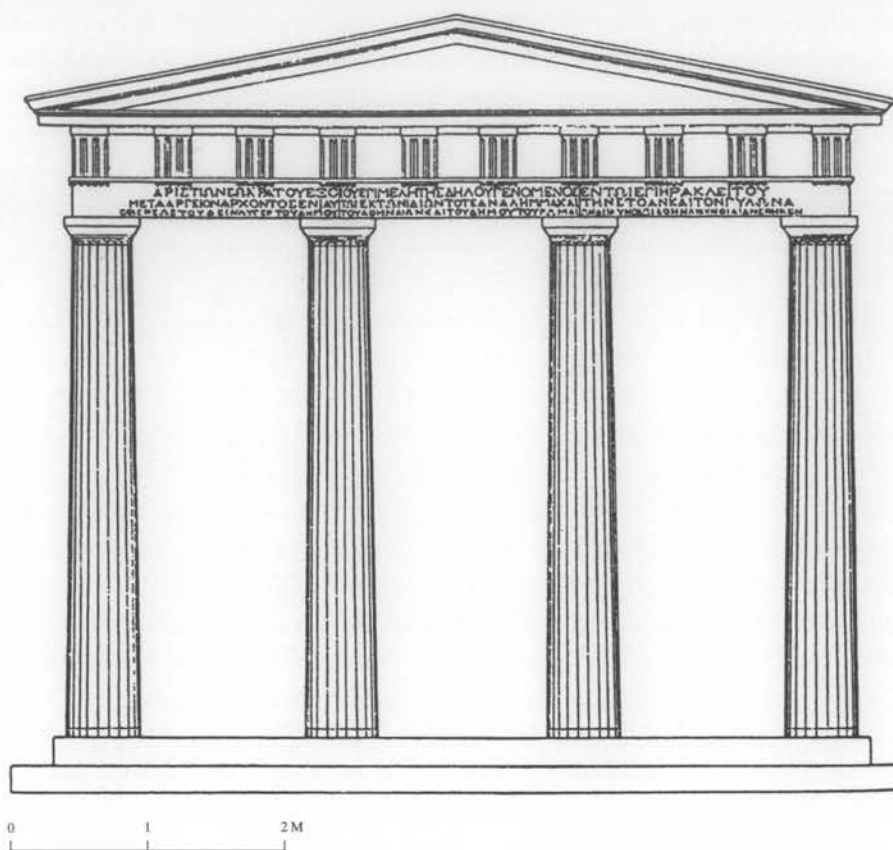
Ἡ ἴδια ἐπιγραφὴ στὶς μετόπες τοῦ Προπύλου μᾶς κάνει γνωστὴ τὴν ὑπαρξὴ δύο Γυμνασίων, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ταυτίζονται μὲ τὸ «ἀρχαῖον γυμνάσιον» καὶ ἓνα δευτε-

121. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Δύο ἐπιγραφὲς ἐκ Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1965, 116-121, πίν. 42.

122. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ΠΑΕ* 1960, 215-217· ὁ ἴδιος, *ΑΕ* 1965, 111-115, πίν. 41· *SEG* 23, 206· γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς βλ. καὶ P. HERZ, *Klio* 75, 1993, 272-278.

123. Γιὰ τοὺς χρόνους δράσης καὶ τὰ ἀξιώματα τῶν μελῶν τῆς σημαντικῆς αὐτῆς οἰκογένειας τῆς Σπάρτης, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸν εὐνοοῦμενο τοῦ Αὐγούστου Γάιο Ἰούλιο Εὐρυκλῆ Λαχάρους βλ. ΣΤΡΑΒ., VIII 5, 1 καὶ 7· CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 102-104· P. ARMSTRONG, W.G. CAVANAGH, GR. SHIPLEY, *Crossing the River: Observations on Routes and Bridges in Laconia from the Archaic to Byzantine Periods*, *BSA* 87, 1992, 297-298, 302· Γ. ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Τρία μιλιάρια ἀπὸ τὴ Λακωνία, *HOPOS* 10-12, 1992-98, 287-288.

124. A. W. LAWRENCE, *Greek Architecture*, revised with additions by R. A. Tomlinson (London 1983) 286-287.

Εικ. 51. Ἡ πρόσοψη τοῦ Προπύλου στὸ Κύνθιο τῆς Δήλου.

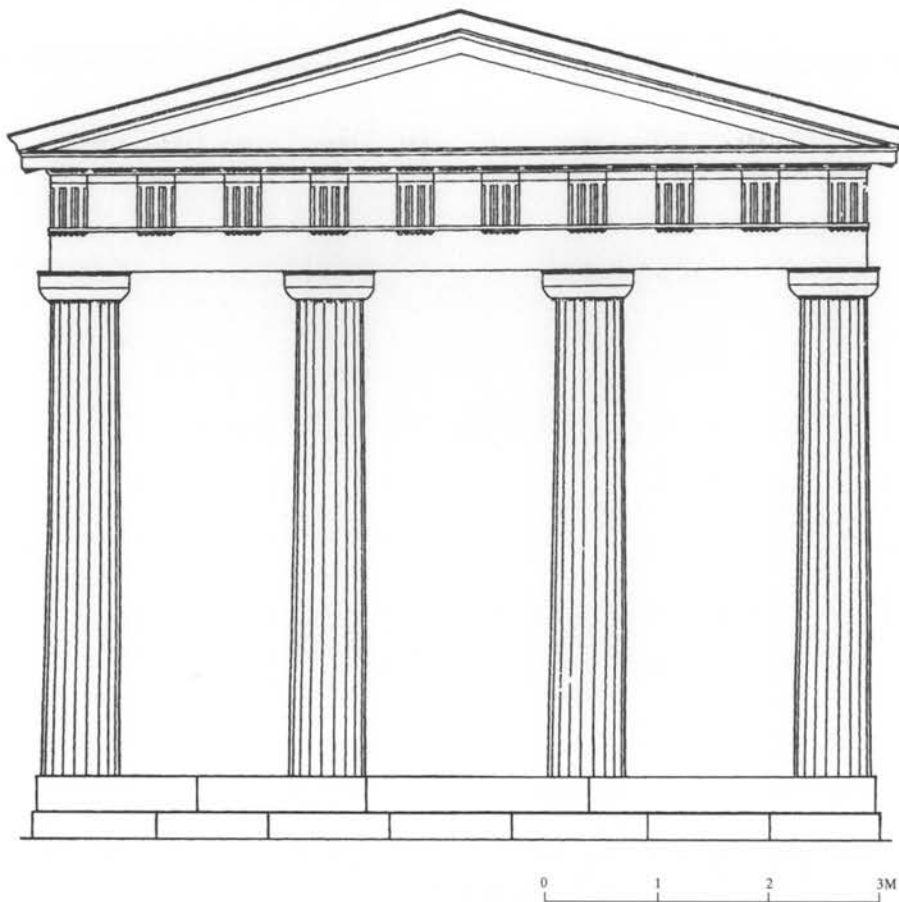
ρο, προφανῶς νεώτερο, ποὺ ἀναφέρονται στὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή *ἀρ. εὐρ. 1014* (*SEG 23, 205. 207*)¹²⁵. Στὸ νεώτερο ἀπὸ τὰ δύο Γυμνάσια μπορεῖ νὰ ἀνήκει τὸ παραπάνω Πρόπυλον.

Κύρια ὄψη τοῦ Προπύλου ἦταν ἡ βόρεια. Ἡ πίσω νότια πλευρά του καλυπτόταν ἀπὸ ξύλινη στέγη, ὅπως δείχνουν οἱ ἐγκοπὲς στὰ ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων καὶ τοῦ ἀετώματος. Τὸ στεγασμένο τμήμα τοῦ Προπύλου, μήκους 8 μ. καὶ πλ. 6 μ., κατέληγε πρὸς τὰ νότια σὲ κλιμακοστάσιο τριῶν βαθμίδων, στὰ δύο ἄκρα τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχαν μονολιθικὲς λίθινες παραστάδες στήριξης τῆς στέγης. Μεταξὺ τῶν παραστάδων καὶ στὸν ἄξονα τῶν δύο μεσαίων κίωνων τοῦ Προπύλου ἦταν τοποθετημένα δύο ἐνεπίγραφα βάθρα χάλκινων ἀνδριάντων (*ἀρ. εὐρ. 6665* καὶ *6701*) τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 49), κατὰμεστα ἀπὸ graffiti μὲ ὀνόματα ἐφήβων, οἱ ὁποῖοι περνοῦσαν τὴν ὥρα τους χαρίζοντας ἀνέμελα τὰ ὀνόματά τους ἢ παίζοντας τρίλιζα καθισμένοι στὶς σκάλες τοῦ Προπύλου (εἰκ. 53)¹²⁶. Ὁ Γυμνασίαρχος Δαμόνικος Μαντικράτεος, ἀναθέτης καὶ

125. Δύο Γυμνάσια μαρτυροῦνται καὶ στὴ Σπάρτη: CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 218.

126. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1995, 73-74.

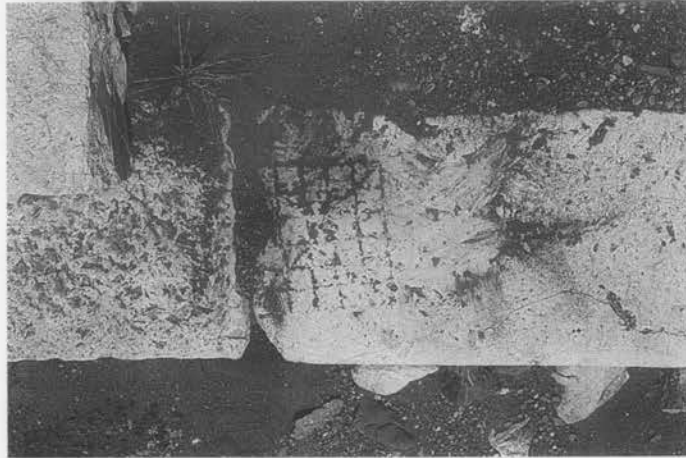
Εικ. 52. Ἡ πρόσοψη τοῦ Μουσωλείου τῶν Σαυιδῶν.

τῶν δύο χάλκινων ἀνδριάντων (ὁ ἓνας ἀνήκε στὸν ἀδελφὸ τοῦ Τελέστα), πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Δαμόνικον [Μαντικράτεος] τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. εὐρ. 1032 (*SEG* 23, 1968, 223), τὸν πατέρα δηλαδὴ τῆς κορασίδος Μεγοῦς. Τὴν ἀνάθεση τοῦ ἀγάλματος τῆς κόρης τοῦ στὸ ἱερὸ τῆς Ὁρθείας στὸ Ἀσκληπιεῖο πραγματοποίησε μαζὶ μὲ τὴ γυναῖκα τοῦ Τιμαρχίδα, κόρη τοῦ Δαμαρχίδα, ὅταν ἀμφότεροι «ιερήτευσαν» στὸ ἴδιο ἱερό¹²⁷. Ὁ Christian Habicht πιστεύει ὅτι ὁ Δαμόνικος Μαντικράτεος, θεαροδόκος στὴν Κῶ τὸ 242 π.Χ., ἦταν πρόγονος τοῦ Γυμνασιάρχου, ἐνῶ στοὺς συγγενεῖς τοῦ κατατάσσει καὶ τὸν Μεοσήνιο Μνασαγόρα Μαντικράτεος, ὁ ὁποῖος τὸ 209/8 π.Χ. εἶχε σταλεῖ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μεοσήνης νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου μακεδονικοῦ πολέμου^{127α}.

127. THEMELIS 1994, 115, εἰκ. 18-20, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία. Τὸ ὄνομα Μαντικράτης ἀπαντᾷ καὶ στὴν ἐπιγραφή ἀρ. εὐρ. 1809 (*SEG* 41, 343), ποὺ ἀποτελεῖ κατάλογο κιστιοκόσμων καὶ προσατῶν τῆς Ἀθηνᾶς Κυπαρισσίας: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1990, 86-87 ἀρ. 3.

127α. CHR. HABICHT, *Neues aus Messene*, *ZPE* 130, 2000, 121-122.

Τὸ Πρόπυλο ὁδηγεῖ μέσω τοῦ κλιμακοστασίου σὲ μεγάλη αἴθουσα, μπροστὰ στὸν νότιο τοῖχο τῆς ὁποίας βρίσκεται ὑψηλὸ ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο (εἰκ. 47, 54), ὕψ. 1.27 μ., μῆκ. ἄνω 1.94 μ., πλ. κάτω 0.97 μ., πλ. ἄνω 0.898 μ. Ἐδράζεται σὲ εὐθυνητρία ἀποτελούμενη ἀπὸ τρεῖς ἀκανόνιστες πλάκες καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρία

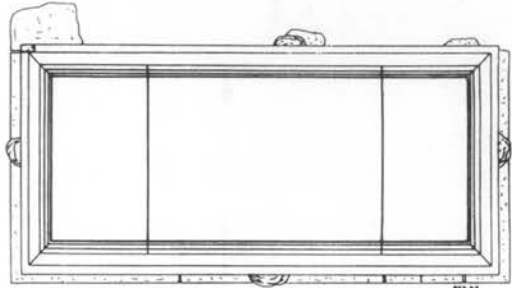

Εἰκ. 53. Παίγνιο χαραγμένο στὸ βόρειο κλιμακοστάσιο τοῦ Προπύλου.

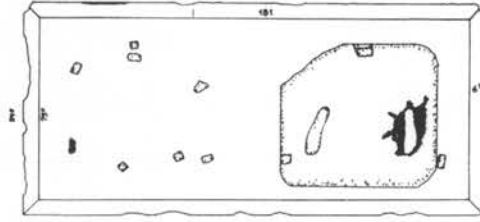

Εἰκ. 54. Βᾶθρο ἀγάλματος ἀμέσως νότια τοῦ Προπύλου.

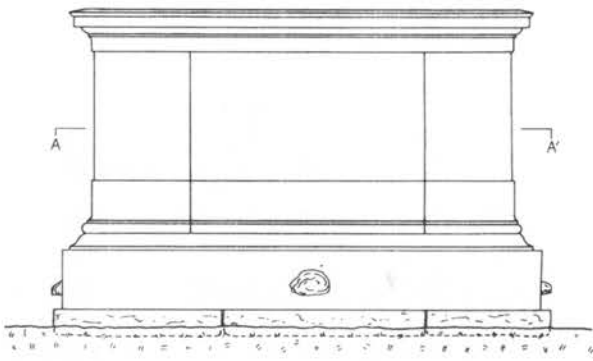
χωριστὰ δουλεμένα μέρη: α) τὴν κάτω συμπαγή ὀρθογώνια χαμηλὴ πλίνθο τοῦ πέλατος τοῦ βάθρου, ὕψ. 0.25 μ., ἡ ὁποία φέρει ἀνὰ ἕναν ἀγκώνα στὸ μέσο περίπου τῆς κάθε πλευρᾶς της, β) τὸν ὑψηλὸ κορμὸ σὲ μορφή ὀρθοστάτη, ὕψ. 1.02 μ., ἀποτελούμενο ἀπὸ τρία καλὰ μεταξύ τους ἀρμολογημένα τμήματα. Στὸ κέντρο τοῦ κορ-

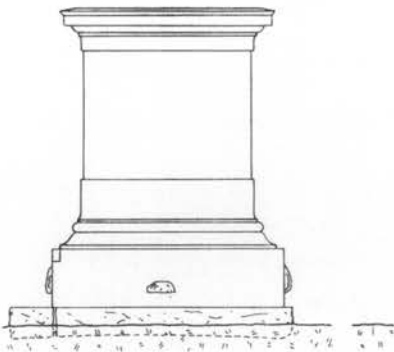
ΤΟΜΗ Α-Α'

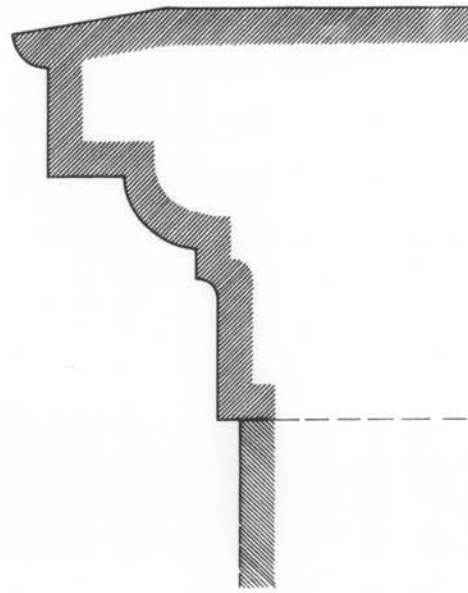
ΑΝΩ ΟΨΗ

ΟΨΗ

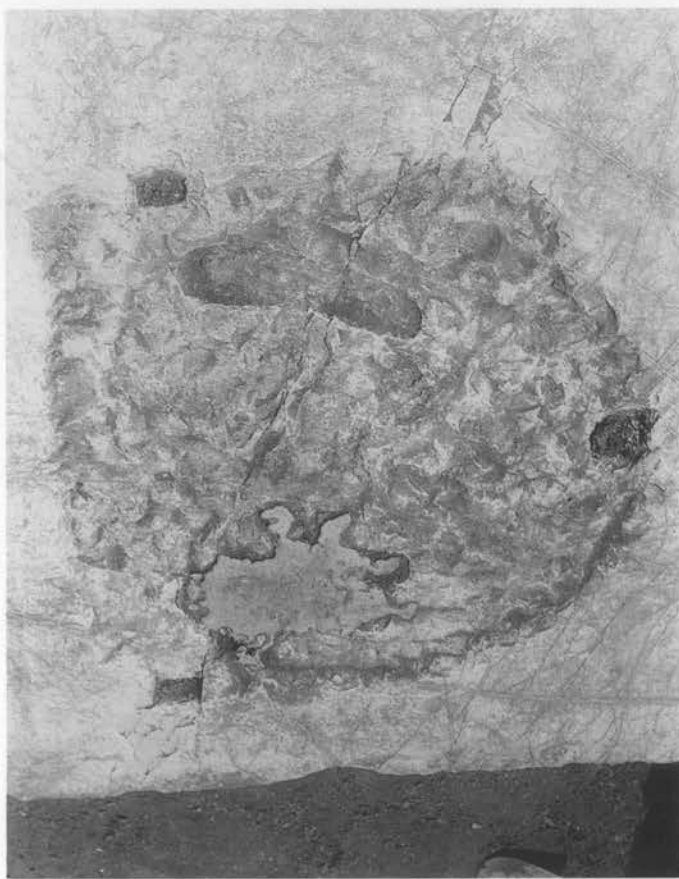
ΠΛ. ΟΨΗ

0 10 20 30 40 50εκ.

Εἰκ. 55. Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου. Ὅψεις καὶ τομές.

Εικ. 56. Βάθρο Δορυφόρου. Πέλματα χάλκινου ανδριάντος καὶ ἐγκοπὴ ὑποδοχῆς πλίνθου.

μοῦ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἐπιγραφὴ, δυστυχῶς ἀπολαξευμένη. Γύρω στὸ κάτω τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀπαντοῦν κατὰ σειρὰν ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω ἀνεστραμμένο ἀργὸ λέσβιο κυμάτιο, ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο καὶ πλατὰ ταινία, καὶ γ) τὴ στέψη, ἀποτελούμενη ἀπὸ μία πλάκα, προεξέχουσα σὲ μορφὴ ἰωνικοῦ γείσου καὶ μὲ λοξότμητη τὴν ἄνω ἀκμὴ της (εἰκ. 55, 58β).

Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς στέψης, στὸ δεξιὸ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ μέρος, σώζονται οἱ λαξευμένες ἐγκοπὲς τῶν πελμάτων χάλκινου ἀνδριάντος (εἰκ. 55, 56). Ἡ ἐγκοπὴ τοῦ ἀριστεροῦ πέλματος βρέθηκε γεμισμένη μὲ χυτὸ μολύβι. Σύμφωνα μὲ τὸ μήκος τῶν πελμάτων, τὸ ὕψος τοῦ ἀνδρὸς πρέπει νὰ ἔφτανε τὰ δύο μέτρα περίπου. Στεκόταν ὀρθὸς μετωπικὰ, ἔχοντας σταθερὰ καὶ τὰ δύο πόδια, κυρίως ὅμως τὸ ἀριστερό. Καθὼς τὸ δεξιὸ πόδι φέρεται ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω, πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ λύγιζε ἀνεπαίσθητα στὸ ἀντίστοιχο γόνατο. Γύρω στὰ πέλματα ἔχει λαξευθεῖ ὑστερογενῶς ἀβαθῆς, τετράγωνη σχεδὸν ἐγκοπὴ, διαστάσεων 0.66 μ. × 0.60 μ., κομμένη λοξὰ πίσω δεξιὰ, ἢ ὁποία φέρει τέσσερις ὀρθογώνιους μικροὺς τὸρμους στὴν περιφέρεια, ἓνα στὸ μέσον τῆς πίσω πλευρᾶς, ἀνὰ ἓνα στὶς δύο πλαϊνὲς καὶ ἓνα μικρὸ μπροστὰ δεξιὰ (εἰκ. 55, 56). Τὸ βύθισμα προοριζόταν νὰ δεχθεῖ τὴν πλίνθο τοῦ μαρμαρίνου ἀγάλ-

Είκ. 57. "Αποψη της άνω επιφάνειας του βάθρου του Δορυφόρου.

ματος του Δορυφόρου (βλ. παρακάτω), ή οποία στερεωνόταν συμπληρωματικά με σιδερένιους γόμφους, που έσφιγγαν έξωτερικά την πλίνθο.

Στο άριστερο μέρος της άνω επιφάνειας της στέψης, δίπλα στον ὄρθιο άνδρα, σώζονται έξι ὀρθογώνιοι μικροὶ καὶ άβαθεὶς τὸρμοι που ὀρίζουν ἔλλειψη (εὶκ. 55, 57). Ένας ἔβδομος τὸρμος, μπροστὰ δεξιά, ἔξέχει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη, ἔνῳ ἕνας ὄγδοος βρίσκεται δίπλα ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν πίσω μεσαῖο τὸρμο (εὶκ. 57). Ἡ διάταξη τῶν τὸρμων δὲν μᾶς διαφωτίζει ἑπαρκῶς γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἔργου που στεκόταν στὸ μέρος αὐτὸ τοῦ βάθρου, μᾶς ἑπιτρέπει ὅμως νὰ ἀποκλείσουμε σκευὴ ἢ ἀντικείμενα, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἕνα τρίποδα, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ μεγαλύτερους καὶ ἄλλου σχήματος τὸρμους γιὰ νὰ στηριχθεῖ¹²⁸. Οἱ δυνατότητες ἐπιλογῆς που ἔχουμε δὲν εἶναι πολλές.

128. Βλ. τοὺς τὸρμους τῶν τριπόδων Πτώου καὶ ἄλλων περιοχῶν που συγκεντρώνουν οἱ P. AMANDRY, TH. SPYROPOULOS, *Monuments chorégiques d'Orchomène de Béotie*, BCH 98, 1974, 171-242· P. AMANDRY, *Trépieds d'Athènes*, BCH 100, 1976, 15-93· ὁ ἴδιος, BCH 101, 1977, 165-202.

Εικ. 58α. Λεπτομέρεια του βάθρου του λατρευτικού αγάλματος της Ἀρτέμιδος Φωσφόρου στὸν Οἶκο Κ (σχ. Ἀ. Ὁρλάνδος). Εικ. 58β. Τὸ βάθρο τοῦ Δορυφόρου.

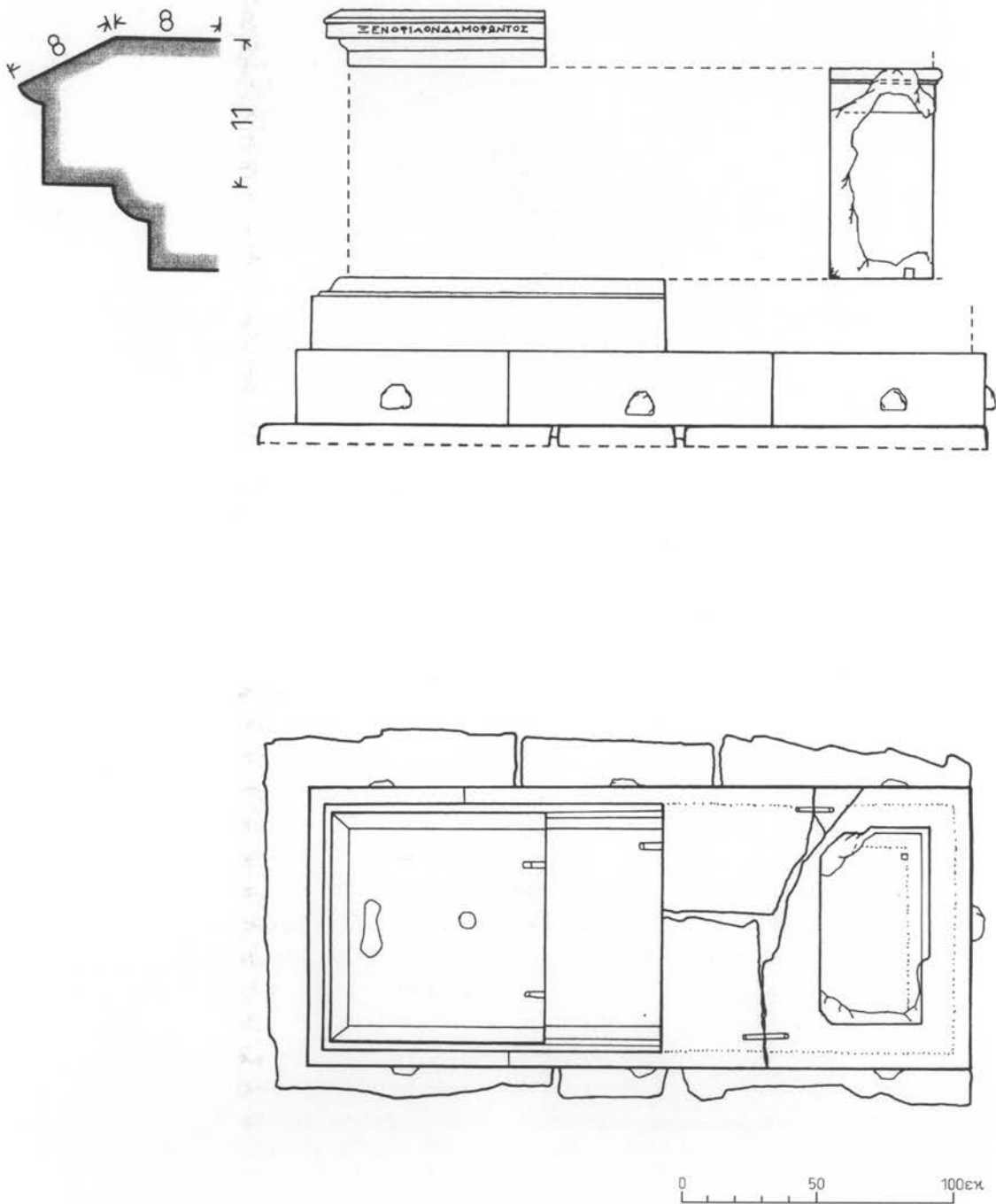
Φαίνεται πολὺ πιθανό, οἱ τὸρμοι, δηλαδή οἱ σιδερένιοι γόμφοι ποὺ λείπουν, νὰ στηρίζαν περιφερικὰ τὸ ἔνδυμα, συγκεκριμένα τὸν ποδῆρη χιτῶνα γυναικείας μορφῆς, ἢ ὁποῖα μάλιστα φαίνεται ὅτι πρόβαλλε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ ἔξω τὸ χαλαρὸ ἀριστερὸ τῆς πόδι. Ἐὰν τὸ ζεῦγος τῶν χάλκινων ἀνδριάντων, ποὺ προκύπτει μὲ τὴν ὑποθετικὴ ἀνάπλαση τῆς ἐλλείπουσας μορφῆς, παρίστανε θεοὺς, ἥρωες ἢ θνητοὺς, δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατὸ νὰ τὸ διαπιστώσουμε. Ἡ ἐπιγραφή, ἢ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ μᾶς διαφωτίσει, ἔχει ἀποξεσθεῖ ἐπιμελῶς, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω.

Τὸ σχῆμα τοῦ βάθρου καὶ τὰ κυμάτιά του ἐπιτρέπουν χρονολόγηση στὸν πρῶμο 2ο αἰ. π.Χ.¹²⁹ Τὴν ἴδια ἀκριβῶς μορφή καὶ τὰ ἴδια κυμάτια ἔχει ἡ βάση τοῦ λατρευτικοῦ αγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου, ἔργο τοῦ γλύπτη Δαμοφῶντος, ἢ ὁποῖα βρίσκεται στὴ θέση τῆς μέσα στὸν Οἶκο Κ τοῦ Ἀσκληπείου (εἰκ. 58α), καθὼς ἐπίσης ἡ βάση τοῦ χάλκινου ἔφιππου μάλλον ἀνδριάντος τοῦ Ξενοφίλου Δαμοφῶντος καὶ τοῦ ἵπποκόμου του, ποὺ εἶναι στημένη στὸ αἶθριο τοῦ Ἀσκληπείου, ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν μεγάλο ναό (εἰκ. 59)¹³⁰.

129. SCHMIDT 1995, 60-68 καὶ 203.

130. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1962, 108, εἰκ. 8· ὁ ἴδιος ΠΑΕ 1972, 135, εἰκ. 8· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1989, 111-113, εἰκ. 28α-β.

Εικ. 59. Όψεις καὶ τομὲς τοῦ χάλκινου ἀνδριάντος τοῦ Ξενοφίλου Δαμοφώντος.

Εικ. 60α-β. Ἡ μαρμάρινη πλίνθος μετὰ τὰ πέλματα τοῦ Δορυφόρου καὶ τὸν κορμὸ φοίνικος. Πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη.

Εικ. 61. Ἡ μαρμάρινη πλίνθος μετὰ τὰ πέλματα τοῦ Δορυφόρου καὶ τὸν κορμὸ φοίνικος. Ἄνω ὄψη.

Εικ. 62. Ἡ δεξιὰ παλάμη τοῦ Δορυφόρου.

• Μαρμάρινος κορμός γυμνού ανδρικού αγάλματος (άρ. εύρ. 7935, α-γ καὶ 6703, α-β) βρέθηκε πεσμένος μπροστὰ στὸ βάθρο. Ὑψ. σωζ. 1.45 μ., ἄνοιγμα ὤμων 0.58 μ., ἀπόσταση θηλών 0.305 μ., πλ. ισχίου 0.40 μ., πάχ. δεξιῦ γλουτοῦ 0.295 μ., ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ὄμφαλὸ ὡς τὸ ἠβικὸ τρίχωμα 0.17 μ., ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ὄμφαλὸ ὡς τὸ θωρακικὸ τόξο 0.175 μ., πλ. ἠβικοῦ τριχώματος 0.15 μ. Γύρω του κείτονταν λίγα θραύσματα ἀπὸ τὰ χέρια, τὶς κνήμες καὶ κυρίως ἡ πλίνθος τοῦ ἔργου μὲ τὰ συμφυῆ πέλματα καὶ τὸ στηρίγμα (κορμὸ φοίνικος) τοῦ δεξιῦ στάσιμου σκέλους (εἰκ. 60-61)¹³¹. Τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῆς πλίνθου ἀντιστοιχοῦν ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀβαθὴ ἐγκοπὴ τοῦ βάθρου. Λεῖπουν τὸ κεφάλι τοῦ αγάλματος, ὁ δεξιὸς μηρὸς μὲ τὴν ἀντίστοιχη κνήμη, καθὼς καὶ ἡ ἀριστερὴ κνήμη μὲ τὸ γόνατο. Ἀπὸ τὸ δεξιὸ κατεβασμένο χέρι σώζεται μόνον ἡ μισόκλειστη παλάμη (εἰκ. 62), ἀπὸ τὸ δεξιὸ λυγισμένο μόνον ὁ βραχίονας, ποὺ συγκολλήθηκε στὸν κορμὸ μὲ τὴν προσθήκη γύψου (εἰκ. 63-66). Ἰχνη κτυπημάτων καλεμιοῦ στὸ σπασμένο ἄκρο τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ φανερώσουν συστηματικὸ τεμαχισμό, ὁ ὁποῖος γιὰ ἄγνωστους λόγους καὶ εὐτυχῶς γιὰ μᾶς διακόπηκε. Ὁ τεμαχισμὸς ἢ καλύτερα ὁ κατακερματισμὸς τῶν μαρμάρινων γλυπτῶν εἶναι πρακτικὴ συνήθης γιὰ τὴ Μεσσηνίη, ὅπως φανερώσουν πολλὰ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα, καὶ φαίνεται ὅτι τὴν ἀσκοῦσαν οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ καὶ ἐξῆς περίοδο. Τὸ ἄγαλμα ἔπεσε ἀπὸ τὸ βάθρο του, ὅταν τὸ Γυμνάσιο εἶχε ἤδη ἐγκαταλειφθεῖ καὶ ἀρχίσει νὰ ἐπιχώνεται ἀπὸ φυσικὰ αἶτια, ὅπως συνέβη μὲ τὸ Πρόπουλο. Τὸ δωμάτιο μάλιστα μὲ τὸ βάθρο, καθὼς βρίσκεται ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Πρόπουλο, τὸ ἀνοιχτὸ πρὸς τὴν ἔντονα κατηφορικὴ ὁδὸ, πρέπει νὰ προσχώθηκε ταχύτατα.

Τὸ ἔργο ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τοῦ Δορυφόρου τοῦ Πολυκλείτου (εἰκ. 63-66). Εἶχε στηθεῖ πάνω στὸ προγενέστερο βάθρο τῶν χάλκινων ἀδριάντων ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Ὁ Δορυφόρος τῆς Μεσσηνίας ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὰ γνωστὰ πλήρη ἢ ἔλλιπὴ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ πληρέστερα σωζόμενα εἶναι τῆς Νεαπόλεως (Museo Nazionale ἀρ. εύρ. 6011), τῆς Ρώμης (Palazzo Mattei di Giove), τῆς Φλωρεντίας (Galleria Uffizzi ἀρ. εύρ. 91 καὶ 114), τοῦ Βερολίνου (κορμὸς Pourtalés, Staatliche Museen ἀρ. εύρ. SK1789) καὶ τῆς Μιννεαπόλεως (Institute of Arts ἀρ. εύρ. 86.6)¹³². Τὸ ἀντίγραφο τῆς Μιννεαπόλεως, πιθανῶς ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὕψους 1.96 μ., θεωρεῖται τὸ καλύτερο ἀπὸ τὰ σωζόμενα καὶ πιστότερο πρὸς τὸ χαμένο πρωτότυπο. Ἡ κατασκευὴ του τοποθετεῖται γενικῶς στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, μολονότι ἔχουν προταθεῖ καὶ πρωιμότερες χρονολογήσεις¹³³. Τὸ ἀντίγραφο τῆς Μεσσηνίας εἶναι ἀναμφίβολα ἔργο ποιότητας, ὅπως φανερώνει τὸ πλάσιμο τοῦ κορμοῦ, ἡ ἐπεξεργασία τῶν πελμάτων, τῆς πλίνθου καὶ τοῦ στηρίγματος, ποὺ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ στηρίγματα τῶν ἄλλων σωζόμενων ἀντιγράφων ἔχει τὴ μορφή φοινικόδενδρου. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ φοίνικα ὡς στηρίγματος ἐνδέχεται νὰ μὴν ἔγινε τυχαία ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα.

131. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ στηρίγματος καὶ τὴ σχετικὴ χρονολόγησή του βλ. MÜTHMANN 1951, 32-33.

132. KREIKENBOM 1990, 59 κέ. μὲ βιβλιογραφία καὶ κριτικὴ τῶν ἀντιγράφων· MEYER 1995, 65-118· ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Δορυφόρο τῆς Μεσσηνίας, ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους ὑπάρχει καὶ ἕνας δευτέρος στὴν Κόρινθο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρέθηκαν τὸ κεφάλι καὶ θραύσματα τῶν ποδιῶν: T. L. SHEAR, Excavations at Corinth in 1962, *AJA* 30, 1926, 462, εἰκ. 15, καθὼς καὶ ἕνας κορμὸς στὴν Ὀλυμπία: *Olympia* III.

133. BORBEIN 1982, 191· KREIKENBOM 1990, 61· HALLET 1995α, 118.

Δήλωνε πιθανώς σχέση του εικονιζομένου με τον Ἀπόλλωνα, θεὸ συνδεόμενο στενὰ μετὸ συγκεκριμένο δένδρο¹³⁴. Φοινικόδενδρο ὡς στήριγμα ἔχουν ὀρισμένα ἀντίγραφα τοῦ Διαδομένου γιὰ παράδειγμα, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναγνωρισθεῖ κατὰ καιροὺς ὡς Ἀπόλλων¹³⁵. Ἰδιαίτερη σχέση μετὸν φοίνικα φαίνεται ὅτι εἶχε ὁ Θησεάς, σύμφωνα τουλάχιστον μετὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias (8. 48. 3): Θησεά ἀνακομιζόμενον ἐκ Κρήτης φασὶν ἐν Δήλῳ ἀγῶνα ποιήσασθαι τῷ Ἀπόλλωνι, στεφανοῦν δὲ αὐτὸν τοὺς νικῶντας τῷ φοίνικι.

Ἀπὸ ἀποψη ὄγκου, ἀναλογιῶν καὶ διαστάσεων ὁ Δορυφόρος τῆς Μεσοσῆνης φαίνεται ὅτι βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸ ἀντίγραφο τῆς Νεαπόλεως ἀπὸ τὴν Πομπηία (Νάπολη, Museo Nazionale ἀρ. εὐρ. 6011), τοῦ ὁποῖου τὸ ὕψος μαζί μετὴν πλίνθο φθάνει τὰ 2.12 μ. καὶ οἱ μύες ἐμφανίζονται ἔντονα διογκωμένοι¹³⁶. Ὁ Δορυφόρος τῆς Πομπηίας ἦταν μάλλον ἀνιδρυμένος στὴ λεγόμενη Παλαίστρα Sannitica τῆς πόλης, κοντὰ στὸ τριγωνικὸ Forum, ἐνῶ πίσω του ὑπῆρχαν σκάλες, ὥστε νὰ εἶναι εὐχερῆς ἡ στεφάνωση τοῦ ἀγάλματος κατὰ τὴν τέλεση τῶν ἀγῶνων. Γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἐντούτοις θέση εὐρεσης τοῦ ἀγάλματος, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου βρέθηκε, μετὰ Παλαίστρα ἔχουν διατυπωθεῖ σοβαρὲς ἀμφιβολίες¹³⁷.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Δορυφόρου στὸ Γυμνάσιο τῆς πόλης θέτει ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας τοῦ εικονιζομένου. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ γυμνότητα καὶ τὸ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ μέγεθος δηλώνουν ὅτι εἰκονίζεται κάποιος ἡμίθεος ἢ ἥρωας πάντως ὄχι κοινὸς θνητός, νικητῆς σὲ ἀγῶνες ἀθλητῆς, ὅπως εἶχε πρῶτος ὑποθέσει ὁ Adolf Furtwängler¹³⁸. Ἡ πρόταση τῆς Brunilde Ridgway, νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν Δορυφόρο ὡς τὸν Ὀλυμπιονίκη *par excellence* «with the heroic connotation attached to such feat», καθὼς καὶ ἡ ἀνάλογη τοῦ Joachim Raeder, ὅτι κύριο θέμα τῆς μορφῆς τοῦ Δορυφόρου δὲν εἶναι αὐτὸς ἢ ἐκεῖνος ὁ ἥρωας, οὔτε ὁ συγκεκριμένος νικητῆς ἀθλητῆς ἢ πολεμιστῆς, ἀλλὰ περισσότερο «ein Bild vom Menschen in einer ganz allgemeinen Bedeutung», παρουσιάζουν ὅπωςδήποτε ἐνδιαφέρον, μὲν φαίνονται ἐντούτοις μονομερεῖς ὡς ἰδεαλιστικὲς ἀποκλειστικὰ προσεγγίσεις¹³⁹. Ἡ παρατήρηση τοῦ Adolf Borbein, ὅτι «The question of whom the Doryphoros and the Diadoumenos represented was obviously already of little interest in the epochs immediately following the lifetime of the master and remains a matter of uncertainty up to the present day», εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἀπηχεῖ τὴν πραγματικότητα¹⁴⁰. Οἱ ἐρευνητῆς ἐντούτοις ἐξακολουθοῦν δικαιολογημένα, ἐδῶ καὶ ἕναν αἰῶνα, νὰ ἀναζητοῦν τὴν ταυτότητα τοῦ εικονιζομένου,

134. M. CLASSEN, Le palmier, symbole d'Apollon, *BIHBelge* 19, 1983, 83-102· *LIMC* s.v. Apollon· γιὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ Θησεά μετὸν Ἀπόλλωνα βλ. SHAPIRO 1989, 147.

135. RIDGWAY 1995, 187, εἰκ. 10.7.

136. BECK et alii 1991· BERGER et alii 1992, 40, 104-117· HALLET 1995β, 151.

137. L. RICHARDSON, Jr., *Pompeii: An Architectural History* (Baltimore, London 1988) 73-75, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὸ οἰκοδόμημα ὄχι Παλαίστρα, ἀλλὰ ναὸ τοῦ Ἡρακλῆ· πρβ. K. J. HARTSWICK, *Head Types of Doryphoros*, στί: MOON 1995, 173-174.

138. A. FURTWÄNGLER, *Meisterwerke der griechischen Plastik* (Leipzig, Berlin 1893) 228.

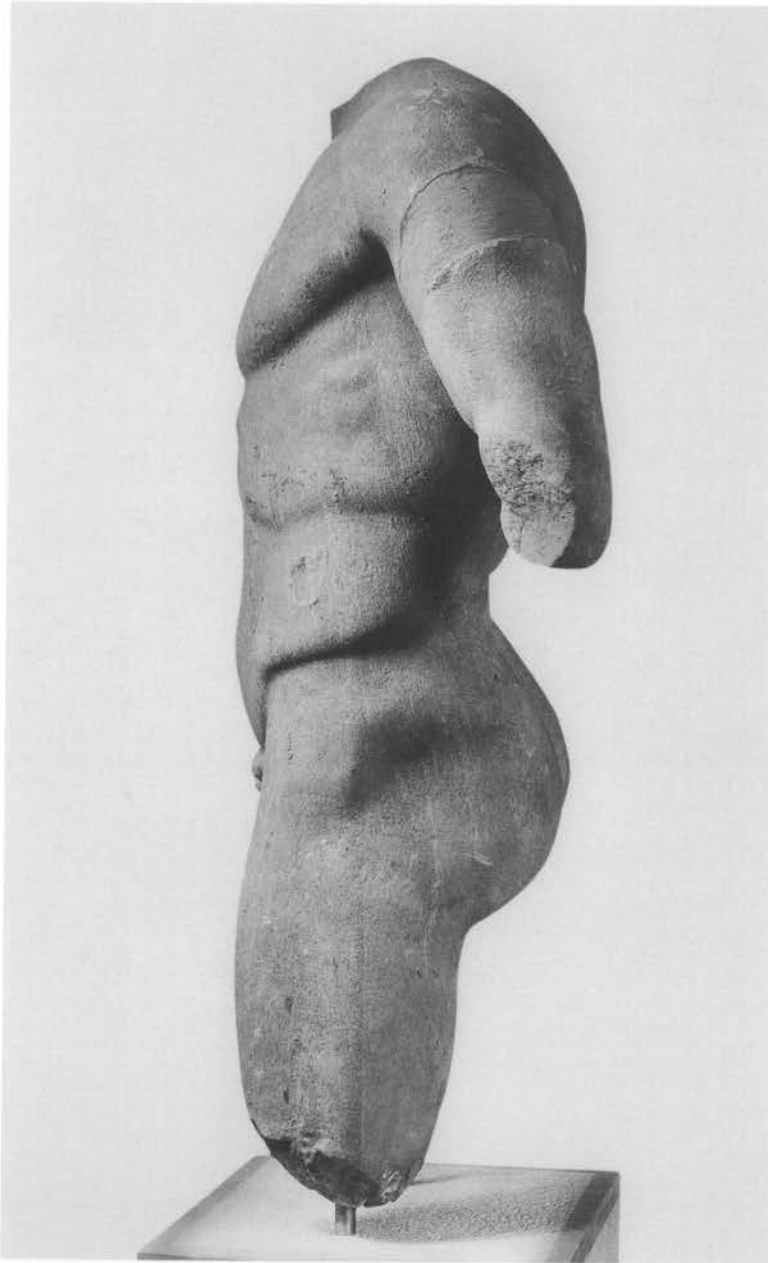
139. B. S. RIDGWAY, ὁ.π. (σημ. 31) 202· J. RAEDER, *Der "schöne" Jüngling* στί: B. SCHMALZ (ἐκδ.), *IDeAI: Konturen des griechischen Menschenbildes* (Kiel 1994) 50.

140. BORBEIN 1996, 82.

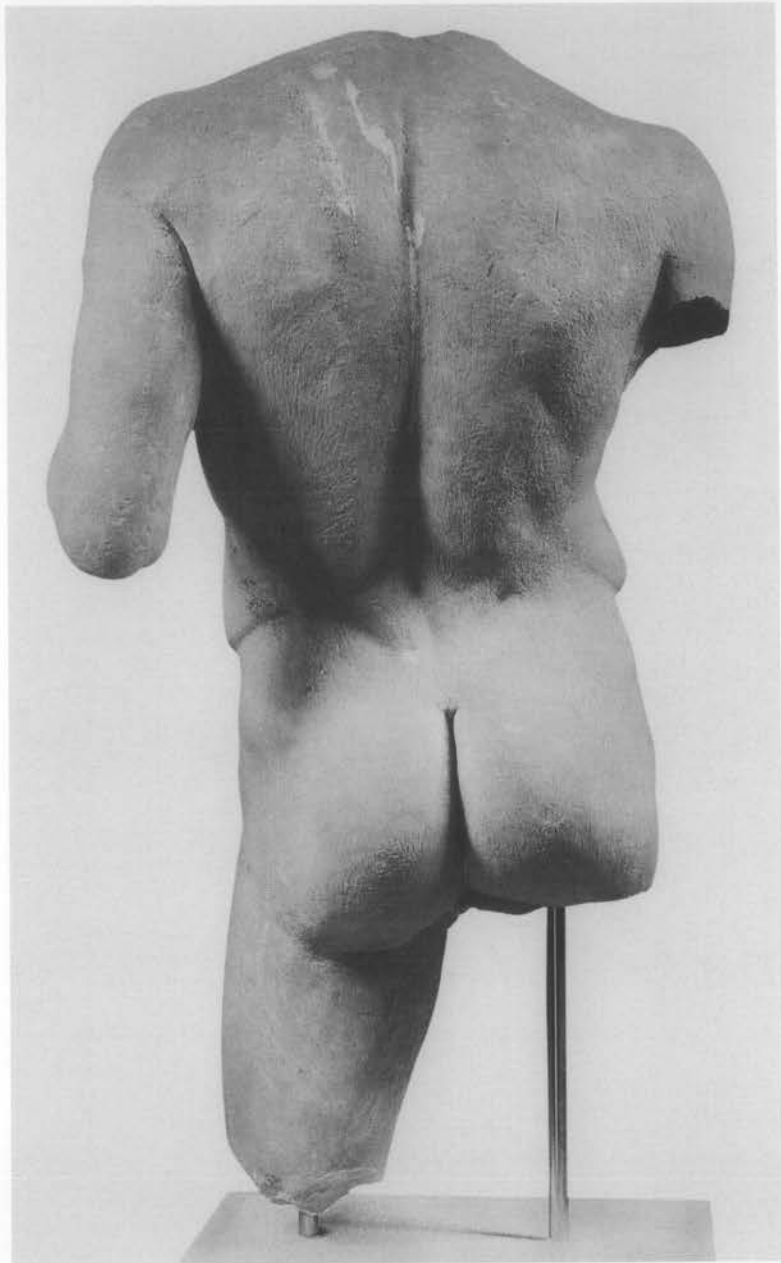

Εικ. 63. Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου.

Εικ. 64. Ό κορμός του αγάλματος του Δορυφόρου.

Εικ. 65. 'Ο κορμός του αγάλματος του Δορυφόρου.

Εικ. 66. 'Ο κορμός του αγάλματος του Δορυφόρου.

ὁ ὁποῖος κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴ συμβατικὴ ἐπωνυμία «ὁ Δορυφόρος», ὄχι ἀπλῶς γιὰ νὰ βροῦν ἓνα ὄνομα, ἀλλὰ γιατί «ταυτότητα» σημαίνει συγχρόνως κατανόηση, ἀξιολόγηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου τέχνης. Ἦδη ὁ Friedrich Hauser εἶχε ὑποστηρίξει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ παράσταση τοῦ Ἀχιλλέως, ἄποψη ποῦ ἔτυχε ἔκτοτε γενικότερης ἀποδοχῆς¹⁴¹. Ὁ Burkhardt Wesenberg ἀναζήτησε πρόσφατα νέα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀναγνώριση τοῦ Δορυφόρου ὡς Ἀχιλλέως καὶ πάλι, ὄχι ὅμως ὡς πολεμιστοῦ, ἀλλὰ ὡς προσερχόμενου μὲ τὸ δόρυ στὰ «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ»¹⁴². Ὁ Werner Gauert ἀναζητεῖ ἐπιχειρήματα προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσει τὸν Δορυφόρο ὡς εἰκόνα τοῦ Ἀργεῖου ἥρωα Ὁρέστη¹⁴³. Ἡ ἄποψη τοῦ Luighi Beschi ὅτι ὁ Δορυφόρος δὲν εἰκόνιζε συγκεκριμένο πρόσωπο (θεό, ἥρωα ἢ θνητό), ἀλλὰ ἀποτελοῦσε τὸν «Κανόνα», δηλαδὴ τὸ κατεξοχὴν παράδειγμα (exemplum) τῆς τέχνης τοῦ γλύπτη, ἐκτεθειμένο σὲ κοινὴ θεὰ ἔξω ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό του στὸ Ἄργος, δὲν πείθει¹⁴⁴. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἐπιρρασμένη ἀπὸ μιὰ ρομαντικὴ ἀντίληψη γιὰ τοὺς στόχους καὶ τὴ λειτουργία γενικὰ τῆς τέχνης στὴν κλασικὴ Ἑλλάδα. Ἀδυνατῶ ἐπίσης νὰ κατανοήσω, πῶς ὁ Δορυφόρος, ἂν ἀποτελεῖ πράγματι τὴν ὑλικὴ ἐνσάρκωση τοῦ Κανόνα, «may have been made by Polykleitos for his personal satisfaction, without a proper commission»¹⁴⁵. Ὡς exemplum ἀντιμετωπίζει καὶ ὁ Paul Zanker τὸ ἄγαλμα τοῦ Δορυφόρου ἀπὸ τὴν Παλαίστρα τῆς Πομπηίας, ὡς παράδειγμα ὅμως μίμησης γιὰ τοὺς ἀθλητὲς, μία ὀρθὴ κατὰ τὴ γνώμη μας ἐρμηνευτικὴ πρόταση, ἢ ὁποῖα ἐντούτοις δὲν θίγει καθόλου τὸ πρόβλημα τῆς ταυτότητας¹⁴⁶.

Ὅλες οἱ σχετικὲς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσηνίας ἀναφέρονται στὶς θεοτήτες Ἡρακλῆ καὶ Ἑρμῆ ἢ σχετίζονται μὲ ἐπισκευὲς στὸν ναὸ τῶν δύο αὐτῶν θεοτήτων. Ἡ μόνη μαρτυρία γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Ἀθηναίου ἥρωα στὸ Γυμνάσιο εἶναι αὐτὴ τοῦ Πausanias. Ὁ περιηγητὴς εἶδε χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ἄγαλμα τοῦ Θεσέα κοντὰ σὲ αὐτὰ τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Ἑρμῆ, σὲ χῶρο ὅπου εἶχαν μεταφερθεῖ μετὰ ἀπὸ ἐπισκευὲς καὶ μετατροπὲς στὴ διαρρυθμίσθη τῶν δωματίων, ποῦ βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν ἐπισκευῶν καὶ μετατροπῶν αὐτῶν, πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα καὶ ἡ ἀντικατάσταση τοῦ προγενέστερου χάλκινου συντάγματος ἀπὸ τὸ μαρμάρινο ἀντίγραφο τοῦ Δορυφόρου τοῦ Πολυκλείτου.

141. HAUSER 1909, 104-106· πρβ. LIPPOLD 1950, 163 καὶ σημ. 13· HAFNER 1977, 134· HOWARD 1988, 116, σημ. 5 καὶ 121· H. VON STEUBEN, *Der Doryphoros*, στί: H. BECK, P.C. BOL, M. BÜCKLING (ἐκδ.), *Polyklet: Der Bildhauer der griechischen Klassik* (Mainz/Rhein 1990) 185, 187.

142. WESENBERG 1997, 59-75, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία· πρβ. FEHR 1979, 35· KING 1987.

143. GAUER 1992, 7-14· ὁ W. Gauert ἐξάλλου ταυτίζει τὸν Ἑφηβο Westmacott καὶ ὄχι τὸν Δορυφόρο μὲ τὸν «Κανόνα» τοῦ Πολυκλείτου· γιὰ τὸ νόημα τοῦ Δορυφόρου καὶ τὶς σύγχρονες ἐρμηνείες: SCHINDLER 1976, 219-237· FEHR 1979, 31-37· LORENZ 1991, 177-190· GAUER 1992, 7-14.

144. BESCHI 1993, 268· πρβ. RIDGWAY 1984, 65-66, ἢ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἀσπάζεται τὴν ἄποψη τοῦ Beschi.

145. B. S. RIDGWAY, ὁ.π. (σημ. 31) 202, σημ. 14.

146. P. ZANKER, *Zur Funktion und Bedeutung griechischer Skulptur in der Römerzeit*, στί: *Le Classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.-C.* (Genève 1979) 298-299.

Οἱ ἐπισκευὲς καὶ μετατροπὲς αὐτὲς δὲν γνωρίζουμε ἂν ἔχουν σχέση με τις ἐπισκευὲς ποὺ μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή SEG 23, 205.207¹⁴⁷ ἢ με αὐτὲς ποὺ χρηματοδότησε ὁ γυμνασίαρχος Δημήτρ(ι)ος Διονυσίου, σύμφωνα με τὴ γραμμένη στὸ ἐπιστύλιο τοῦ Προπύλου ἐπιγραφή· πρέπει πάντως νὰ πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., καὶ ὁποσοδήποτε νὰ εἶναι προγενέστερες τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Πausanias (155-160 μ.Χ.).

Τί εἶδε ὁμως ὁ Pausanias στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης; Μήπως τοῦ παρουσίασαν οἱ ντόπιοι ἐξηγητὲς καὶ ξεναγοὶ τοῦ τὸν Δορυφόρο τοῦ Πολυκλείτου ὡς Θεσέα;¹⁴⁸ Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ εἶναι καταφακτική. Εἶναι γεγονός ὅτι γνωρίζουμε πολὺ λίγα πράγματα γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν ἀγαλαμικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ Θεσέα. Ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. δὲν ὑπῆρχε περίοπτο ἄγαλμα τοῦ Ἀθηναίου ἥρωα στὴ γενέτειρά του ἢ ἄλλου, παρὰ μόνο παραστάσεις τῶν ἄθλων τοῦ σὲ τοιχογραφίες, ἀγγεῖα καὶ ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτά. Ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης καὶ ὁ φόνος τοῦ Μινώταυρου, ποὺ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους τὸν 7ο αἰ. π.Χ., ἀποτελοῦν τὲς πρωιμότερες ἀπεικονίσεις ἄθλων του, ἐνῶ ὁ ἄθλος τῆς σύλληψης τοῦ ταύρου τοῦ Μαραθῶνα, ποὺ ἐμφανίζεται στὴν ἀγγειογραφία μετὰ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., εἶναι ὁ συχνότερα ἀπεικονισμένος. Στους ἄθλους γενικὰ τοῦ Θεσέα προβάλλεται ἡ ἐπιδεξιότητα καὶ ἡ πνευματικὴ εὐστροφία τοῦ ἥρωα καὶ ὄχι τόσο ἡ μυϊκὴ δύναμη, ὅπως συμβαίνει με τὸν Ἡρακλῆ¹⁴⁹. Γύρω στὸ 460 - 450 π.Χ. ἀνέθεσε στους Δελφοὺς ὁ γιὸς τοῦ Μιλτιάδη Κίμων (κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἀποψη) τὸ πολὺμορφο χάλκινο σύνταγμα, ἔργο τοῦ Φειδία σὲ ἀνάμνηση τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνα. Σὲ αὐτὸ εἰκονίζονταν ἐπώνυμοι ἥρωες τῶν φυλῶν τῆς Ἀθήνας, ἡ Ἀθηναῖ Ἀρεία, ὁ Ἀπόλλων, ὁ Μιλτιάδης καὶ οἱ «ἀρχαῖοι» βασιλεῖς τῆς χώρας Θεσέας, Κόδρος καὶ Νηλέας (Paus. 9.4.1 καὶ 10.10.1-2)¹⁵⁰. Σύμφωνα με τὸν Werner Fuchs, τὸ χάλκινο ἄγαλμα Α τοῦ Riace μπορεῖ νὰ εἰκονίζει τὸν Κόδρο ἢ τὸν Θεσέα τοῦ φειδιακοῦ ἀναθήματος τοῦ Μαραθῶνα, ἐνῶ τὸ ἄγαλμα Β τοῦ Riace θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἓνας ἀφηρωισμένος στρατηγός, δηλαδὴ ὁ Μιλτιάδης. Στὸ ἄγαλμα Β εἶναι προφανὴς ἡ Πολυκλείτεια ἐπίδραση, ἐνῶ ἀμφότεροι οἱ ἥρωες τοῦ Riace παρουσιάζουν εἰκονογραφικὴ συγγένεια με τὸν Δορυφόρο, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι υἰοθετοῦμε τὴν ἀποψη τοῦ Fuchs¹⁵¹. Ἡ Jenifer Neils εἶχε ὑποθέσει ὅτι ὁ Ἄρης Borghe-se εἰκονίζει τὸν Θεσέα, ὑποστήριξε μάλιστα ὅτι ἡ στάση τῶν ποδιῶν τοῦ Ἄρη εἶναι ταυτόσημη με τὴ στάση τῶν πελμάτων ποὺ σώζονται συμφυῆ με τὴ στέψη τῆς μαρ-

147. Ἄρ. εὐρ. 1014· SEG 23, 205. 207, στ. 33: Δομέτιος τὸν ναὸν ἐπισκευάσειν τοῦ Ἡρακλέους καὶ Ἐρμοῦ ἐν Γυμνασίῳ.

148. Τὴν ἰδέα μου ὑπέβαλε πρῶτος ὁ συνάδελφος Martin Flashar σὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ του. Βλ. καὶ ἐπιφυλλίδα τοῦ ἴδιου στὴ *Frankfurter Allgemeine Zeitung* ἀρ. 253, 30.10.96.

149. F. BROMMER, *Theseus. Die Taten des griechischen Helden in der antiken Kunst und Literatur* (Darmstadt 1982)· K. SCHEFOLD, *Die Urkönige Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst* (München 1988)· SHAPIRO 1989, 144.

150. BOMMELAER 1991, 110-111 ἀρ. 110.

151. FUCHS 1981, 25-28· ὁ ἴδιος 1982, 34-40· πρβ. BERGER 1958, 6-32.

μάρινης βάσης άρ. εύρ. 2815 του Έπιγραφικού Μουσείου (είκ. 68)¹⁵². Η βάση φέρει στο μέτωπο την έπιγραφή¹⁵³:

Θησέως.

Τύπος γραμμάτων Ιου αϊ. μ.Χ. Το σχήμα τής στέψης με την όριζόντια έγκοπή στο μέτωπο είναι ιδιόμορφο. Η υπόθεση τής Neils δέν έχει γίνει άποδεκτή άπό την έρευνα, γιατί τα σωζόμενα πέλματα στη βάση του Έπιγραφικού Μουσείου δέν έπαρκουν για την άνάπλαση του τύπου του άγάλματος. Ο Άρης Borghese ταυτίζεται άπό τους περισσότερους μελετητές με το λατρευτικό άγαλμα του Άλκαμένη, πού είδε ο Πausanias στον ναό του Άρη στην Άγορά των Άθηνών (Πaus. 1.8.4), παρά τις άντιρήσεις των Philip Bruneau καί Kim Hartswick¹⁵⁴.

Για τους άγαλματικούς εικονογραφικούς τύπους τόσο του Θησέα όσο καί του Άχιλλέα, όπως θα είχαν διαμορφωθεί στα τέλη του 4ου αϊ. π.Χ., θα μπορούσαν να μās διαφωτίσουν οί φημισμένοι στην άρχαιότητα, χάλκινοι μάλλον, άνδριάντες του Άχιλλέα καί του Θησέα πού κατασκεύασε για την Άθήνα ο γλύπτης Σιλανίων¹⁵⁵. Δυστυχώς δέν σώζονται. Αίνιγματική έπίσης παραμένει ή πληροφορία πού άντλούμε άπό τον διάλογο *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα (311 c), ότι ο Άργείος γλύπτης είχε το έργαστήριό του στην Άθήνα στα χρόνια του Περικλή¹⁵⁶:

Εί δέ παρά Πολύκλειτον τόν Άργεϊόν η Φειδίαν τόν Άθηναϊόν
έπενόεις άφικόμενος μισθόν ύπέρ σαυτοῦ τελειν έκείνοις.

Η άκρίβεια τής πληροφορίας αυτής δέν μπορεί νομίζω να άμφισβητηθεί, το έρώτημα έντούτοις πού τίθεται καί μένει άναπάντητο είναι, τί μπορεί να σημαίνει ή προσωρινή έστω έγκατάσταση έργαστηρίου του Πολυκλείτου στην Άθήνα καί τί έδους έργο ή έργα θα μπορούσε να του είχαν παραγγελθει άπό την πόλη των Άθηνών ή άπό ιδιώτες.

152. J. NEILS, *The Quest for Theseus in Classical Sculpture*, *Πρακτικά XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Άρχαιολογίας, Άθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*, τόμος Γ (Άθήνα 1988) 155-158· όμοιότητες μεταξύ του Άρη Borghese καί του Δορυφόρου είχε έπισημάνει ή ARNOLD 1969, 45, 126, είκ. 33, 37-38.

153. *IG* II 2, 4763· FR. BROMMER, *AM* 97, 1982, 145-152· NEILS, ό.π. 155-158· πρβ. HARTSWICK 1987, 301 κέ. Εύχαριστώ καί άπό τη θέση αυτή τόν διευθυντή του Έπιγραφικού Μουσείου Χ. Κριτζά για την πρόθυμη παραχώρηση τής φωτογραφίας με την ένεπίγραφή βάση του Θησέα.

154. B. VIERNEISEL-SCHLÖRB, *Glyptothek München, Katalog der Skulpturen II. Klassische Skulpturen des 5. und 4. Jhs. v. Chr.* (München 1979) 178 κέ. με προγενέστερη βιβλιογραφία· I. BECK, *Ares in Vasenmalerei, Relief und Rundplastik* (διατριβή Mainz 1984) 174, άρ. 214,15· PH. BRUNEAU, *L'Arès Borghese* et *l'Arès d'Alcamène ou de l'opinion et du raisonnement*, σtó: *Hommages à Charles Delvoye* (Paris 1982) 177 κέ.· ό ίδιος, *LIMC* II 1 (1984) 489 κέ., s.v. *Ares*· K. J. HARTSWICK, *The Ares Borghese Reconsidered*, *RA* 1990 2, 276, άρ. 10.

155. PLINIUS, *NH* 34.81-82 καί 35.51· ΠΛΟΥΤ., *Θησοείς* 4.

156. *RE* 18,3, 1209,5 s.v. *Paralos*· LINFERT 1969, 4· κατὰ τόν Πλάτωνα (ό.π.) οί γιοί του Πολυκλείτου ήταν συνομήλικοι των γιών του Περικλή· BARR-SHARRAR 1991, 19· ό J. J. POLLITT, *Art and Experience in Classical Greece* (Cambridge 1972) 108-110, κάνει λόγο για έπίσκεψη του Πολυκλείτου στην Άθήνα καί έπηρεασμό του άπό τόν Φειδία.

Όπως και να ἔχουν τὰ πράγματα, ὁ Θησεάς, τὸν ὁποῖο ἀναμφίβολα εἶδε ὁ περιηγητὴς Παυσανίας στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης, πρέπει κατὰ τὴν γνώμη μου νὰ εἰκονιζόταν ὡς νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος μετὰ τὴν πάλη του μὲ τὸν Μινώταυρο καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐπιτὰ νέων καὶ ἐπιτὰ νεανίδων τῆς Ἀθήνας. Ὁ φόνος τοῦ Μινώταυρου ἦταν ὁ κατεξοχὴν ἄθλος τοῦ Ἀθηναίου ἥρωα καὶ ἄνακτα, ἰδιαίτερα σημαντικὸς γιὰ τὴν πόλη τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία τὸν εἶχε ἀναδείξει σὲ ἐθνικὸ τῆς σωτήρα καὶ τὸν λάτρευε, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνος καὶ ἐξῆς¹⁵⁷. Ὁ Πλούταρχος μάλιστα (*Θησεύς* 23.3) ἀναφέρεται σὲ τέμενος, τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε στὴν Ἀθήνα γιὰ τὸν Θησεά σὲ ἀκαθόριστο χρονικὸ σημεῖο τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπιστροφῆς του μετὰ τὸν φόνο τοῦ Μινώταυρου. Στὸν βωμὸ τοῦ τεμένους αὐτοῦ θυσίαζαν ἀργότερα οἱ οἰκογένειες τῶν παιδιῶν ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὸ τέρας καὶ τὸν Λαβύρινθο τοῦ Μίνωα¹⁵⁸.

Στὸν θεσμό τῆς ἐφηβείας, τόσο στὴν Ἀθήνα ὅσο καὶ στὴν παλαιὰ σύμμαχό της Μεσσήνη, ὁ μυθικὸς χαρακτήρας τοῦ παιδευτικοῦ «ἐγκλεισμοῦ» τῶν νέων στὰ Γυμνάσια (γιὰ τρία χρόνια στὴ Μεσσήνη) καὶ τῶν συναφῶν διαβατήριων ἐθίμων εἶναι δεδομένος, τὸ ἴδιο δεδομένη εἶναι καὶ ἡ σχέση τοῦ Θησεά μὲ τοὺς ἐφήβους¹⁵⁹. Ὁ αἰτιολογικὸς μῦθος, πάνω στὸν ὁποῖο στηριζόταν ἡ γιορτὴ τῶν Ὀσχοφορίων, ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἐπιστροφή τοῦ Θησεά μετὰ τὸν φόνο τοῦ Μινώταυρου καὶ ἡ «διφορούμενη» κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόταν, ἀπὸ τὴ μία μεριὰ χαρούμενος γιὰ τὴ μεγάλη νίκη του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη θλιμμένος γιὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του Αἰγέα. Σὲ ἀνάμνηση τοῦ θανάτου αὐτοῦ καὶ τοῦ πένθους τοῦ Θησεά φοροῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι ἔφηβοι τὴ μαύρη χλαμύδα¹⁶⁰. Τὰ δρώμενα τῆς γιορτῆς τῶν Ὀσχοφορίων, στὰ ὁποῖα μετεῖχαν παιδιά καὶ μούμενοι ἔφηβοι, τελοῦνταν γενικῶς σὲ ἀνάμνηση τῶν ἐπεισοδίων τοῦ μεγάλου ἄθλου¹⁶¹. Μὲ τὸν Θησεά σχετίζεται καὶ μία ἄλλη μυθικὴ τελετουργία τῆς Ἀθήνας: στὶς ἐφηβικὲς ἐπιγραφές γιὰ τὸ πῶς οἱ ἔφηβοι «αἴρονται τοὺς βοῦς» κατὰ τὶς θυσίες, τὸ νόημα εἶναι νὰ προβληθεῖ ἡ νεανικὴ δοκιμασία δύναμης, ποὺ εἶχε κατὰ τὸν μῦθο ὑποστῆ ὁ νεαρὸς Θησεάς, ὅταν ἔφτασε στὸν ναὸ τοῦ Δελφίνιου Ἀπόλλωνα στὴν Ἀθήνα¹⁶². Ἐπιθυμῶ νὰ τονίσω μὲ αὐτὰ ὅτι ὁ φόνος τοῦ Μινώταυρου ἀπὸ τὸν Θησεά εἶναι ὁ ἄθλος, ὁ ὁποῖος κατὰ κύριο λόγο συνδέει τὸν ἥρωα μὲ τοὺς νέους καὶ τὰ ἔθιμα περάσματος. Κατὰ συνέπεια, γιὰ νὰ ἐπιστρέψω στὴν ἀρχὴ τοῦ συλλογισμοῦ μου, ὁ Θησεάς τοῦ Γυμνασίου τῆς Μεσσήνης, ὁ ὁποῖος ὑποχρεωτικὰ σχετιζόταν μὲ τοὺς ἐκεῖ ἀσκούμενους ἐφήβους, θὰ ἔπρεπε νὰ εἰκονιζόταν ὡς νικητὴς μετὰ τὸν φόνο τοῦ κρητικοῦ τέρατος, καθὼς ἔβγαινε δηλαδὴ θριαμβευτικὰ ἀπὸ τὸν Λαβύρινθο μὲ τὸ δόρυ στὸν ὄμο.

157. DUCHEMIN 1970, 30-52· H. HERTER, *Theseus*, *RE Suppl.* 13, στήλη 1145-1238· SHAPIRO 1989, 143-149· J. R. BUGH, *The Theseia in Late Hellenistic Athens*, *ZPE* 83, 1990, 20-37, κυρίως 20-22· ΤΙΒΕΡΙΟΣ 1994, 133.

158. SHAPIRO, ὁ.π. 145.

159. ΠΛΟΥΤ., *Θησεύς*, 21· JEANMAIRE 1939, 514-523· *RE Suppl.* XIII (1973) 1219, s.v. *Theseus* (H. HERTER)· DOWDEN 1989, 67-69 καὶ 160· J. R. BUGH, *The Theseia in Late Hellenistic Athens*, *ZPE* 83, 1990, 20-37.

160. ΠΛΟΥΤ., *Θησεύς*, 22,4· VIDAL-NAQUET 1983, 174.

161. VIDAL-NAQUET, ὁ.π. 174-179.

162. *JG* II/III 2 1006, 1008, 1011, 1028/9· *SEG* 15, 104· 24, 189· BURKERT 1977, 392-395· NEILS 1987.

Εικ. 67. 'Ο Θησέας μετὰ τὸν φόνο τοῦ Μινώταυρου. Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο τῆς Καμπανίας. Εἰκ. 68. Ἐνεπίγραφη βάση ἀγάλματος τοῦ Θησέως.

Εικ. 69. 'Ο Θησεάς μετά τὸν φόνο τοῦ Μινώταυρου. Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Πομπηία. Εἰκ. 70. Χάλκινο ἀγαλμάτιο Δορυφόρου ἀπὸ τοὺς Ἀμπελόκηπους τῶν Ἀθηνῶν.

Σὲ τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο σήμερα στὴ Νάπολη (Museo Nazionale 9049) ἐμφανίζεται ὁ Θησεάς θριαμβευτὴς μετὰ τὴ νίκη του μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Λαβυρίνθου, κρατώντας μὲ τὸ λυγισμένο ἀριστερὸ του χέρι ἓνα λεπτὸ ραβδί (εἶδος ροπάλου ποὺ μοιάζει μὲ δόρυ), ἀκουμπομένο στὸν ἀριστερὸ ὄμο του (εἰκ. 67). «Ἡ μορφή τοῦ ἥρωα, κτισμένη σύμφωνα μὲ τὴς ἀναλογίες τοῦ κανόνα τοῦ Λυσίππου, ἀναδίδει μεγαλοπρέπεια καὶ τὴ μέθη τῆς νίκης. Προχωρᾷ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὴν ἐκδήλωση εὐγνωμοσύνης τῶν παιδιῶν (τῶν Ἀθηναίων) ποὺ σώθηκαν, μὲ τὸ βλέμμα του ἀπλανὲς καὶ ἔντονο, σὰν νὰ στρέφεται πρὸς τὰ μέσα. Πίσω του δεξιὰ ἡ σκοτεινὴ θύρα ποὺ ὀδηγεῖ στὸν Λαβύρινθο, δίπλα του ξαπλωμένο, ξέπνοο τὸ τέρας»¹⁶³. Τὸ ἴδιο θέμα εἰκονίζεται καὶ σὲ τοιχογραφία τῆς Πομπηίας ἀπὸ τὴν οἰκία τοῦ Γκάβιου Ρούφου (Ἐθν. Μουσεῖο Νάπολης ἀρ. εὐρ. 9043), ἡσσονος ὅμως καλλιτεχνικῆς ἀξίας (εἰκ. 69)¹⁶⁴. Ἡ παράσταση τοῦ ἥρωα παρουσιάζει στενὴ εἰκονογραφικὴ συγγένεια μὲ τὸν Δορυ-

163. A. DE FRANCISCIS, *Paintings and Mosaics in Pompei, Herculenum, Stabia* (Napoli 1985) 15· ΛΕΒΙΔΗΣ 1994, πίν. 40-41.

164. LING 1991, 138, εἰκ. 143· ΛΕΒΙΔΗΣ 1994, ὁ.π.· πρβ. H. HERTER, *Theseus, RE* στήλη 1145-1238· DUCHEMIN 1970, 30-52· BERGER 1982, 59-105· I. BRAGANTINI, *Problemi di pittura romana, Annali di archeologia e storia antica*, N.S. 2, 1995, 188-189, εἰκ. 6.

φόρο του Πολυκλείτου και ένισχύει την πρότασή μας για αναγνώριση του Δορυφόρου της Μεσοήνης ως Θησέα. Ύπενθυμίζω ότι ο Δορυφόρος στο Μουσείο της Νάπολης στην Ίταλία βρέθηκε, κατά την ισχύουσα άποψη¹⁶⁵, στην παλαιότερα της Πομπηίας, όποτε φαίνεται δικαιολογημένο να δεχθούμε ότι η παρουσία του εκεί είχε την ίδια σημασία και λειτουργία με αυτήν του Δορυφόρου από το Γυμνάσιο της Μεσοήνης, σχετική δηλαδή με την έφηβεία και τους αγώνες, όπως επισήμανε ήδη ο Zanker¹⁶⁶.

Ο Karl Schefold είχε συσχετίσει τον Θησέα της τοιχογραφίας από το Herculanum με τον Θησέα που μαρτυρείται ότι φιλοτέχνησε ο ζωγράφος και γλύπτης Εύφρανωρ, ενώ ο Neutsch τον απέδωσε στον ζωγράφο Νικία¹⁶⁷. Η Όλγα Παλαγιά αναζητώντας τα πιθανά πρότυπα της σύνθεσης του πίνακα, εξετάζει διεξοδικά τις πηγές και τις ως τώρα διατυπωμένες απόψεις για την τοιχογραφία του Εύφρανωρος, στην οποία ο Θησέας εικονιζόταν με τον Δῆμο και τη Δημοκρατία, και παρατηρεί έντέλει ότι attractive as these theories may be, Eurhnanor's paintings still elude us¹⁶⁸. Αυτό που έχει όπωσδήποτε σημασία στη δική μας περίπτωση είναι το γεγονός, ότι ο ζωγράφος του χαμένου προτύπου της τοιχογραφίας, το οποίο ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ., φαίνεται ότι είχε έμπνευστεί από το πρωτότυπο χάλκινο άγαλμα του Δορυφόρου για να «κτίσει» τη μορφή του δικού του Θησέα κατά τον «Κανόνα» του μεγάλου Άργείου γλύπτη Πολυκλείτου, όσον άφορα στη στάση, τις αναλογίες, το πνεύμα και τον ρυθμό, με την έννοια του ρυθμικού τόνου, ο όποιος διαπνέει το έργο. Έφύσον το χαμένο πρότυπο της τοιχογραφίας τοποθετείται στον 4ο αι. π.Χ., είναι έπόμενο να ακολουθεί αυτή και τις καλλιτεχνικές τάσεις της ύστερης κλασικής έποχής, τάσεις ένδεχομένως Λυσιππικές, όπως φαίνεται να τις άντλαμβάνεται ο Λεβίδης¹⁶⁹. Άλλωστε ο ίδιος ο Λύσιππος θεωρούσε τον Δορυφόρο του Πολυκλείτου ως «δάσκαλό» του (Κικέρων, *Brutus* 86, 296).

Θησέα ζωγράφισαν κατά τη φιλολογική παράδοση, έκτος από τον Εύφρανωρα, ο Παρράσιος, καθώς και ο Άριστόλαος, ο ίδιος καλλιτέχνης που φιλοτέχνησε και τον πίνακα με τον Έπαμειώνδα που μνημονεύσαμε παραπάνω¹⁷⁰. Ο Θησεύς του Παρρασίου φαίνεται ότι βρισκόταν στην Άθήνα, στη στοά του Έλευθερίου Διός, κοντά στον Θησέα του Εύφρανωρος. Από εκεί πρέπει να τον πήρε ο Σύλλας για να τον μεταφέρει στη Ρώμη το 86 π.Χ., όπου και καταστράφηκε το 68 π.Χ. στην πυρκαγιά του Καπιτωλίου¹⁷¹. Σε σύγκριση με τον άνδροπρεπή και άθλητικό Θησέα του Εύφρανωρος που «τρεφόταν με κρέας βοδιών», ο τρυφηλός Θησεύς του Παρρασίου «τρεφόταν με τριαντάφυλλα», κατά τη φιλολογική παράδοση¹⁷². Μέ «βοδινο κρέας και όχι με τριαντάφυλλα» τρεφόταν σίγουρα και ο άγέρωχος, δυνατός και ήρωικός

165. Βλ. παραπάνω σημ. 137.

166. ZANKER, ό.π. 299.

167. SCHEFOLD 1967, 123· NEUTSCH 1939, 71-73· πρβ. PLINIUS, *NH* 35.129· ΠΛΟΥΤ., *Περὶ τῆς τῶν Ἀθηναίων δόξης*, 2· PALAGIA 1980, 50-51 καὶ 57-60· POLLITT 1990, 167-168.

168. PALAGIA 1980, 60.

169. Βλ. σημ. 163.

170. PLINIUS, *NH* 35.137.

171. PLINIUS, *NH* 35.69: idem (= Parrhasius) pinxit et Thesea, quae Roma ed in Capitolio fuit.

172. ΠΛΟΥΤ., *Περὶ τῆς Ἀθηναίων δόξης* 2· πρβ. τὴν έρμηνεία τῆς PALAGIA 1980, 59-60.

Δορυφόρος, ανεξαρτήτως του αν ταυτίζεται ή όχι με το άγαλμα του Θησέα που είδε ο Πανσανίας.

Ένδιαφέρον για τη συζήτησή μας παρουσιάζει πιστεύω και το χάλκινο άγαλμάτιο Δορυφόρου (Εθνικό Μουσείο *ἀρ. εὔρ.* 16785), που αποκαλύφθηκε τυχαία το 1964 στην όδο Παναγιῆ Κυριακοῦ, στην ανατολική πλευρὰ του γηπέδου του Παναθηναϊκοῦ στοὺς Ἀμπελόκηπους¹⁷³. Βρέθηκε μαζί με δεκαέξι ἀκόμη χάλκινα ἀγαλμάτια διαφόρων μεγεθῶν καὶ θεμάτων μέσα σὲ λάκκο βάρους 2.50 μ. περίπου, ὅπου εἶχαν ἀποκρυβεῖ γιὰ ἀγνωστους λόγους, γύρω στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὁ Δορυφόρος τῶν Ἀμπελοκήπων, ὕψ. 0.31 μ., ἦταν στημένος πάνω σὲ κυλινδρική βάση διαμέτρου ἄνω 0.085 μ., κάτω 0.10 μ. Φοράει ἓνα ιδιόμορφο κωνικὸ κράνος στὸ κεφάλι χωρὶς παραγναθίδες, ποὺ ἐπιτρέπει στὴν πλούσια κόμη του νὰ ἐξέχει γύρω στὸ μέτωπο, τοὺς κροτάφους καὶ τὸν αὐχένα. Στὸ λυγισμένο ἀριστερὸ του χέρι κρατοῦσε κάποιο ὄπλο, ὅπως δείχνει ἡ διαμπερῆς ὀπὴ στὴ σφιγμένη παλάμη, καὶ πιθανῶς καὶ κάτι ἄλλο στὸ κατεβασμένο δεξι ποὺ δὲν σώζεται (εἰκ. 70)¹⁷⁴. Ἡ παρουσία τοῦ κράνους τονίζει τὸν πολεμικὸ χαρακτήρα τοῦ ἥρωα, στοιχεῖο ποὺ ἀπουσιάζει τελειῶς ἀπὸ ὅλα τὰ σωζόμενα ἀντίγραφα καὶ τὶς παραλλαγές τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Kim Hartswick, ὁ ὁποῖος μάλιστα θεωρεῖ τὸν Δορυφόρο τῶν Ἀμπελοκήπων ἔργο ποὺ παρουσιάζει ἀναλογίες μορφῆς καὶ περιεχομένου μὲ τὸν Ἄρη Borghese¹⁷⁵. Τὸ κράνος ἐξομοιώνει καταρχὴν εἰκονογραφικὰ τὸν Δορυφόρο μὲ τοὺς μυθικοὺς βασιλεῖς καὶ ἥρωες τῆς Ἀττικῆς, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Θησέα¹⁷⁶. Ἡ συνύπαρξη ἐπίσης τοῦ Δορυφόρου τῶν Ἀμπελοκήπων μὲ ἀγαλμάτια θεῶν καὶ ἡρώων, ὅπως τοῦ Ποσειδῶνα, τοῦ Διονύσου, τοῦ Ἑρμῆ, τῆς Ἀθηνᾶς, τοῦ Σαράπιδος καὶ τοῦ Ἡρακλῆ, τὰ ὁποῖα, πρὶν ἀποθησαυρισθοῦν, ἀποτελοῦσαν ἀναθήματα σὲ κάποιο Ἀθηναϊκὸ ἢ Ἀττικὸ ἱερὸ τῆς περιοχῆς, ἀποτελεῖ στοιχεῖο ἐνισχυτικὸ τῆς ἀναγνώρισής του ὡς ἥρωος σχετιζόμενου μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ καὶ ὅπωςδήποτε ὄχι ὡς Ἀχιλλέως ἢ Ὀρέστου. Ἐνα ἐπιπλέον στοιχεῖο συνηγορεῖ, νομίζω, ὑπὲρ τῆς ἀναγνώρισης τοῦ Δορυφόρου τῶν Ἀμπελοκήπων ὡς Θησέως: Στὸν 18ο διθύραμβο τοῦ Βακχυλίδη, ποὺ εἶναι ἀφιερωμένος στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἔχει ὡς θέμα τὴν ἀναμενόμενη ἀφιξη τοῦ Θησέα, ὁ χορὸς τῶν Ἀθηναίων πληροφορεῖ τὸν Αἰγέα γιὰ τοὺς ἄθλους τοῦ ἥρωα στὸν δρόμο ἀπὸ τὸν Ἴσθμὸ πρὸς τὴν Ἀθήνα, ἐνῶ ταυτόχρονα γίνεται λόγος γιὰ τὸν ἐλαφρὸ ἐφηβικὸ ὅπλισμό του, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ δύο δόρατα καὶ ἓνα ξίφος, περιελάμβανε καὶ ἓνα λακωνικὸ κράνος σὲ μορφὴ πύλου, ὅπως αὐτὸ ποὺ φαίνεται ὅτι φοράει τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸν ἀποθέτη τῶν Ἀμπελοκήπων (εἰκ. 70)¹⁷⁷.

173. Φ. Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΛΟΣ, *ΑΔ* 20, Β1, 1965: Χρονικὰ 104, σχ. 36, πίν. 62α.

174. Φ. Δ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΛΟΣ, ὁ.π.

175. K. J. HARTSWICK, *Head Types of the Doryphoros*, στό: MOON 1995, 168-170, εἰκ. 9.17 (=λάθος δεξιὰ ἀριστερὰ τυπωμένη)· ὁ Hartswick θεωρεῖ ἐξάλλου τὸν Ἄρη Borghese ρωμαϊκὸ ἔργο ποὺ δημιουργήθηκε στὰ πλαίσια προγράμματος τοῦ Αὐγούστου μὲ στόχο νὰ ἀναδειχθεῖ ὁ ἐγγονὸς καὶ τελευταῖος ἀπευθείας ἀπόγονός του Γάιος Καῖσαρ ὡς ὁ Νέος Ἄρης: HARTSWICK 1990, 227-283.

176. BERGER 1958, 6-32, ὁ ὁποῖος ταυτίζει τὸν νέο κρανοφόρο πολεμιστὴ ἀπὸ τὸ Tivoli μὲ τὸν Θησέα· πρβ. C. C. MATTUSCH, *The Eponymous*, στό: W. COULSON et alii (ἐκδ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy* (Oxford 1994) 73-81.

177. *RE Suppl.* IV, s.v. *Bakchylides* (A. KÖRTE)· S.-G. GRÖSCHEL, *Waffenbesitz und Waffeneinsatz bei den Griechen* (διατριβὴ Frankfurt 1989) 95-96.

ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ INTRA MUROS

Τὸ μνημεῖο τοῦ Δαμοφῶντος

Ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος ταύτισε τὸ λεγόμενο ἥρωο Δ ἑλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ ἀποκάλυψε ἔξω ἀπὸ τὴ νότια στοὰ τοῦ Ἀσκληπείου, μὲ τὸ ἥρωο τῶν Σαιθιδῶν τοῦ Πausanias¹⁷⁸. Ὁ Ὀρλάνδος ὀρθὰ ἀπέρριψε τὴν ταύτιση γιὰ λόγους κυρίως τοπογραφικούς, ἀφοῦ τὸ ἥρωο Δ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸ Στάδιο, ὅπου ὁ Πausanias εἶδε τὸ ἥρωο τῶν Σαιθιδῶν¹⁷⁹. Ἡ ἐγγύτης καὶ ἡ ἐπικοινωνία τοῦ ἥρωου Δ μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο μαρτυρεῖ καταρχὴν λειτουργικὴ καὶ νοηματικὴ σχέση μὲ τὸ ἱερὸ τῆς Μεσσήνης καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἐνῶ τὰ μορφολογικά του στοιχεῖα παραπέμπουν σὲ οἰκογενειακὸ ταφικὸ μνημεῖο ἀφηρωισμένου θνητοῦ καὶ ὄχι σὲ λατρεία ἥρωος (εἰκ. 1 καὶ 71).

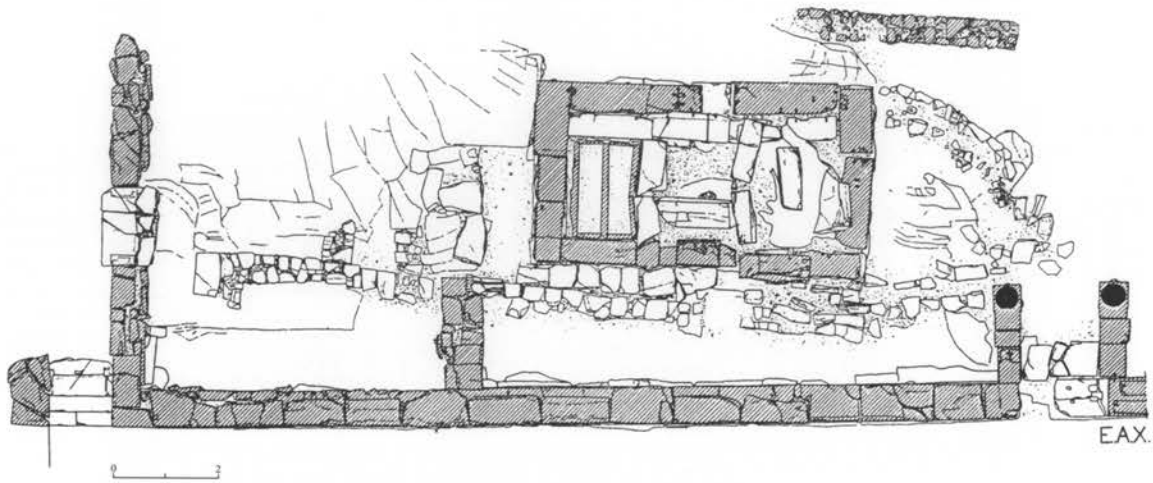
Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ κατασκευαστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἥρωου Δ ἔδειξαν ὅτι αὐτὸ τοποθετήθηκε στὸ ἐλαφρὰ ὑπερυσφωμένο ἄνδηρο σὲ χρονικὴ στιγμὴ μεταγενέστερη τῆς οἰκοδόμησης τοῦ μνημειακοῦ συγκροτήματος τοῦ Ἀσκληπείου. Χρειάστηκε μάλιστα νὰ καταργηθοῦν δύο αἴθουσες, ποὺ βρίσκονταν στὴ θέση αὐτή, προκειμένου νὰ ἐλευθερωθεῖ ὁ χώρος γιὰ τὴν ἔνταξη τοῦ μνημείου σὲ αὐτόν. Ὁ προσανατολισμὸς μάλιστα τοῦ ἥρωου Δ παρεκκλίνει ἐλαφρῶς ἐκείνου τῶν διατηρηθέντων τοίχων τῶν προγενέστερων αἰθουσῶν καὶ φυσικὰ καὶ ὀλόκληρου τοῦ Ἀσκληπείου (εἰκ. 71).

Τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτίσματος εἶναι δυστυχῶς λίγα καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν πλήρη σχεδιαστικὴ ἀναπαράστασή του (εἰκ. 72)¹⁸⁰. Γιὰ τὴν ἀνωδομὴ καὶ τὴ στέγασή του δὲν ἔχουμε ἐπαρκῆ στοιχεῖα. Εἶναι ὀρθογώνιο σὲ κάτοψη οἰκοδόμημα μὲ προσανατολισμὸ Α-Δ, διαστ. 6.30 × 3.25 μ., καὶ διαιρεῖται ἐσωτερικὰ σὲ τρεῖς ἰσομεγέθεις χώρους, διαστ. 1.45 × 2 μ. ὁ καθένας, ὅπως φαίνεται καθαρὰ στὸ ἀδημοσίευτο ὡς σήμερα, ἀκριβέστατο ὅμως στὶς διαστάσεις του σκαρίφημα

178. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΠΑΕ 1925, 64-66 καὶ ΑΑ 1926, 427· τὸ ἴδιο ἐπανελάβαν οἱ TORELLI καὶ MAGGI (βλ. παραπάνω σημ. 20 καὶ 68).

179. ΟΡΛΑΝΔΟΣ 1976, 15.

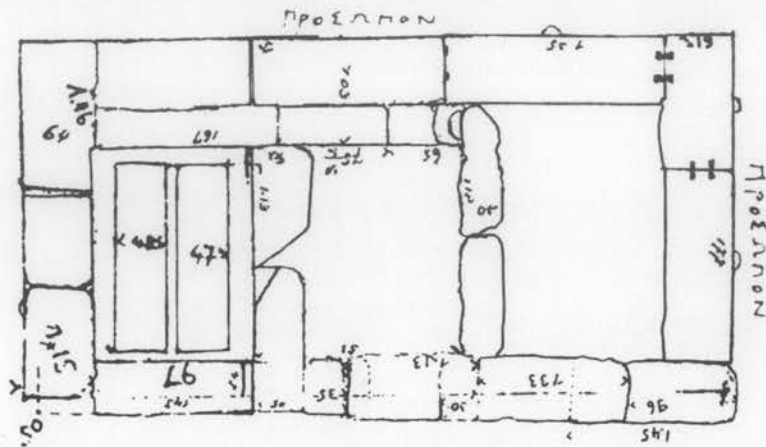
180. Ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τῶν σωζόμενων λειψάνων καὶ τῶν διάσπαρτων μελῶν ὀφείλεται στὴν ἀρχιτέκτονα Ἐ.-Α. Χλέπα.

Εικ. 71. Κάτοψη του ταφικού μνημείου Δ.

Εικ. 72. Μερική άποψη του ταφικού μνημείου Δ από ΒΑ.

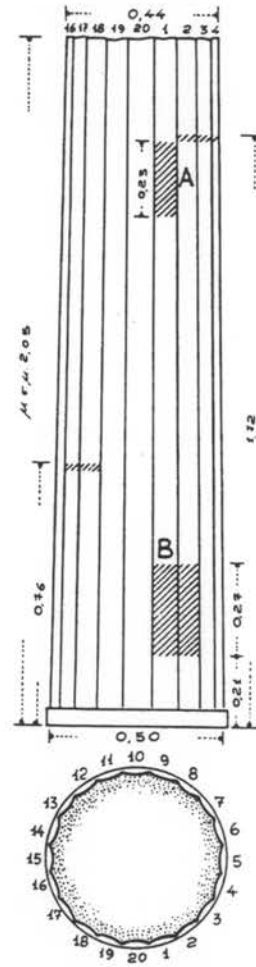
Εικ. 73. Κάτοψη του ταφικού κτίσματος Δ.

του Οικονόμου (εικ. 73). Το σκαρίφημα έγινε από τον Οικονόμο το 1925, πριν φυτρώσει ή τεράστια πουρναριά, που καλύπτει σήμερα τελείως τα δύο τρίτα του μνημείου, είναι υπεύθυνη για την παραμόρφωσή του και το απειλεί ήδη με διάλυση¹⁸¹. Στον ανατολικό καλύτερα σωζόμενο χώρο περιλαμβάνονται δύο συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, τοποθετημένοι κάτω από το δάπεδο, το οποίο πρέπει να ήταν στρωμένο με ασβεστολιθικές πλάκες. Η είσοδος βρισκόταν στο μέσο της νότιας πλευράς του κτίσματος και οδηγούσε στον μεσαίο χώρο, ο οποίος λειτουργούσε ως προθάλαμος (εικ. 71, 73). Ο Οικονόμος βρήκε, όπως σημειώνει, λάκκο κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του μεσαίου αυτού χώρου, τον οποίο έρμηνευσε ως έσχαρά, σε συνδυασμό βεβαίως με την πολύ επίφυλακτικά διατυπωμένη έρμηνεία του για το κτίσμα ως ήρωου του Σαιθίδα και του Άριστομένη, την οποία υιοθέτησαν μάλιστα οι Musti και Torelli στα σχόλιά τους στην έκδοση των *Μεσοσηνιακῶν* του Πausανία¹⁸². Κάτω από το δάπεδο του δυτικού χώρου, που σήμερα είναι πλήρως καλυμμένος και κατεστραμμένος από τον κορμό του δένδρου, ο Οικονόμος διέκρινε ένα δεύτερο ζευγος συλημένων τάφων, γεγονός που τον οδήγησε να αποκαλέσει το κτίσμα «τετρατάφιο»¹⁸³. Το «ήρωο Δ», με περισσότερους από δύο τάφους στο έσωτερικό του, αποτελούσε επομένως οικογενειακό ταφικό μνημείο, ανάλογο εκείνων που αποκαλύφθηκαν στο Γυμνάσιο και στα ανατολικά του Άσκληπείου (βλ. παρακάτω σ. 114 κέ.).

181. Τα σχέδια περιλαμβάνονται στο ημερολόγιο (4.11.1925) του άνασκαφέα, που φυλάσσεται στο αρχείο της Αρχαιολογικής Έταιρείας. Το δένδρο δεν υπήρχε το 1925 ούτε βέβαια και στην αρχαιότητα. Πώς να κόψει όμως κανείς ένα τέτοιο θεόρατο και περήφανο δένδρο που έχει δεθεί άρρηκτα με το μνημείο και το αρχαιολογικό τοπίο; Οι ρίζες του άλλωστε είναι αδύνατο πλέον να απομακρυνθούν, χωρίς να προκληθούν ανεπανόρθωτες φθορές στο κτίσμα.

182. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ό.π. σημ. 178· οι MUSTI, TORELLI 1991, LIV, άρ. 29 και 259, φαίνεται ότι δεν στηρίχτηκαν άπευθείας στον Γ. Οικονόμο, αλλά στα σχόλια του ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Μεσοσηνιακά*, ό.π. 130, σημ. 2.

183. AA 1926, 427: 'Ο Όρλάνδος άπορρίπτει το τετρατάφιο, γιατί στην εποχή του οι δύο από τους τέσσερεις τάφους είχαν ήδη καλυφθεί από το δένδρο.

Εικ. 74. Ὁ ἐνεπίγραφος κίων μετὰ τὰ ἑπτὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τοῦ γλύπτη Δαμοφῶντος.
 Εικ. 75. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἐνεπίγραφου κίονος τοῦ Δαμοφῶντος.

Εικ. 76. Κατώτατο τμήμα κίονος Δαμοφώντος, Ψήφισμα Μηλίων.

Εικ. 77. Ὁ κίον τοῦ Δαμοφώντος, λεπτομέρεια.

Μέσα στον περίβολο του ταφικού μνημείου Δ, πάνω στο υπερυψωμένο άνδρηρο, κείτονταν το άνω μέρος δωρικού κίονα από άσβεστόλιθο που συγκολλήθηκε το 1993 με το έλλιπες ως τότε κάτω ενεπίγραφο τμήμα του ίδιου κίονα, ο οποίος φέρει τὰ ψηφίσματα τῶν ἐπτὰ πόλεων πρὸς τιμὴν τοῦ γλύπτη Δαμοφώντος (εἰκ. 74-77). Τὸ ενεπίγραφο κάτω μέρος εἶχε βρεθεῖ τὸ 1972 ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο ἀμέσως βόρεια τοῦ μεγάλου ναοῦ (εἰκ. 75)¹⁸⁴. Ὁ κίονας σχετίζεται κατὰ τὴ γνώμη μου μετὰ τὸ μνημεῖο Δ, πὸ ὅπως σημειώσαμε πρέπει νὰ κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπου κατεξοχὴν εἶχε ἐργασθεῖ ὁ Δαμοφών γιὰ νὰ φιλοτεχνήσει τρία πολυμορφα συντάγματα καὶ δύο μεμονωμένα λατρευτικὰ ἔργα, δεκαοκτῶ δηλαδὴ συνολικὰ μαρμάρινα ἀγάλματα¹⁸⁵.

Ὁ κίονας, ἀρ. εὐρ. 1048, μετὰ τὰ δύο συνανήκοντα τμήματά του ἔχει συνολικὸ ὕψος 3.26 μ., διάμ. κάτω 0.50 μ., διάμ. ἄνω 0.40 μ. Οἱ εἴκοσι ραβδώσεις του καταλήγουν κάτω σὲ ταινία πλ. 0.04 μ., ἡ ὁποία εἰσχωροῦσε στὴν ἀντίστοιχη ἐγκοπὴ τῆς ἐλλείπουσας βάσης καὶ στερεωνόταν μετὰ τὴν παρεμβολὴ μολυβδοχόησης (εἰκ. 74, 75). Στὴν ἄνω κυκλικὴ ἐπιφάνεια ἔχει τρεῖς τὸρμους γιὰ τὴ γόμφωση κιονοκράνου. Ἐφερε πιθανότατα χάλκινη πλαστικὴ εἰκόνα τοῦ γλύπτη ἢ κάποιον ἄλλο ἔργο πάνω στὸ κιονόκρανο πὸ λείπει¹⁸⁶. Πάνω στὸν γραπτὸ γιὰ παράδειγμα καὶ χαρακτὸ κίονα πὸ εἰκονίζεται στὸν ἐπιτύμβιο κυβόλιθο τοῦ Μητροδώρου ἀπὸ τὴ Χίο, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Βερολίνο ἀρ. εὐρ. 766α), ἐδράζεται ἀγγεῖο¹⁸⁷. Μορφὴ κίονος (ἰωνικοῦ) εἶχε καὶ τὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Ἀρχιλόχου στὴν Πάρο¹⁸⁸. Ὅπως σημειώνει ὁ Πλίνιος (NH 34. 27) οἱ κίονες ὡς βάρη ἀγαλμάτων ἀποσκοποῦσαν στὸ νὰ υπερυψώσουν τὸν εἰκονιζόμενο πάνω ἀπὸ τοὺς θνητοὺς. Τὰ μονοκίονα μνημεῖα προορίζονταν γενικῶς γιὰ διακεκριμένες προσωπικότητες¹⁸⁹.

Τὰ ἐπτὰ τιμητικὰ ψηφίσματα ἀναγράφηκαν ὅλα μαζί στὸν κίονα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δαμοφώντος καὶ ἀποτελοῦν ἀντίγραφα τῶν πρωτότυπων ψηφισμάτων, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐκδοθεῖ σὲ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα τὸ καθένα. Στὴν ταυτόχρονη καὶ κάπως βιαστικὴ ἀντιγραφή ὅλων μαζί τῶν ψηφισμάτων μετὰ τὸν θάνατο τοῦ καλλιτέχνη μπορεῖ νὰ ὀφείλεται τὸ ὁμοίομορφο τοῦ τύπου τῶν γραμμάτων, καθὼς καὶ τὰ πολλὰ σχετικὰ λάθη καὶ οἱ παραλείψεις τοῦ γραφέα, ὁ ὁποῖος μάλιστα δὲν ὑπολόγισε σωστὰ τὸν διαθέσιμο χῶρο του καὶ «στρίμωξε» στὸ κατώτατο μέρος τοῦ κίονα τὸ ψηφίσμα τῆς Μήλου (εἰκ. 76).

Μεγάλες τιμὲς ἀπονέμουν στὸν γλύπτη καὶ ἐπιφανὴ Μεσοήνιο πολίτη οἱ ἐπτὰ πόλεις: ἡ ἀρκαδικὴ Λυκόσουρα, ἡ Λευκάδα, οἱ Κράνιοι τῆς Κεφαλληνίας, ἡ Μήλος, ἡ Κύθνος, ἡ Γερηνία καὶ ἡ Οἰάνθεια¹⁹⁰. Στὸ ψηφίσμα τῆς Λυκόσουρας ὁ Δαμοφών

184. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1972, 136-138.

185. THEMELIS 1996, 154-185· τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ἡρώου Δ ὡς ταφικοῦ μνημείου τοῦ Δαμοφώντος φαίνεται νὰ δέχεται ἡ ZUNINO 1977, 262 σημ. 16 καὶ 272, σημ. 48.

186. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ δωρικὸ κιονόκρανο μετὰ τὰ βυθίσματα τῶν πελμάτων χάλκινου ἀνδριάντα στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τοῦ ἄβακα: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1990, 73-74, εἰκ. 8, ὅπου ἐσφαλμένα περιγράφεται ὡς ὀκταγωνικὸ. Καὶ στὸ ἥρωο τοῦ Ἀρχιλόχου εἶχε στηθεῖ ἰωνικὸς κίονας μετὰ ἐπιγραφὴ στὸ κιονόκρανο: βλ. παρακάτω σημ. 192.

187. KURTZ, BOARDMAN 1985, 287, εἰκ. 98.

188. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1960, 255.

189. SCHMIDT 1995, 176-180.

190. ΘΕΜΕΛΗΣ 1993β, 99-109.

τιμᾶται γὰρ τοὺς ἐξῆς λόγους: δέχθηκε νὰ κατασκευάσει τὸ λατρευτικὸ σύνταγμα γιὰ τὸν ναὸ τῆς Δέσποινας, χάρισε στὴν πόλη τὸ ποσὸ τῶν 3546 ἀργυρῶν τετραδράχμων, ποὺ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς ἀμοιβῆς του, ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴν ἀμοιβή του περισσότερες ἀπὸ πενήντα μνῆς ποὺ εἶχε προδαπανήσει ὁ ἴδιος σὲ μισθοὺς ἐργατῶν γιὰ τὸ ἔργο, δέχθηκε νὰ κατασκευάσει τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς Ἑγεμόνης στὴ Λυκόσουρα. Ἄγαλμα Ἄρτεμιδος Ἑγεμόνης χάλκινο, ποὺ εἰκόνιζε τὴ θεὰ μὲ δύο δάδες στὰ χέρια, εἶδε ὁ Πausanias (8.37.3-4) στὸν ναὸ τῆς θεᾶς δίπλα στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ τεμένους τῆς Δέσποινας. Οἱ Λευκάδιοι τιμοῦν τὸν γλύπτη γιὰτὶ κατεσκεύασε τὸ ἄγαλμα τῆς Ἄφροδίτης Λιμενίδος. Τὰ ψηφίσματα τῶν Κρανίων καὶ τῶν Μηλίων ἔχουν πολλὰ κενὰ καὶ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διαγνώσουμε τοὺς λόγους καὶ τὸ εἶδος τῶν τιμῶν. Στὸ ψηφίσμα τῶν Κυθνίων τιμᾶται, γιὰτὶ εἰσάκουσε τὴν παράκληση τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ νησιοῦ καὶ κατεσκεύασε ἄριστα μὲ τὴν τέχνη του λατρευτικὴ εἰκόνα τὴν ὁποία ἀνέθεσε μάλιστα ὁ ἴδιος στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς μὲ δική του πρωτοβουλία. Τὸ ἔργο ἀπεικόνιζε πιθανότατα τὴν Ἄφροδίτη, ὅπως συνάγεται ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ἀνάθεση τῆς στήλης τοῦ ψηφίσματος στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς αὐτῆς¹⁹¹. Οἱ Γερηνοί, ὅπως καὶ οἱ Οἰανθεῖς, τιμοῦν τὸν Δαμοφῶντα καὶ τοὺς γιούς του ὡς εὐεργέτες καὶ προξένους.

Ἀπὸ τοὺς Κυθνίους τιμᾶται ἐπίσης ὁ γλύπτης γιὰ τὸ χρηστὸ ἦθος του καὶ τὴν εὐσέβειά του πρὸς τὸ θεῖον. Οἱ ἀρετὲς αὐτές, ποὺ ἐξαίρονται καὶ στὰ ἄλλα ψηφίσματα, σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ τὴ μεγαλοψυχία καὶ τὴ γεναιοδωρία του, ἀποκαλύπτουν τὴν προσωπικότητα ἐνὸς πολίτη τῆς τάξης τῶν εὐπόρων γαιοκτημόνων, διαπνεόμενο ἀπὸ σεβασμὸ στὰ ἦθη, τὶς παραδόσεις καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλης καὶ ἀπὸ πίστη στοὺς θεοὺς. Ἐμφανίζεται συντηρητικὸς, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔζησε καὶ ἔδρασε, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀπώλεια τῆς πίστεως στοὺς θεομοῦς, στὶς παραδόσεις καὶ στοὺς θεοὺς εἶναι καθολικὸ φαινόμενο, ὅπως συντηρητικὴ καὶ παραδοσιακὴ γενικὰ ἀποδεικνύεται ἡ μεσσηνιακὴ κοινωνία, καθὼς καὶ οἱ ἀποκλειστικὰ ἠρωικὲς καὶ θεϊκὲς μορφὲς τοῦ Μεσσηνίου γλύπτη.

Ἀνάλογη περίπτωση ἀνέγερσης μνημείου καὶ ἀπόδοσης μεταθανάτιων τιμῶν σὲ καλλιτέχνη εἶναι αὐτὴ τοῦ Πάριου ποιητῆ Ἀρχιλόχου, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε μὲ ἠρῶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹⁹². Στὸν κόσμον τοῦ ἀθλητισμοῦ καὶ τῆς ποίησης ἀπαντοῦν ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ὄχι μόνο ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ γυναικῶν, ποὺ γίνονται ἀντικείμενο μεταθανάτιων τιμῶν ἀκόμη καὶ λατρείας, ὅπως ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Πίνδαρος, ὁ Σοφοκλῆς, οἱ ποιήτριες Σαπφῶ καὶ Κόριννα, ἡ ἀθλήτρια Χλωρίς - Μελιβοία, ἡ Κυνίσκα κ.ἄ.¹⁹³. Δὲν ὑποστηρίζω τὴν ἄσκηση ἠρωικῆς λατρείας πρὸς τιμὴν τοῦ γλύπτη, ὅπως στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀριστομένη, ἀλλὰ τὴν ἀπόδοση μεγάλων τιμῶν σὲ αὐτὸν μὲ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ταφικοῦ μνημείου του μέσα στὴν πόλη καὶ μάλιστα σὲ ἐπιφανέστατο τόπον, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ μὲ τὰ ταφικὰ μνημεῖα ἄλλων ἐπιφανῶν νεκρῶν ποὺ ἐξετάζουμε παρακάτω.

Τὸ γεγονός ὅτι μέσα στὸ μνημεῖο Δ βρίσκονται περισσότεροι ἀπὸ ἕνας τάφοι δὲν πρέπει νὰ προβληματίζει καὶ νὰ ὀδηγεῖ στὴ μάταιη ἀναζήτησιν δύο «ἠρώων», οἱ

191. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ὁ Δαμοφῶν στὴν Κύθον, στί: Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, Λ. ΜΕΝΔΩΝΗ (ἐκδ.), *Κέα-Κύθνος, Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου 1994* (Ἀθήνα 1998) 437-442.

192. Ν. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝ, Archilochos und Paros, *Fondation Hardt, Entretiens X*, 1964, 39-86· Μ. LEFKOWITZ, *The Lives of the Greek Poets* (Baltimore 1981) 31· ΟΗΝΕΣΟΡΓ 1982, 271-290· FÖRTSCH 1995, 179.

193. G. NAGY, *Greek Mythology and Poets* (London 1990) 49· LARSON 1995, 129.

οποιοί θα έπρεπε να λατρεύονται εκεί. Δέκα, όκτώ, έπτά και τέσσερις αντίστοιχα κιβωπίοσχημοί τάφοι περιλαμβάνονται σε ανάλογα οικογενειακά «ήρία» που εξετάζουμε παρακάτω. Ο Mario Torelli, αναζητώντας τα όνόματα των δύο ήρώων οι οποίοι έπρεπε κατά τη γνώμη του να λατρεύονται στο «ήρωο» Δ, άπορρίπτει τον Άριστομένη που είχε ο ίδιος παλαιότερα προτείνει, καθώς και τον Δαμοφώντα, και προτιμά τον Μεσσήνιο ένδοξο άθλητή και πολιτικό Γόργο μαζί με τον γενάρχη των Σαιθιδών, ο οποίος είχε πρωτοστατήσει στην άπώθηση των Μακεδόνων του Δημητρίου του Φάριου από τη Μεσσήνη το 215 π.Χ.¹⁹⁴. Όπως προκύπτει από τα μορφολογικά και ανασκαφικά στοιχεία που παραθέσαμε παραπάνω, το ήρωο Δ ήταν οικογενειακό «ήριο», που μπορεί να άποδοθει στον γλύπτη Δαμοφώντα και σε μέλη της οικογένειάς του, τη σύζυγό του Νικίππα και τους δύο γιούς του Ξερόφιλο και Δαμοφώντα ΙΙ¹⁹⁵. Είχε και δύο κόρες, όπως προκύπτει έμμεσα από την πληροφορία του Πausania (8.31.1-6), τις όποιες μάλιστα ταύτιζαν όρισμένοι με τις δύο άνθοςυλλέκτριες που πλαισίωσαν το Δαμοφώντειο λατρευτικό σύνταγμα Δήμητρας και Κόρης Σώτειρας στη Μεγαλόπολη.

Η χρονολόγηση άνέγερσης του Άσκληπείου, σύμφωνα με τα νέα ανασκαφικά δεδομένα και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του στα τέλη του 3ου με αρχές 2ου αϊ. π.Χ. έρχεται να επιβεβαιώσει τα χρονολογικά στοιχεία για τη δραστηριότητα του Μεσσήνιου γλύπτη¹⁹⁶. Η άνέγερση του συγκροτήματος του Άσκληπείου, που φαίνεται ότι άρχισε άμέσως μετά τα γεγονότα του 215/214 π.Χ., έντάσσεται σε ένα μεγαλόπνοο οικοδομικό πρόγραμμα, με στόχο την προβολή των Μεσσηνίων ως ιδιαίτερου έθνους στην Πελοπόννησο με βαθιές ρίζες στο προδωρικό και το δωρικό παρελθόν¹⁹⁷. Η συμβολή του Δαμοφώντος στο πρόγραμμα αυτό ήταν, όπως άποδεικνύεται, καθοριστική. Όλα τα μαρμάρινα γλυπτά του οικοδομικού συγκροτήματος του Άσκληπείου, όπως προαναφέραμε, ήταν έργα δικά του, με έξαιρηση το χρυσόλιθο λατρευτικό άγαλμα της Μεσσήνης και τον σιδερένιο Έπαμειώνδα (Paus. 4, 31,10). Τα έργα του ήταν ένσωματωμένα στο αρχιτεκτόνημα σε προκαθορισμένες θέσεις και με προφανές ιδεολογικό περιεχόμενο, που στόχευε στην προβολή της μεσσηνιακής βασιλικής γενεαλογίας από την πρώτη βασίλισσα του τόπου Μεσσήνη ως τον ήγεμόνα της δωρικής καθόδου Κρεσφόντη, καθώς και στη διαώνιση του ιστορικού γεγονότος της ίδρυσης της νέας πόλεως το 369 π.Χ. από τους Θηβαίους¹⁹⁸.

194. TORELLI 1998, 480.

195. Το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας του γλύπτη θα δημοσιευθεί από τον Α. Ματθαίου. Βλ. προς το παρόν THEMELIS 1996, 154-185.

196. THEMELIS 1993α, 24-40· ο ίδιος, *Damophon*, στο: PALAGIA, POLLITT 1996, 154-185· CAIN 1995, 115, 123-125.

197. Άνάλογους, αλλά πιο φιλόδοξους φυσικά στόχους και περιεχόμενο είχε το οικοδομικό πρόγραμμα του Άττάλου Ι και κυρίως του Εύμένη ΙΙ της Περγάμου, ο όποιος μετέτρεψε μία μικρή πάνω στον βράχο άκρόπολη σε λαμπρή μητρόπολη του κράτους του και του έλληνιστικού κόσμου, σε μία δεύτερη Άθήνα. Άντίστοιχα χωροταξική όργάνωση και μεγέθη άπαντούν επίσης στην Κω, την Πριήνη, τη Μαγνησία και άλλου.

198. Η έπιλογή της θέσης για την ίδρυση της πόλης όφειλόταν σε πολλούς λόγους: α) στην ύπαρξη της περιοικίδας πόλης Ίθώμης στην ίδια θέση από τον 8ο π.Χ. αϊ. τουλάχιστον, όμώνυμης με τον έπιβλητικό όρεινό όγκο, β) στη φυσική όχύρωση που πρόσφερε ο τόπος, γ) στη μεσσηνιακή παράδοση για την επανάσταση του 464 π.Χ. που ξεόπασε έδω, και δ) στη σχέση με το παλαιό μεσσηνιακό ιερό του Ίθωμάτα Δία στην κορυφή του βουνου.

Μνημείο πεσόντων (είκ. 80, 85)

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς ὁδοῦ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Βουλευτήριον ἦλθε στὸ φῶς τὸ πρόσθιο τμήμα ὀρθογώνιου περιβόλου ταφικοῦ μνημείου¹⁹⁹. Οἱ ἀποκαλυφθεῖσες πλευρές του (βόρεια καὶ δυτικὴ) σχηματίζουν ὑπερυψωμένη κλιμακωτὴ κρηπίδα ποῦ ἔφερε ὀρθοστάτες. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς βρέθηκαν πεσμένοι μπροστὰ καὶ ἀποκαταστάθηκαν στὴ θέση τους (είκ. 78). Οἱ ἐσωτερικὲς παρειὲς τοῦ κρηπιδώματος εἶναι ἐπενδυμένες μὲ πωροπλίνθους κτισμένες κατὰ τὸ ψευδοϊσοδόμο σύστημα, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν ἐνιαῖο ὀρθογώνιο χῶρο σὲ μορφὴ μεγάλης θήκης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου, διαστάσεων 11.25 μ. × 4 μ. Στὸν πυθμένα τῆς θήκης ἀποκαλύφθηκε πλακόστρωτο ἀπὸ ἀβεστολιθικὲς πλάκες ἀκανόνιστου ἢ κανονικοῦ ὀρθογώνιου σχήματος μὲ χαλαροὺς ἀρμούς, ἐδραζόμενες ἀπ' εὐθείας σὲ νεώτερη ἐπίχωση χωρὶς στέρεο ὑπόστρωμα. Ἀνήκουν στὴ μεταγενέστερη χρῆση τοῦ περιβόλου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐνσωματωθεῖ σὲ πρωτοχριστιανικὴ οἰκία καὶ χρησιμοποιοῦνταν ὡς αὐλή. Μὲ τὴν ἀφαίρεση μέρους τῆς πλακόστρωσης καὶ τῆς ὑποκείμενης ἀβαθοῦς ἐπίχωσης ἦλθε στὸ φῶς σειρὰ ὀκτὼ κιβωτιόσημων τάφων Α-Δ κατεύθυνσης μὲ παρειὲς ἀπὸ μονολιθικὲς πλάκες (είκ. 79). Ὁ τελευταῖος πρὸς τὰ νότια τάφος ἀρ. 49, ἰδιαίτερα πλατὺς, περιελάμβανε τέσσερις νεκροὺς μὲ τὰ κτερίσματά τους (είκ. 81-82). Τὰ κτερίσματα ὄλων τῶν τάφων ἦταν ἀξιόλογα, ἐκτὸς ἀπὸ ἀγγεῖα συγκαταλέγονται ἀνάμεσά τους ἀρκετὰ μεταλλικὰ ἀντικείμενα, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ τὰ χρυσά. Οἱ περισσότεροι τάφοι εἶχαν ξαναχρησιμοποιηθεῖ γιὰ μεταγενέστερους ἐνταφιασμοὺς. Τὰ κτερίσματα, εἰδικὰ τὰ ἀγγεῖα καὶ οἱ λύχνοι δείχνουν ὅτι ἡ ἀρχικὴ χρῆση ἀνάγεται στὸν 3ο/2ο αἰ. π.Χ.

Ἐπιμήκεις ἀβεστολιθικὲς λιθόπλινθοι, ὕψ. 0.485 μ., μήκ. 1.80 μ., πᾶχ. 0.27 μ., σὲ μορφὴ ἐπιστυλίων χωρὶς ταινίες καὶ μὲ ἀργὸ ἰωνικὸ κυμάτιο κατὰ μῆκος τῆς ἄνω παρυφῆς, βρέθηκαν διάσπαρτες γύρω στὸ μνημεῖο ἢ ἐντοιχισμένες στοὺς τοίχους τῶν χριστιανικῶν οἰκιῶν. Προέρχονται ἀπὸ τὴ στέψη τοῦ μνημείου. Τρεῖς συνεχόμενες λιθόπλινθοι ἀπὸ τὴ δυτικὴ πρόσοψη τοῦ περιβόλου φέρουν στὴν ὄψη διαδοχικὲς ἀναγραφὰς εἴκοσι τεσσάρων συνολικὰ ὀνομάτων νεκρῶν (δέκα γυναικῶν καὶ δεκατεσσάρων ἀνδρῶν), ποῦ ἐνταφιάστηκαν μέσα στὸν περίβολο κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο 3ος αἰ. π.Χ. - 1ος αἰ. μ.Χ. περίπου.

Τὸ ταφικὸ μνημεῖο φαίνεται ὅτι κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μεσσηνίας πρὸς τμήν δέκα ἀρχικὰ ἐπιφανῶν νεκρῶν, ἕξι ἀνδρῶν καὶ τεσσάρων γυναικῶν, τῶν ὁποῖων τὰ ὀνόματα χαράχτηκαν ταυτόχρονα σὲ μία σειρὰ καὶ μὲ ἐπιμελημένα γράμματα, στὴν ὀνομαστικὴ, χωρὶς πατρώνυμα καὶ χωρὶς τὸ συνοδευτικὸ χαῖρε, πάνω σὲ συνεχόμενες λιθοπλίνθους τῆς στέψης, ἀρ. εὐρ. 7408 Α, Β, Γ (είκ. 83-84):

Νέων, Θρασύλοχος, Ἀντισθένης, Πολύστρατος, Πολύανδρος, Πολυκράτης, Θήβα,
Θελξίππα, Γοργόι, Λυσόι.

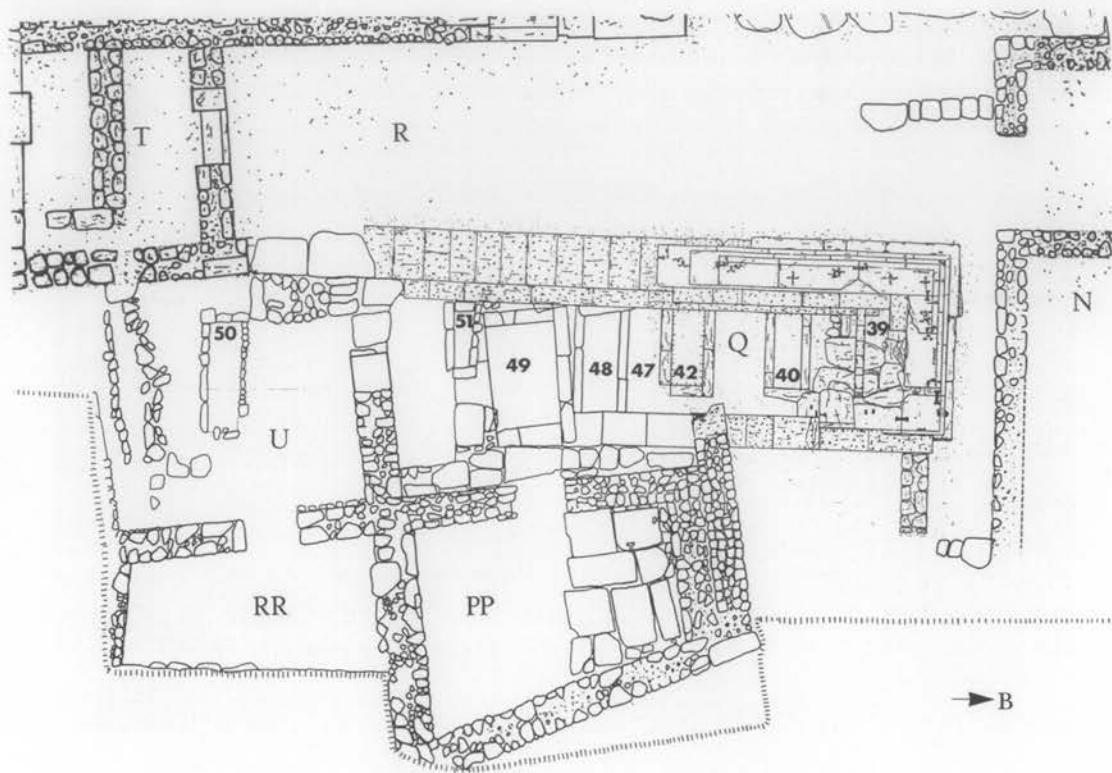
199. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 65-68.

Εικ. 78. Δυτική όψη ταφικού μνημείου ανατολικής οδοῦ.

Εικ. 79. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἀπὸ Β.

Εικ. 80. Κάτοψη του ταφικού μνημείου.

Εικ. 81. Ο τάφος 49 κατά την ανασκαφή.

Εικ. 82. Ὁ τάφος 49 κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

Εικ. 83. Οἱ λιθόπλινοι τοῦ ταφικοῦ μνημείου μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν.

Είκ. 84. Λιθόπλινθος τοῦ ταφικοῦ μνημείου μετὰ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν.

Ύψ. γραμμ. 0.03 μ. Οἱ Νέων καὶ Θρασύλοχος εἶναι πιθανότατα γόνοι τῆς γνωστῆς φιλομακεδονικῆς οἰκογένειας τῶν Φιλιαδῶν²⁰⁰. Τὰ ὀνόματα Πολύστρατος, Πολυκράτης, Γοργόι καὶ Λυσόι μαρτυροῦνται στὴν Πελοπόννησο²⁰¹. Τὸ ὄνομα Γοργόι (Γοργῶ) ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή (ἀρ. εὐρ. 6649) ποῦ βρέθηκε τὸ 1995 ΒΔ τοῦ Γυμνασίου, μαζί με ἄλλα ἐνδιαφέροντα εὐρήματα (ἐπιγραφές καὶ γλυπτὰ), σχετιζόμενα μετὰ τὸ τέμενος τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν²⁰². Οἱ Ἀντισθένης καὶ Πολύστρατος θὰ πρέπει νὰ σχετίζονται μετὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Μεσσηνίου Ὀλυμπιονίκου παλαιστῆ Ἀντισθένη Πολυστράτου²⁰³. Ὁ Moretti τοποθέτησε τὴ νίκη τοῦ Ἀντισθένη στὰ Ὀλύμπια στὸν 3ο/2ο αἰ. π.Χ.²⁰⁴. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ παρατήρηση τοῦ Πausanias (6.2.11), ὅτι μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Μεσσηνίας τὸ 369 π.Χ. καὶ τὸν ἐπαναπατριισμό τῶν Μεσσηνίων τῆς

200. ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ 18, 295· πρβ. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 65-66.

201. IG VI, 1439, 1385, 811,4 καὶ 1480· πρβ. καὶ OSBORNE, BRYNE 1994, s.v. Ἀντισθένης, Γοργῶ, Θήβη καὶ Λυσῶ.

202. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 86, ἀρ. 9, ὅπου καὶ σχόλιο γιὰ τὸ ὄνομα Γοργῶ καὶ τὸ ἐπίθετο τῆς Ἀρτέμιδος Γοργοῦς.

203. Ἡ βάση ποῦ ἔφερε τὸ χάλκινο ἄγαλμα τοῦ παλαιστῆ Πολυστράτου βρέθηκε στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Ἀσκληπείου τὸ 1963: ΠΑΕ 1963, 124· SEG 23, 228· SEG 37, 334· HABILCHT 1997, 125-127· RH. GAUTHIER, REG 111, 1997, 522-523, ἀρ. 248 καὶ 249.

204. L. MORETTI, MGR 12, 1978, 85.

Είκ. 85. Ἡ θέση τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου.

διασπορᾶς συγκατῆλθε μέντοι Μεσσηνίους ἐς Πελοπόννησον καὶ ἡ περὶ τὸν ἀγῶνα τύχη τὸν ὀλυμπικόν, ἐπανῆλθε δηλαδὴ μαζί τους καὶ ἡ εὐνοϊκὴ τύχη στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες, ἀναφέρει μάλιστα ὡς παράδειγμα τὸν Μεσσηνιο Δαμίσκο, ὁ ὁποῖος εἶχε νικήσει ἓνα μόνος χρόνο μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς πόλης, ἤδη τὸ 368 π.Χ., σὲ ἀγῶνα σταδίου παίδων καὶ σὲ συνέχεια τὸν Σόφιο, ἓνα δεύτερο Μεσσηνιο Ὀλυμπιονίκῃ σὲ ἀγῶνα δρόμου παίδων καὶ πάλι (Παυσανίας 6.3.3)²⁰⁵. Τὸ 232 π.Χ. ὁ Μεσσηνιος Γόργος, ὁ μετέπειτα ἰσχυρὸς πολιτικὸς ἄνδρας, ἀναδείχτηκε Ὀλυμπιονίκῃς στὸ πένταθλο²⁰⁶, ἐνῶ τὸ 220 π.Χ. ὁ Μεσσηνιος Ἀγησίδαμος στὸ παγκράτιο ἀνδρῶν. Ἡ

205. Ἐνεπίγραφα θραύσματα ἀπὸ τὸ βᾶθρο τοῦ χάλκινου ἀνδριάντα τοῦ δρομέα Σοφίου ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ὀλυμπία: ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ 1979, 331-332, σημ. 4.

206. ΠΑΥΣ. 4.14.11· ΠΟΛΥΒ., 7.10.2.

όλυμπακή νίκη τοῦ Ἀντισθένη Πολυστράτου στήν πάλη πρέπει νά ἔλαβε χώρα, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, αὐτήν τήν περίοδο, πρὸς τὰ τέλη δηλαδή τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

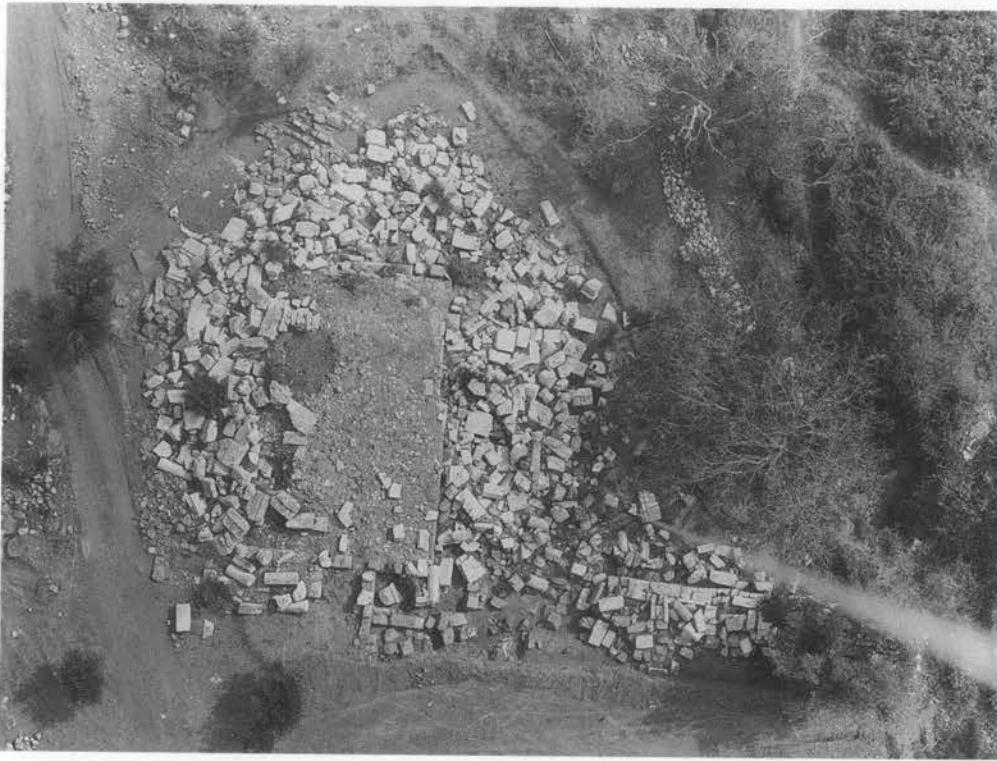
Στὸν κατάλογο τῶν Ὀλυμπιονικῶν τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. θὰ πρέπει νά προστεθεῖ ὅπως δὴποτε τὸ ὄνομα τοῦ πολυνίκη καὶ δις Ὀλυμπιονίκη Μεσοήνιου παλαιστῆ καὶ παγκρατιαστῆ τῆς ἐπιγραφῆς ΠΑΕ 1993, 56-57, πίν. 32α (SEG 44, 375). Τὸ ὄνομά του θὰ ἀναγραφόταν προφανῶς στήν ἐλλείπουσα στέψη τοῦ βάρου, ἡ ὁποία ἔφερε τὸν χάλκινο ἀνδριάντα του. Πολὺ ἀργότερα, σὺς Ὀλυμπιάδες τοῦ 48 καὶ τοῦ 44 π.Χ. ἀκούγεται καὶ πάλι τὸ ὄνομα τῆς πόλης Μεσοήνης χάρις στὸν σταδιονίκη Θεόδωρο. Ἡ Κυπαρισσία, ὡς αὐτόνομη πόλη, ἀνέδειξε τὸ 76 π.Χ. Ὀλυμπιονίκη στὸ στάδιο τὸν Δίωνα.

Οἱ δέκα Μεσοήνιοι νεκροὶ (ἕξι ἄνδρες καὶ τέσσερις γυναῖκες), γόνοι ὅπως φαίνεται ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν, πού τμηθήκαν μὲ τὴν ἀνέγερση ταφικοῦ μνημείου *intra muros* καὶ μάλιστα σὲ ἰδιαίτερα ἐπίσημη καὶ περίοπτη θέση ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Ἀσκληπείου, ἔπεσαν ἐνδεχομένως σὲ μάχη. Πιθανῶς στὴ μάχη ἐνάντια στὸν Δημήτριον Φάριο πού ἐπιχείρησε νά καταλάβει τὴ Μεσοήνη τὸ 214 π.Χ., στήν ὁποία εἶχαν συμβάλει καὶ γυναῖκες, ἢ κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Μεσοήνης ἀπὸ τὸν Νάβι τῆς Σπάρτης. Τὸ 201 π.Χ. παρὰ τὴν εἰρήνην τοῦ 205 π.Χ., τὴ λεγόμενη τῆς Φοινίκης, ὁ βασιλεὺς τῶν Σπαρτιατῶν Νάβις, τρέφοντας ἀνεδαφικὲς φιλοδοξίες γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς ἡγεμονίας τῆς πατρίδας του, καταλαμβάνει μὲ αἰφνιδιαστικὴ νυκτερινὴ ἐπίθεση τὴν πόλη τῆς Μεσοήνης, ὅχι ὁμως καὶ τὴν ἀπρόσιτη ἀκρόπολη. Τὴν ἐπόμενη κίολας μέρα ὁ στρατηγὸς τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας Φιλοποίμην καταφθάνει μὲ στρατὸ ἐθελοντῶν ἀπὸ τὴ Μεγαλόπολη καὶ ἀναγκάζει τὸν Νάβι νά ἐκκενώσει ἐσπευσμένα τὴ Μεσοήνη, πιθανότατα ὕστερα ἀπὸ συνθηκολόγησιν πού ἐπισφραγίστηκε μὲ σπονδές. Ὁ Νάβις ἀποχωρεῖ παίρνοντας μάλιστα μαζί του πλούσια λάφυρα. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ λάφυρα αὐτὰ ἀναγνωρίστηκαν καὶ ἐπιστράφηκαν στοὺς Μεσοήνιους τὸ 195 π.Χ., ἕξι ὀλόκληρα χρόνια ἀργότερα, ὅταν ὁ Νάβις ἠττήθηκε ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο ὑπάτο Φλαμίνιο (Παυσ. 4.29.10 καὶ 8.50.5. Πολύβ. 16.13.1-3). Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ μνημείου μας μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν ἐπιτρέπει, νομίζω, χρονολόγησιν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

Τὰ ὑπόλοιπα ὀνόματα τῶν μεταγενέστερων νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, εἶναι γραμμένα χωρὶς τάξιν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ μετώπου τῶν λιθοπλίνθων, ὅπως Τιμοκράτεια χαῖρε, Ἰούλιε Κλόνιε χαῖρε, Ράδινε χαῖρε, Κλόνουσα χαῖρε κλπ., καὶ δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἀρχικὸ χαρακτήρα τοῦ μνημείου.

Τὸ Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν

Ὁ στίβος τοῦ Σταδίου σὲ μῆκος ἐνὸς σταδίου (180-190 μ. περίπου) καταλήγει καὶ ἐφάπτεται στὸ νότιο τεῖχος τῆς πόλεως. Τὸ τεῖχος στὸ σημεῖο τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὸ Στάδιο ἔχει ἀποκοπεῖ ἐν μέρει, προκειμένου νά κατασκευασθεῖ ἐκεῖ ἕνα ὀρθογώνιο ὑψηλὸ πόδιο, διαστ. 10.445 × 15.8 μ., τὸ ὁποῖο ἐξέχει πρὸς Νότον, δίνοντας τὴν ἐντύπωσιν ἐνὸς προμαχώνα (εἰκ. 86). Πάνω στὸ πόδιο ἐδραζόταν τετρακίονιος πρόστυλος δωρικὸς ναός, διαστ. 7.44 × 11.60 μ., τοῦ ὁποίου ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, χίλια τετρακόσια περίπου, κείτονταν πεσμένα γύρω ἀπὸ τὸ πόδιο, χωρὶς τοὺς μεταλ-

Εικ. 86. Τὸ πόδιο τοῦ Μαυσωλείου μὲ τὰ διάσπαρτα μέλη γύρω.

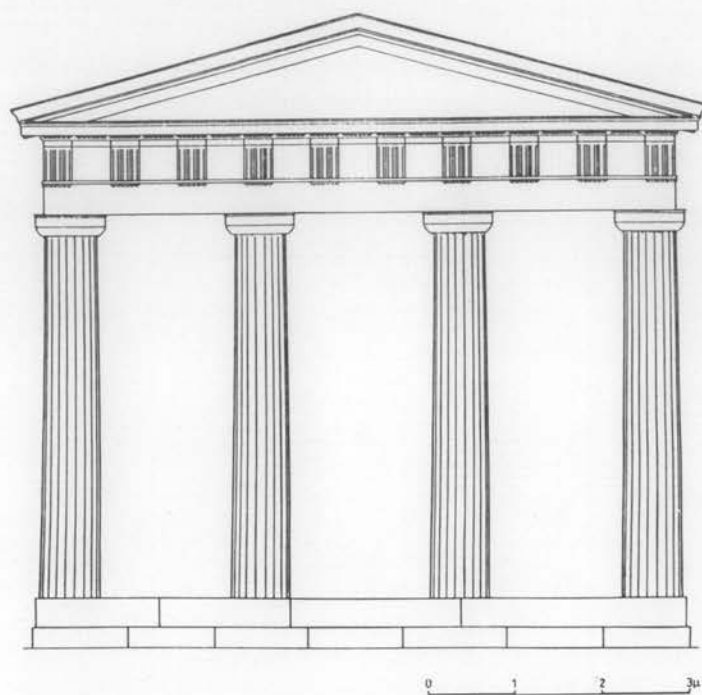
λικούς συνδέσμους καὶ τὶς μολυβδοχοήσεις τους (εἰκ. 86, 90). Τοῦτο τὸ τελευταῖο δείχνει ὅτι ἡ πτώση τοῦ μνημείου δὲν ὀφείλεται σὲ σεισμὸ ἢ σὲ φυσικὰ γενικῶς αἶτια, ἀλλὰ σὲ ἀνθρώπινη ἐπέμβαση μὲ στόχο τὴν ἀφαίρεση τῶν μετάλλων²⁰⁷. Τὰ ἴχνη ἄλλωστε τῶν χτυπημάτων μὲ καλέμι γύρω ἀπὸ τοὺς τὸρμους γιὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν συνδέσμων εἶναι ἐμφανή. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ μνημείου, ἀνδριυμένου πάνω σὲ ὑψηλὸ πόδιο, βρίσκεται μέσα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τῶν μικρασιατικῶν Μαυσωλείων μὲ παράδειγμα *par excellence* τὸ Μαυσωλεῖο τοῦ δυνάστη τῆς Ἀλικαρνασσοῦ²⁰⁸. Ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Minnesota Frederick Cooper, ὁ ὁποῖος μελετᾷ τὸ μνημεῖο, προχώρησε στὴν ἐκπόνηση σχεδίων ἀναπαράστασης (εἰκ. 87, 88, 89)²⁰⁹.

207. Βλ. ὅσα σημειώνονται παραπάνω γιὰ τὸ Πρόπυλο.

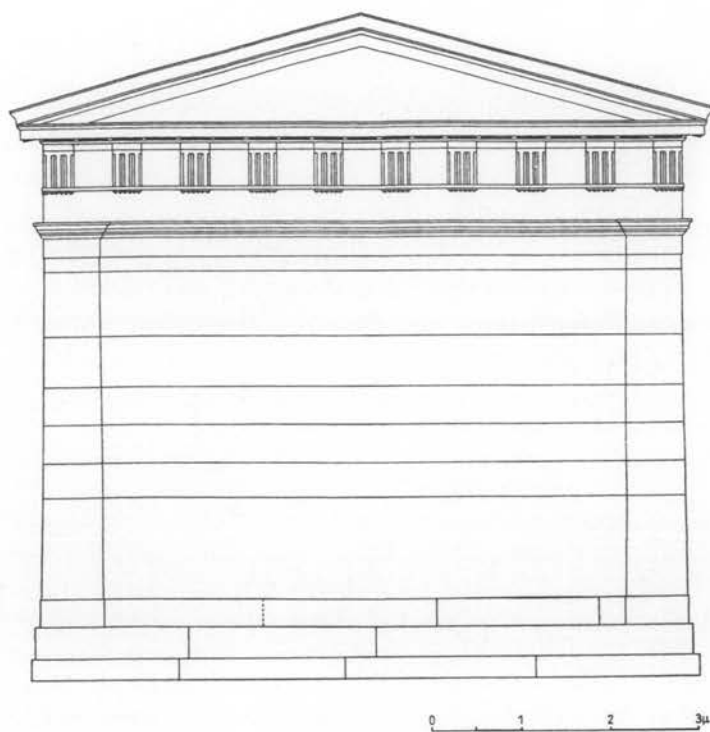
208. FEDAK 1990, 65-9102· W. HÖPFNER, *Zum Mausoleion von Halikarnassos*, AA 1996, 95-114· πρβ. DYGGVE et alii 1934, 120-122· D. KURTZ, J. BOARDMAN, *Burial Customs* (London 1971) 297-306· ΡΩΜΑΙΟΣ 1930, 141-159· ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1940, 28-3· Κ. ΖΑΧΟΣ, Ἐρχαιολογικὲς ἐρευνες στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, στί: *ΦΗΓΟΣ τμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σ. Δάκαρη* (Ἰωάννινα 1994) 450-457.

209. Βλ. προκαταρκτικὰ COOPER 1997, 97-112.

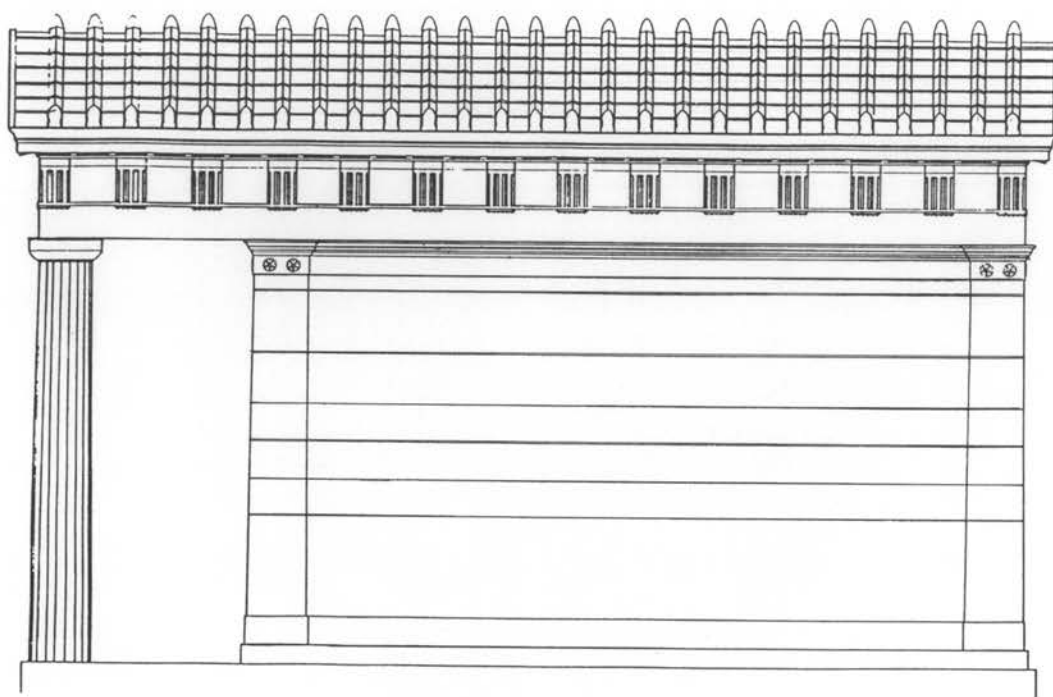

Εικ. 87. Τὸ Μουσολεῖο στὸ Στάδιο, πρόσθια ὄψη.

Εικ. 88. Τὸ Μουσολεῖο στὸ Στάδιο, πίσω ὄψη.

Εικ. 89. Τὸ Μουσῶλειο στὸ Στάδιο, πλάγια ὄψη.

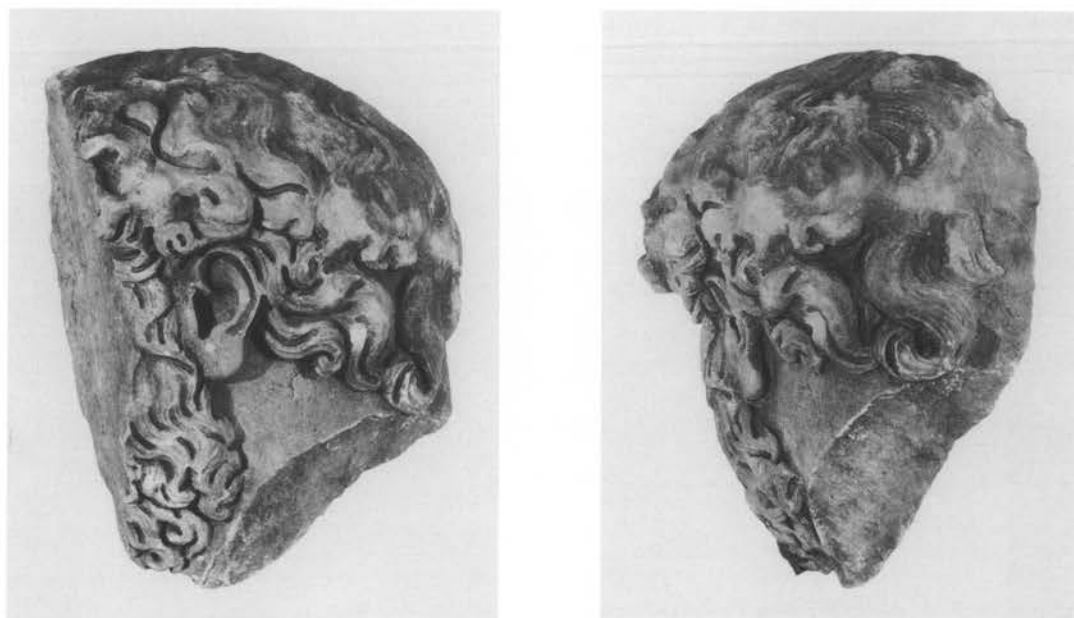
Εικ. 90. Ἐποψη τοῦ ποδίου τοῦ Μουσῶλειου ἀπὸ Ν.

Εικ. 91. Imago clipeata με προτομή θωρακοφόρου.

Εικ. 92. Κάλυμμα μαρμάρινης σαρκοφάγου σε μορφή ανακλίντρου με άνακεκλιμένο άνδρα.

Εικ. 93. Πίσω άριστερό μέρος μαρμάρινου άνδρικού κεφαλιού.

Ἡ πρώτη κατασκευή τοῦ ποδίου καὶ τοῦ ναοῦ, σύμφωνα καὶ μὲ τὴ μαρτυρία ἐνεπίγραφων ἐπιτύμβιων στηλῶν, ποὺ ἦταν ἐντοιχισμένες στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ποδίου, ἀνάγεται στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου. Μεταξὺ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν βρέθηκαν ἑκατοντάδες θραύσματα μαρμάρου. Ἀπὸ τὴ συγκόλλησή τους ἔχουν προέλθει τὰ ἑξῆς γλυπτά:

- Ἀρ. εὐρ. 10.670. Μαρμάρινη σαρκοφάγος μὲ Καρυάτιδες στὶς τέσσερις γωνίες της. Φέρει κάλυμμα σὲ μορφή ἀνακλίντρου, ὅπου ξαπλωμένη ἀνδρική μορφή. Τῶν μέσων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 92).

- Ἀρ. εὐρ. 1240. Διάμ. 0.59 μ. Μαρμάρινη *imago clipeata*²¹⁰ θωρακοφόρου. Λείπει τὸ εἰκονιστικὸ κεφάλι, ποὺ θὰ παρίστανε τὸν νεκρὸ ἢ στενὸ συγγενή του ὡς στρατιωτικὸ, πιθανῶς Ἑλλαδάρχη (βλ. παρακάτω). Τὸ γοργόνειο στὸ στήθος, κάπως ἀνδροπρεπὲς καὶ βέβαια πλήρως ἐξημερωμένο, μὲ φτερὰ στὸ κρανίο (εἰκ. 91).

- Ἀρ. εὐρ. 2496. Ὑψ. 0.30 μ. Μαρμάρινο εἰκονιστικὸ κεφάλι γενειοφόρου ἀνδρα. Σώζεται μόνο τὸ ἀριστερὸ μισὸ χωρὶς τὸ πρόσωπο. Ἐμφανὴς ἡ χρήση τοῦ τρυπανιοῦ στὰ γένια καὶ τοὺς ἑξοργούς βοστρύχους γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο καὶ τὸν λαιμό. Στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου τὰ μαλλιά εἶναι σχεδὸν ἐπιπεδόγλυφα. Πολὺ καλὴ ἐργασία τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων (εἰκ. 93α-β). Τὸ πορτραῖτο ἀνήκει πιθανῶς στὴν παραπάνω ἀσιπιδωτὴ εἰκόνα ἀρ. 1240, ἀλλὰ δὲν συγκολλᾶται.

210. Γιά τὴ γένεση, τὴν προέλευση καὶ τὴ χρήση αὐτῶν τῶν «ἐν ὄπλοις» εἰκόνων βλ. τὴ μελέτη τοῦ Γ. ΔΟΝΤΑ 1964, 121-137 καὶ σημ. 5, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία.

Είκ. 94. Κλασικιστικό κεφάλι από άσβεστόλιθο.

• *Αρ. εύρ. 948.* Ύψ. 0.20 μ., φυσικού περίπου μεγέθους. Άνδρικό πιθανώς κεφάλι από άσβεστόλιθο, έλλιπές καί διαβρωμένο. Τα χαρακτηριστικά ιδεαλιστικά, τα μαλλιά δηλώνονται ως ένιαία μάζα με έπιπεδόγλυφους κυματοειδείς βοστρύχους. Κλασικιστικό έργο των μέσων του 2ου αί. μ.Χ., που έχει ως πρότυπο έργα του πρώτου 4ου αί. π.Χ. (είκ. 94).

Όλα τα εύρήματα αποκαλύπτουν τον χθόνιο, ταφικό χαρακτήρα του οικοδομήματος. Στην άνωδομή του ποδίου έχουν χρησιμοποιηθεί άσβεστολιθικές λιθόπλινθοι, προερχόμενες στην πλειονότητά τους από προγενέστερα οικοδομήματα, ενώ όρισμένες αποτελούν μεγάλου μεγέθους επιτύμβιες στήλες έλληνιστικών χρόνων καί φέρουν έπιγραφές με τα όνόματα των νεκρών. Οι νεώτερες από τις έπιγραφές αυτές, σύμφωνα με τον τύπο των γραμμάτων τους, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 1ο αί. μ.Χ. Θεωρώ ότι το ταφικό αυτό έπιβλητικό κτίσμα του Σταδίου, με την ιδιαίτερα προβαλλόμενη τιμητική θέση του μπροστά στον στίβο, ανήκε στην έπιφανή οικογένεια των Σαιθιδών καί χρησιμοποιήθηκε συνεχώς από τον 1ο ως τον 2ο αιώνα μ.Χ. τουλάχιστον. Το ήρωο της οικογένειας αυτής είδε στο Στάδιο ό περιηγητής Πausanias, που έπισκέφθηκε τη Μεσσήνη μεταξύ 155-160 μ.Χ. στα χρόνια του αυτοκράτορα Άντωνίνου Πίου, καί το περιέγραψε ως έξης (4.32.2)²¹¹: (Σ)αιθίδα δέ έμαυτοϋ πρεσβύτερον όντα εύρισκον, γενομένων δέ οί χρήμασιν ούκ άδυνάτω τιμαί παρά Μεσσηνίων ύπάρχουσιν άτε ήρωι. Εισί δέ των Μεσσηνίων οί τω (Σ)αιθίδα χρήματα μεν γενέσθαι πολλά έλεγον, ού μέντοι τοϋτόν γε εΐναι τον έπειρασμένον τή στήλη, πρόγονον δέ καί όμώνυμον άνδρα τω (Σ)αιθίδα: (Σ)αιθίδα δέ τον πρότερον ήγήσασθαι τοΐς Μεσσηνίοις φασίν, ήνικά τή νυκτι Δημήτριός σφισιν ό Φιλίππου μηδαμώς έλπίσασιν αυτός τε καί ή στρατιά λανθάνουσιν έσελθόντες ές την πόλιν.

Ή επιτύμβια στήλη με παράσταση προγόνου του (Σ)αιθίδα, ό όποιος διετέλεσε άρχηγός των Μεσσηνίων κατά τη μάχη ενάντια στους Μακεδόνες το 214 π.Χ.²¹²,

211. ΘΕΜΕΛΗΣ 1992, 89-90· ό ίδιος, ΠΑΕ 1993, 62-63· ΠΑΕ 1994, 92-94· ΠΑΕ 1996, 166-171.

212. ROEBUCK 1941, 83.

είναι πιθανό να τοποθετήθηκε αργότερα στο οικογενειακό Μαυσωλείο, εφόσον βεβαίως δεχόμαστε ότι η εξήγηση που έδωσαν οι τοπικοί «ξεναγοί» στον Πausανία ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Ο ίδιος πάντως αντιδιαστέλλει σαφώς τη δική του διαπίστωση για τον λίγο γηραιότερό του Σαιθίδα (έμαυτοῦ πρεσβύτερον ὄντα εὕρισκον) από την εξήγηση των ντόπιων (εἰσὶ τῶν Μεσσηνίων οἱ ...ἔλεγον) για την εικόνα του παλαιότερου (Σ)αιθίδα. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὰ εὐρήματα δικαιώνουν τὸν Pausanias καὶ διαψεύδουν τοὺς ντόπιους ἐξηγητὲς του, οἱ ὅποιοι δικαιολογεῖται νὰ θέλουν νὰ προβάλλουν τὴν παλαιότητα τοῦ μνημείου καὶ τὴν πολεμικὴ δόξα καὶ ὄχι ἀπλῶς «τὰ πολλὰ χρήματα» τοῦ ἰσχυρότατου πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ Μεσσηνίου εὐπατρίδη Σαιθίδα.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου βρέθηκε τὸ 1998 θραῦσμα στέψης μεγάλου βάρους. Ἀρ. εὐρ. 9625, ὕψ. 0.13 μ., πλ. 0.435 μ., πάχ. 0.30 μ. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος εἶναι λεία, ἐνῶ ἡ πάνω ἀδρὰ δουλεμένη, φέρει φθαρμένο ἀργὸ λέσβιο κυμάτιο στὴν ἄνω παρυφή. Στὸ μέτωπο ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 95):

Σαιθίδαν.

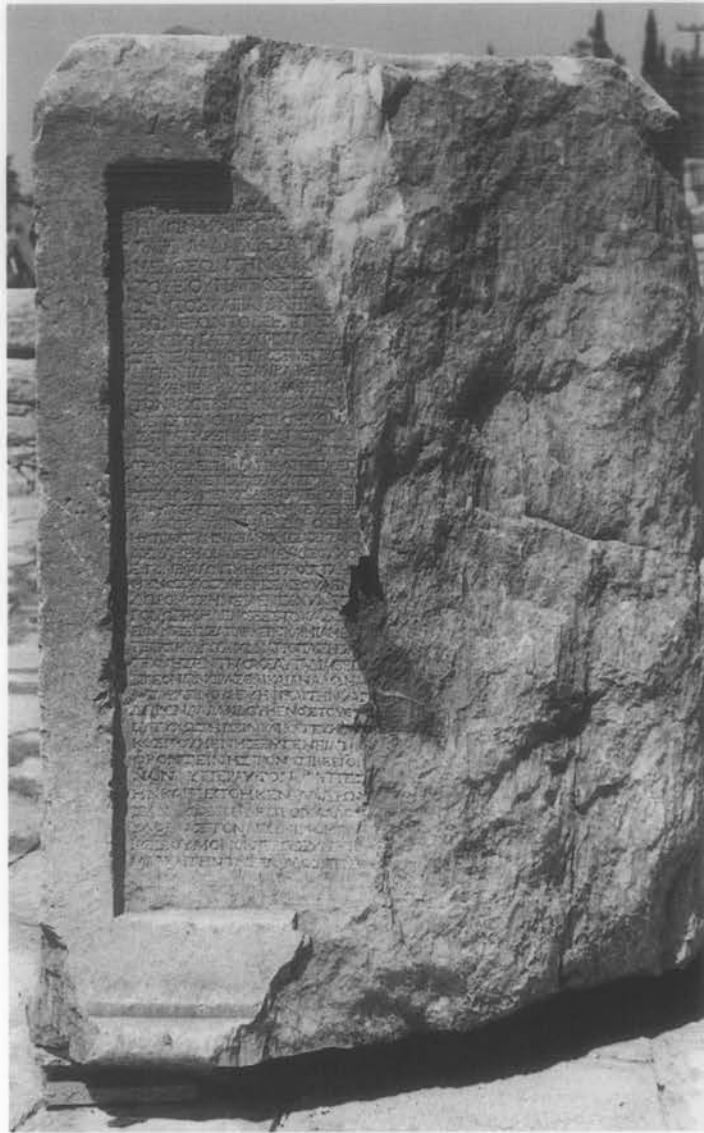
Εἰκ. 95. Στέψη βάρους με ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Στάδιο.

Ὑψ. γραμμ. 0.03-0.035 μ. Ἡ εὕρεση τῆς ἐπιγραφῆς ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσει μάλλον τὴν ἄποψη ὅσων εἶχαν διαπιστώσει φθορὰ τῶν χειρογράφων τοῦ Pausanias στὸ χωρίο 4.32.2 καὶ προχώρησαν σὲ διόρθωση τοῦ ὀνόματος ἀπὸ Αἰθίδας σὲ Σαιθίδας²¹³. Ὡστόσο ἀμφότερα τὰ ὀνόματα μαρτυροῦνται στὴ Μεσσηνία ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀγωνοθέτη Σαιθίδα²¹⁴, καθὼς καὶ ἡ χαραγμένη στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ 10 ἐπιγραφή, τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ., με ἐρωτικὸ περιεχόμενο²¹⁵.

213. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ 1979, 129, σημ. 2 καὶ 460, σημ. 13.

214. *JG* VI, 1451, 1455· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1988, 64· ὁ ἴδιος 1989, 108-109· *ΠΑΕ* 1990, 73-75· *ΠΑΕ* 1993, 67-68.

215. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1993, 67-68· *SEG* 40, 367 καὶ 44, 382· *Bull.Epigr.* 1994, 340.

Εικ. 96. Μαρμάρινο ἐνεπίγραφο βάθρο τμητικού ἀνδριάντος τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Σαθηίδα.

Ὁ Cooper ἀπέδωσε τὸ μνημεῖο στὰ νότια τοῦ Σταδίου μὲ ἐπιφυλάξεις στὸν Ἀριστομένη²¹⁶. Ἡ χρονολόγησις ἐντούτοις τοῦ οἰκοδομήματος στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου ἢ τοῦ Τιβερίου μὲ βάση τὶς νεώτερες ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές, τὶς ἐντοιχισμένες στὸ πόδιο, καθὼς ἐπίσης ἡ εὕρεσις τῆς σαρκοφάγου, τῆς ἀσπιδωτῆς εἰκόνας καὶ τοῦ πορτραίτου, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς ἁποψῆς ὅτι ἀποτελοῦσε Ἡρώ - Μαυσωλεῖο ἐπιφανοῦς οἰκογενείας. Ἡ ἀπουσία ἐπίσης συνήθων ἀναθημάτων, σχετιζόμενων μὲ λατρεία ἥρωος,

216. COOPER, FORTENBERRY 1993, 337· COOPER 1997, 97 κέ.

Εικ. 97. Τὸ βᾶθρο τοῦ ἔπιφου ἀνδριάντος τοῦ Σαίθιδα, ὅπως βρέθηκε τὸ 1895 ἀπὸ τὸν Θ. Σοφοῦλη.

Εικ. 98. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ βᾶθρου τοῦ ἔπιφου ἀνδριάντος.

ὅπως πλακιδίων καὶ ειδωλίων, ἀποκλείει λατρευτικὸ χαρακτήρα. Τὰ ἴδια σὲ γενικὲς γραμμὲς ἐπιχειρήματα χρησιμοποίησε πρόσφατα καὶ ὁ David Boehringer γιὰ νὰ ἀπορρίψει τὴν πρόταση τοῦ Cooper²¹⁷.

Ἡ οἰκογένεια τῶν Σαιθιδῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἐπιγραφές, ὀρισμένα μάλιστα μέλη τῆς διετέλεσαν ἀρχιερεῖς τῶν Σεβαστῶν καὶ Ἑλλαδάρχες ἐπὶ Ρωμαιοκρατίας²¹⁸. Ἀποκατάσταση τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῆς οἰκογενείας τῶν Σαιθιδῶν, γιὰ διάστημα τεσσάρων ἢ καὶ πέντε γενεῶν ἔχουν ἤδη ἐπιχειρήσει ὁ Tod²¹⁹ καὶ ὁ Kolbe²²⁰. Ὁ Τιβέριος Κλαύδιος Σαιθίδας Καιλλιανὸς εἶχε διατελέσει ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν διὰ βίου καὶ Ἑλλαδάρχης ἀπὸ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν μεταξὺ 139-161 μ.Χ. Δύο παλαιότερα μέλη τῆς οἰκογενείας εἶχαν διατελέσει συγκλητικοί²²¹. Νέες μακροσκελεῖς ἐπιγραφές ἀποκαλύφθηκαν πρόσφατα μπροστὰ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ προσκηνίου τοῦ Θεάτρου. Εἶναι χαραγμένες σὲ μαρμάρινα βάρθρα ἀνδριάντων τοῦ Κλαυδίου Σαιθίδα. Ἡ μία, ἀρ. εὑρ. 9625, καλύτερα διατηρημένη καὶ ἰδιαίτερα φλύαρη, περιλαμβάνει 42 στίχους, μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκογένεια, τὶς εὐεργεσίες καὶ τὰ ποικίλα ἔργα τῆς στῆ Μεσσηνίη, συμπεριλαμβανομένης τῆς ἐπισκευῆς τοῦ προσκηνίου τοῦ Θεάτρου (εἰκ. 96)²²². Τμήμα ἐπιγραφῆς, ποῦ εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο τὸ 1909, ἀποδόθηκε στὸ βάρθρο τοῦ χάλκινου ἔφιππου ἀνδριάντος, τὸ τοποθετημένο ἐπιδεικτικὰ μπροστὰ στὸ μεγάλο ἀνατολικὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Ἐκκλησιαστηρίου. Ὁ ἔφιππος κατὰ τὴ γνώμη του εἰκόνιζε τὸν Ἑλλαδάρχη Σαιθίδα (εἰκ. 97, 98)²²³.

Ἀνάλογο καὶ σύγχρονο μὲ τὸ Σαιθίδα παράδειγμα εἶναι αὐτὸ τοῦ τελευταίου ἀπογόνου τῆς οἰκογενείας τῶν Εὐρυκλειδῶν τῆς Σπάρτης συγκλητικοῦ Γαίου Ἰουλίου Ἡρκλανοῦ Λ. Βιβουλίου, ὁ ὁποῖος ἔτυχε μετὰ θάνατον ἡρωικῶν τιμῶν σὲ εἰδικὰ γι' αὐτὸν κατασκευασμένο ἡρῶο κοντὰ στὸ θέατρο τῆς πόλης, ἐνῶ πρὸς τιμὴν του τελούνταν καὶ ἀγῶνες, τὰ Εὐρύκλεια²²⁴. Ὁ Γ. Ἰ. Ἡρκλανὸς ἦταν ἐξαιρετικὰ εὐπὸρος, σχεδὸν ὅσο καὶ ὁ Ἡρώδης ὁ Ἀττικὸς, πρὸς τὸν ὁποῖο παραβάλλεται. Εὐεργέτησε τὰ μέγιστα ὄχι μόνον τὴ γενέτειρά του Σπάρτη, χρηματοδοτώντας τὴν ἀνάγερση Γυμνασίου, ἀλλὰ καὶ ἄλλες πόλεις, ὅπως τὴν Κόρινθο, ὅπου ἔκτισε δημόσια λουτρά²²⁵. Ἡ ἐπιδεικτικὴ τοποθέτηση τοῦ Μουσουλίου τῶν Σαιθιδῶν στὸ τέλος τοῦ στίβου τοῦ Σταδίου τῆς Μεσσηνίας καὶ ἡ προκλητικὴ καθαίρεση τῶν τειχῶν στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποκαλύπτουν τὴν παντοδυναμία καὶ τὶς μεγάλες φιλοδοξίες τῆς οἰκογενείας καὶ ταυτόχρονα τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς πόλης σὺς ἐπιθυμίες τῆς. Ἀγῶνες «Σαιθίδια», ἀνάλογα τῶν Εὐρυκλείων, δὲν μαρτυροῦνται στῆ Μεσσηνίη, ὥστόσο ἡ σχέση τοῦ Μαυ-

217. BOEHRINGER 1998, 239.

218. IG V1, 1455· PIR 2, C 872, 873, 1004a, 1005· HABICHT 1985, 60 καὶ 62· OLIVER 1982, 595.

219. JHS 25, 1905, 43.

220. IG V1, 1451, 1455α καὶ 512.

221. Βλ. σημείωση 218. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἑλλαδάρχου γενικὰ βλ. PUECH 1983, 15-43· SPAWFORTH 1994, 211-232.

222. Ἔργον 1998, 41-42, εἰκ. 32.

223. Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, ΠΑΕ 1909, 204· ὁ ἴδιος ΠΑΕ 1925, 62-66· IG V1, 1455α.

224. CARTLEDGE, SPAWFORTH, 1989, 110-112 καὶ 186.

225. SPAWFORTH 1978, 249-251.

σωλείου - ήρώου με τὸ Στάδιο καὶ τοὺς ἐκεῖ τελούμενους ἀγῶνες εἶναι δεδομένη²²⁶. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ παράδοση γιὰ τὰ «ἄθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ» καὶ τὴν ἀκόμη πρωιμότερη σχέση τοῦ τάφου - ήρώου τοῦ Πέλοπος με τοὺς Ὀλυμπακοὺς ἀγῶνες, ἡ σχέση ήρώων με ἀγῶνες γυμνικοὺς, ἱππικοὺς καὶ μουσικοὺς μαρτυρεῖται καὶ γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο, τόσο φιλολογικὰ ὅσο καὶ ἐπιγραφικὰ (Πλούταρχος, *Τιμολέων* 39.5)²²⁷. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ ἀγῶνες γυμνικοί, ἱππικοί καὶ μουσικοὶ τῶν νέων, ποὺ τελοῦνταν κάθε χρόνο στὴ Μεγαλόπολη πρὸς τιμὴν τοῦ ἀφηρωισμένου στρατηγοῦ τῆς Ἀχαικῆς Συμπολιτείας Φιλοποίμενος, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, μιλώντας γιὰ τὸν Ἀριστομένη καὶ τὰ δρώμενα στὸν τάφο του.

Τὸ περίστυλο οἰκοδόμημα, μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται τὸ ήρῶο τῆς Καλυδῶνος, ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς ὡς ἰδιωτικὴ παλαίστρα τοῦ 100 π.Χ. καὶ σχετίστηκε με ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τῶν ἐνταφιασμένων ἐκεῖ ἀφηρωισμένων νεκρῶν²²⁸. Μολονότι ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ἐνισχύει τὴ σχέση τοῦ ήρώου τῶν Σαιθιδῶν με τὸ Στάδιο καὶ τοὺς ἀγῶνες, δὲν μοῦ φαίνεται πειστικὴ. Στηρίζεται καταρχὴν στὴ μορφολογικὴ ὁμοιότητα τῆς κάτοψης τοῦ μικροῦ σὲ μέγεθος ήρώου τῆς Καλυδῶνος με τὴς κατόψεις τῶν Γυμνασίων Πριήνης, Ἐπιδαύρου καὶ Ὀλυμπίας, καὶ ὄχι σὲ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα. Οἱ ἀνασκαφεῖς ἐπικαλοῦνται καὶ τὴ μαρτυρία τοῦ Πλάτωνος (*Χαρμίδης* 153. α4 καὶ *Λύσις* 204.1), καθὼς καὶ τοῦ Θεοφράστου (*Χαρακτῆρες* 5) γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ὅτι «in den griechischen Städten viele Privatpalästre gab», ἐνῶ ἀπὸ τὰ συγκεκριμένα κείμενα τίποτε σχετικὸ δὲν προκύπτει. Θὰ ἦταν ἄλλωστε παράδοξο, νὰ ὑπῆρχαν ἰδιωτικὲς παλαίστρες εἰδικὰ στὴν κλασικὴ Ἀθήνα, ὅπου ἀκόμη καὶ οἱ κατοικίες τῶν εὐπόρων πολιτῶν ἦταν μάλλον ταπεινές. Πέρα ἀπὸ αὐτά, τὸ ήρῶο τῆς Καλυδῶνος βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς νοτιοδυτικῆς νεκρόπολης ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλης, κάτι ποὺ ἐπίσης δὲν συμβαδίζει με τὴν ἐρμηνεία του ὡς παλαίστρας. Ἡ μορφὴ τοῦ ήρώου τῆς Καλυδῶνος παρουσιάζει ἀναλογίες με τὸ ἑλληνιστικὸ ήρῶο τῆς Μιλήτου, ὅπου ὁ ταφικὸς θάλαμος με τὸν τύμβο βρίσκεται μέσα σὲ αἶθριο περιβαλλόμενο ἀπὸ δωμάτια²²⁹, καθὼς καὶ με τὸ περιστύλιο τοῦ τάφου 1 τῆς νεκρόπολης Μουσταφᾶ Πασᾶ στὴν Ἀλεξάνδρεια²³⁰. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ήρώου τῆς Καλυδῶνος ὡς Παλαίστρας ἢ ὄχι, εἶναι βέβαιο ὅτι τελοῦνταν ἀγῶνες πρὸς τιμὴν ήρώων ἢ ἀφηρωισμένων θνητῶν, σύμφωνα με ὅσα παραπάνω ὑποστηρίζονται.

226. ΘΕΜΕΛΗΣ 1992, 87-91· πρβ. J. SWADDLING, *The Ancient Olympic Games* (Texas 1999), 10 κέ.

227. Βλ. καὶ IG I,III, 330: ἐπιγραφή Θήρας.

228. DYGGVE et alii 1934, 121 (410)-126 (414). Οἱ KURTZ καὶ BOARDMAN 1985, 358 δέχονται χωρὶς βάσανο τὴν ἐρμηνεία.

229. KURTZ, BOARDMAN, ὁ.π. 357, εἰκ. 141.

230. HÖPFNER, SCHWANDNER 1994, 240-242, εἰκ. 229-230.

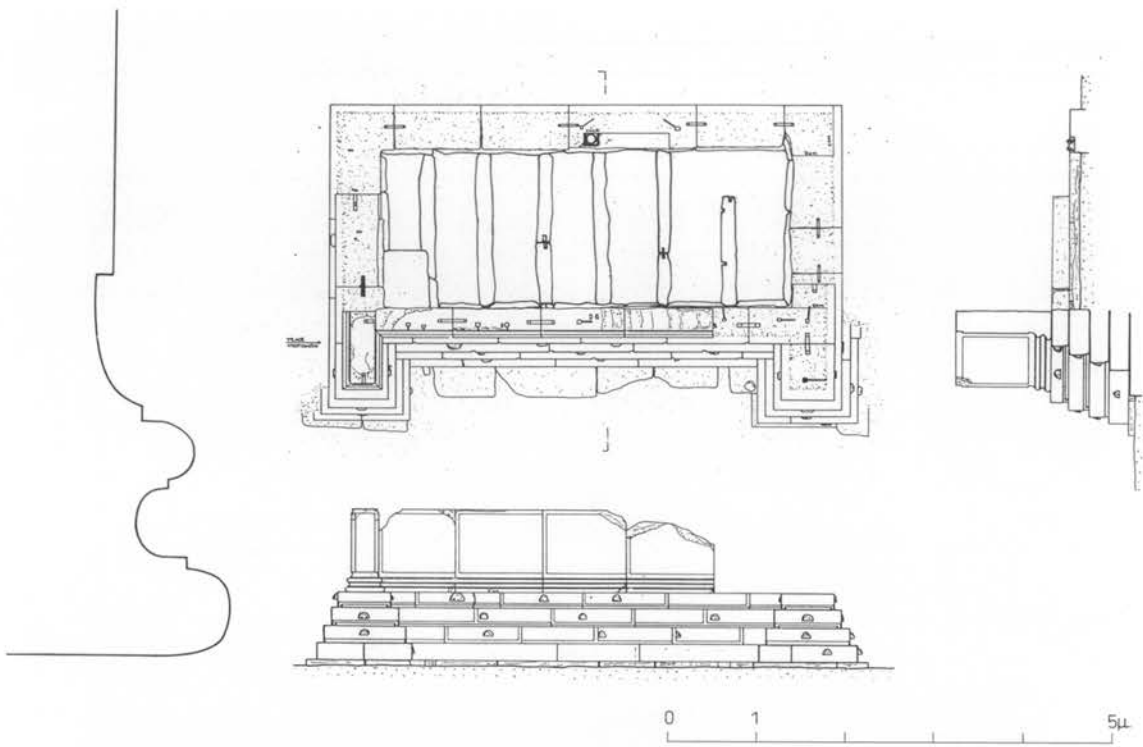
Τὰ ταφικὰ μνημεῖα σὺν Γυμνάσιῳ

Οἱ τοῖχοι τῆς αἴθουσας II, ὅπου βρίσκεται τὸ βᾶθρο τοῦ Δορυφόρου - Θησεία, ἀποτελοῦν προσθήκη τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου (εἰκ. 47). Τότε ἄλλαξε ριζικὰ ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ ἑλληνιστικοῦ Γυμνασίου καὶ ἀποφράχθηκε ἡ πρόσβαση πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ, πού γινόταν ἀπὸ τὰ δυτικὰ μέσα ἀπὸ εὐρὺ ἄνοιγμα μὲ τέσσερις ἀραιὰ τοποθετημένους ἀρράβδωτους κίονες. Τότε καταργήθηκε ἡ δίοδος, ἡ ὁποία ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Πρόπυλο καὶ περνώντας πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοά, ὀδηγοῦσε νότια στὴν Παλαίστρα. Βαδίζοντας κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ αὐτῆς, ὁ ἐπισκέπτης εἶχε στὰ δεξιά του (δυτικὰ) ἐλεύθερη τὴ θέα πρὸς τὰ ταφικὰ μνημεῖα πού θὰ ἐξετάσουμε.

Δυτικὰ ἀπὸ τὴν αἴθουσα II μὲ τὸ βᾶθρο τοῦ Δορυφόρου ἀποκαλύφθηκε τὸ πειόσχημο ταφικὸ μνημεῖο K1 μὲ τὸ κρηπίδωμα τεσσάρων ἀναβαθμῶν καὶ τοὺς τέσσερις ἀπὸ τοὺς πέντε ὀρθοστάτες ὄρθιους στὴ θέση τους (εἰκ. 99, 100, 101). Οἱ διαστάσεις του εἶναι 5.87 μ. × 3.92 μ., μὲ σωζ. ὕψ. 1.96 μ. Ἡ ἐλλείπουσα στέψη τῶν ὀρθοστατῶν ἔφερε, στὴν ἀμέσως ὀρατὴ ἀπὸ τὸν εἰσερχόμενο πίσω, ἀνατολικὴ πλευρά του, μαρμάρινη ζωφόρο μὲ ἀνάγλυφη παράσταση ἑλαφίων, αἰλουροειδῶν, σκύλων καὶ γρυ-

Εἰκ. 99. Ἀποψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου K1 ἀπὸ Δ.

Είκ. 100. Κάτοψη, ὄψη καὶ τομὲς τοῦ μνημείου Κ1.

Είκ. 101. Ἀποψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ1 ἀπὸ Ἀ.

Εικ. 102. Μνημείο Κ1. Σύμπλεγμα λιονταριού-έλαφιου καὶ ζωφόρος με ζῶα ποὺ τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ.

πῶν ποὺ τρέχουν πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 102). Πάνω στὶς δύο προεξέχουσες κερααῖες τοῦ Π τῆς ἴδιας πλευρᾶς ἐδραζόταν ἀνὰ ἓνα μαρμάρινο σύμπλεγμα λέοντος ποὺ κατασπαράσσει ἐλάφι. Τὸ νότιο σύμπλεγμα βρέθηκε σχεδὸν ὀλόκληρο (*ἀρ. εὐρ.* 7416, ὕψ. 0.78 μ.), λείπει μόνο τὸ κεφάλι τοῦ ἐλαφιου καὶ ὀρισμένα τμήματα ἀπὸ τὰ πίσω σκέλη καὶ τῶν δύο ζῶων (εἰκ. 102). Ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο βόρειο σύμπλεγμα ἐλάχιστα μόνο θραύσματα σώθηκαν. Τὸ μνημείο δὲν εἶναι συμπαγές, τὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι διαμορφωμένο σὲ θάλαμο, διαστ. 4.65 μ. × 2 μ. περίπου, με στενὴ ἐκκεντρὴ μονόφυλλη θύρα στὴ δυτικὴ πρόσθια πλευρά (εἰκ. 100). Πάνω στὸ νότιο πέρασ τοῦ κατωφλιοῦ διατηρήθηκε στὴ θέση του μεγάλος σχετικὰ με τὶς διαστάσεις τοῦ ἀνοίγματος χάλκινος ὄλμος, *ἀρ. εὐρ.* 9141, διαμ. 0.11 μ., ὕψ. 0.05 μ. Ἡ θύρα ἦταν λίθινη, ὅπως δείχνουν ὀρισμένα θραύσματα ποὺ βρέθηκαν. Μέρος τῆς συμφυοῦς κυλινδρικής κάτω ἀπόληξης τῆς θύρας βρέθηκε σφηνωμένο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χάλκινου ὄλμου (εἰκ. 103). Τὸ μεγάλο μέγεθος τοῦ ὄλμου ὀφείλεται στὸ μεγάλο βάρος τῆς λίθινης θύρας, ἢ ὁποία ἐκλείνε ἐρμητικὰ τὴν εἴσοδο, ὅπως στοὺς Μακεδονικοὺς τάφους. Ἰχνη ἀσβεστοκονίας στὴν ἐσωτερικὴ ἀδρὴ ἐπιφάνεια ἐνδὸς τῶν ὀρθοστατῶν δείχνουν ὅτι ὁ θάλαμος ἦταν ἐπιχρισμένος καὶ χρωματισμένος²³¹.

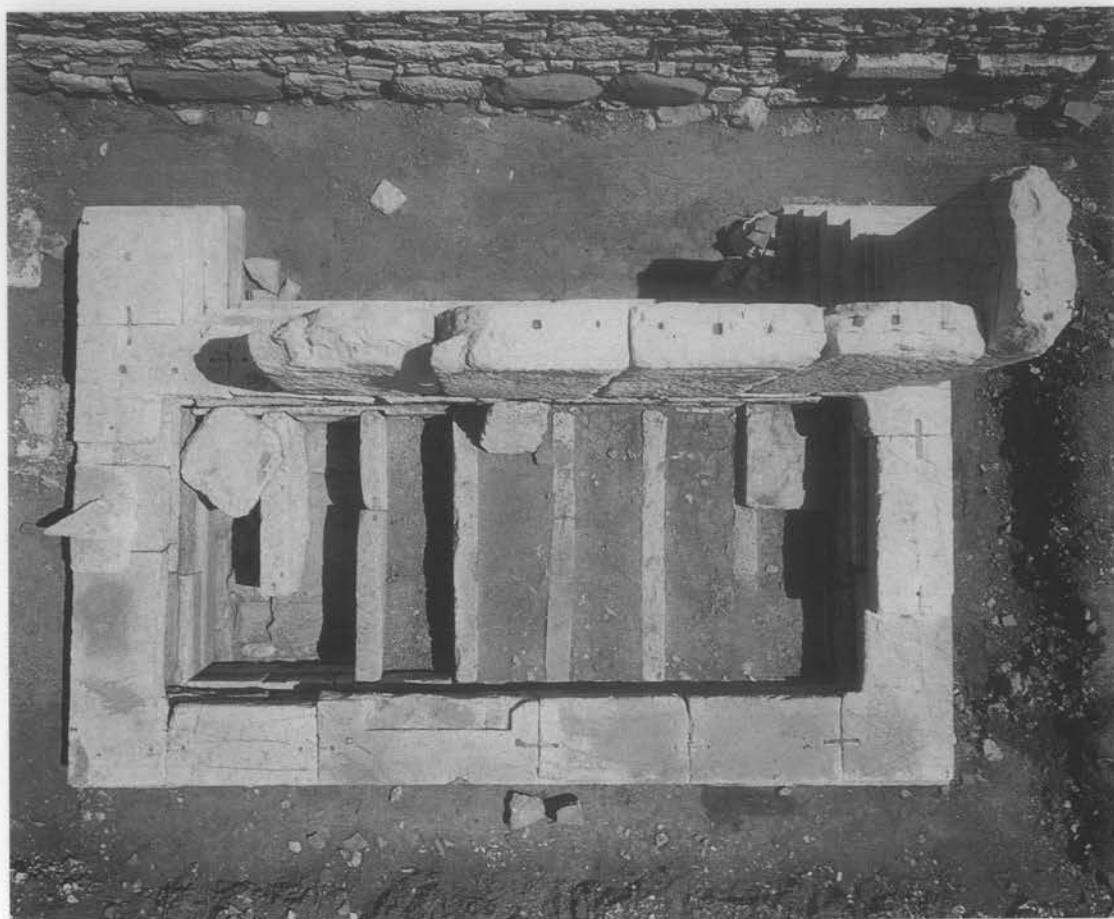
231. *Ἔργον* 1995, 35· *ΠΑΕ* 1995, 77, πίν. 29α,β.

Είκ. 103. Χάλκινος ὄλμος με μολυβδοχόηση καὶ θραῦσμα λίθινης θύρας στὸ ἔσωτερικό του.

Στὸ ἔσωτερικὸ τοῦ θαλάμου τοῦ ταφικοῦ αὐτοῦ μνημείου (Κ1) ἀποκαλύφθηκαν ἑπτὰ κιβωτιόσχημοι τάφοι (εἰκ. 104). Παρὰ τὴ σύληση διέσωζαν πολυάριθμα καὶ ἐνδιαφέροντα κτερίσματα. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονται ἀγγεῖα (βαλοσαμάρια, πυξίδες, ὄξυπύθμενοι ἀμφορίσκοι, λάγνηοι, κάνθαροι), λύχνοι, χρυσὰ φύλλα στεφανιῶν, ὀστέινα πλακίδια, κομβία καὶ γυάλινοι ὀφθαλμοὶ ἀπὸ ἐπένδυση κιβωτιδίων, ἓνας ἀστράγαλος ἀπὸ ὑαλόμαζα, σιδερένια ψαλίδια, σπλεγγίδες, αἰχμὲς βελῶν καὶ δοράτων, καθὼς καὶ εἰδώλια. Τὰ κτερίσματα φαίνεται νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. π.Χ. ἕως τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. Ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι μία γυάλινη ἡμισφαιρική φιάλη σὲ χρῶμα μελί ἀπὸ τὸν τάφο 3, διαμ. 0.063 μ. (*ἀρ. εὔρ. 10571*) (εἰκ. 105) καὶ ἓνα ἄριστα διατηρημένο χρυσὸ δακτυλίδι με σφραγιδόλιθο ἀπὸ αἰματίτη στὴ σφενδόνη, ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο. Στὴ σφενδόνη, *ἀρ. εὔρ. 9548*, μέγ. διάμ. 0.02 μ., εἰκονίζεται κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερὰ με ἀστρικό σύμβολο στερεωμένο στὸ πρόσθιο μέρος τοῦ κρανίου (εἰκ. 106). Ἄν ὑπῆρχε καὶ δεῦτερο κεφάλι δὲν θὰ ὑπῆρχε ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση με τοὺς Διοσκούρους. Εἰκονίζεται ὡστόσο ἓνα κεφάλι, ποὺ φαίνεται γυναικεῖο. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀποδοθεῖ στὴν Ἴσιδα, ἢ ὁποῖα μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἐχώρησεν γῆν ἀπ' οὐρανοῦ, ἄστρον ὁδοὺς ἔδειξε, καὶ πορείαν ἡλίου καὶ Σελήνης συνετάξατο, σύμφωνα με μία παραλλαγή τοῦ ὕμνου τῆς ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Μ. Ἀσίας²³². Ἡ Ἰσις ἐντούτοις φέρει στὸ κεφάλι περισσότερα σύμβολα, σύμφωνα με τὴ συνήθη εἰκονογραφία τῆς. Ὡς Διόσκουροι με ἀστέρα πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοὺς εἰκονίζονται

232. MERKELBACH 1995, 116.

Είκ. 104. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ1 με̐ ἑπτὰ τάφους στὸ ἐσωτερικὸ του.

Είκ. 105. Γυάλινη φιάλη ἀπὸ τὸ μνημεῖο Κ1 (τάφος 3). Είκ. 106. Σφενδόνη χρυσοῦ δακτυλιδιοῦ με̐ κεφάλι Ἡγεμόνος (:).

ένιότε καὶ βασιλεῖς τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, κυρίως οἱ Πτολεμαῖοι τῶν ὑστερων χρόνων, ὅπως ὁ VII, ὁ IX καὶ ὁ XV, καθὼς καὶ ὁ Ἀντίοχος ὁ IV, μὲ τὸν ὁποῖο τελικὰ παρουσιάζει κάποιες φυσιογνωμικὲς ὁμοιότητες ὁ εἰκονιζόμενος στὸν δακτυλιόλιθο τῆς Μεσσήνης²³³. Ἐνας δεῦτερος ἑλλειψοειδῆς δακτυλιόλιθος ἰώδους χρώματος ἀπὸ τὸν τάφο 2, ἀρ. ἐρ. 9497, μεγ. διαμ. 0.014, φέρει παράσταση ἐρωτιδέα σὲ διασκελισμὸ πρὸς ἀριστερὰ μὲ ρόπαλο στὸν ὦμο καὶ λεοντὴ (εἰκ. 107)²³⁴.

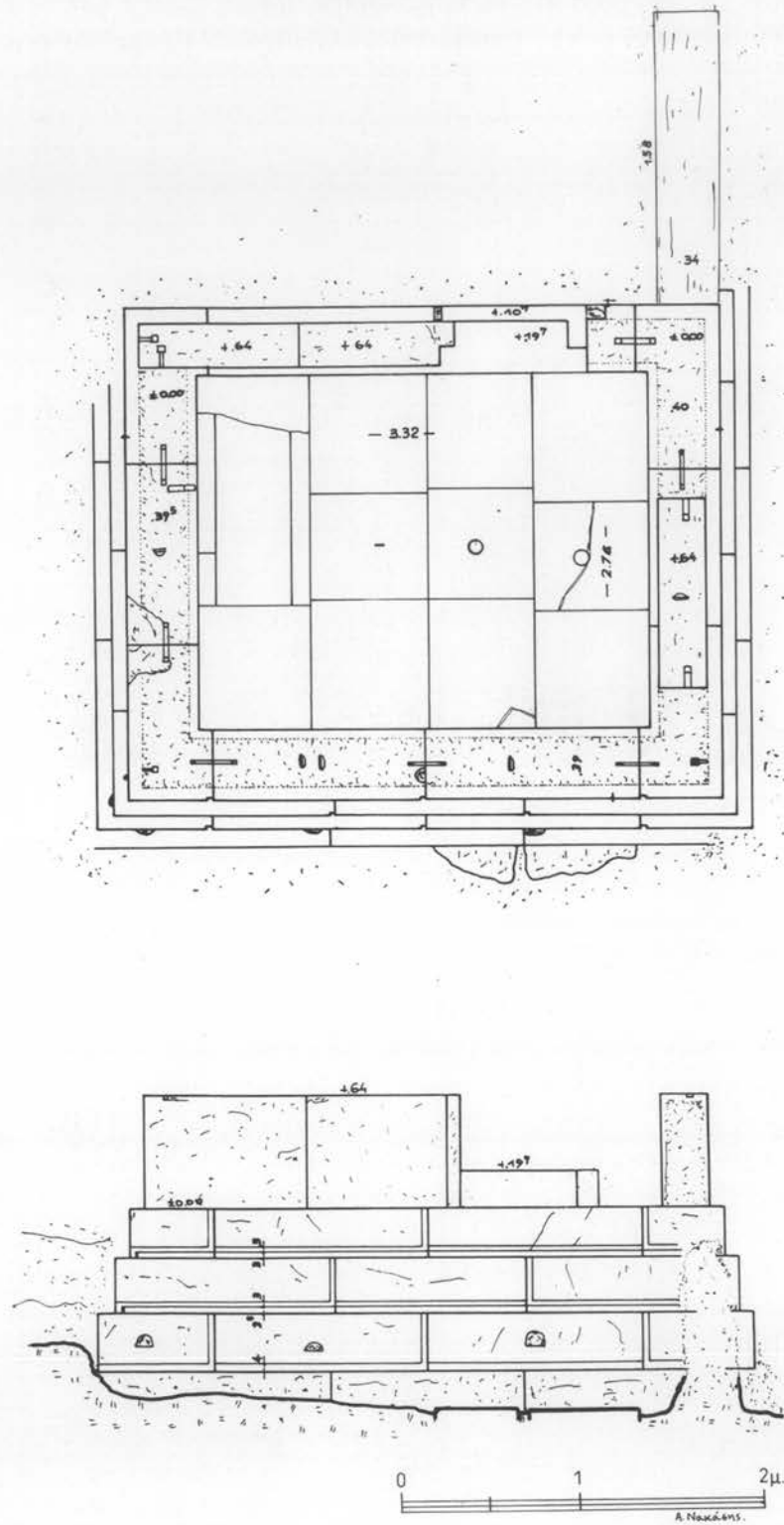
Εἰκ. 107. Δακτυλιόλιθος μὲ παράσταση ἐρωτιδέα.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια τοῦ K1 βρίσκεται τὸ μονόχωρο, σχεδὸν τετράγωνο ταφικὸ μνημεῖο K2 πάνω σὲ βαθμιδωτὸ πόδιο (εἰκ. 108). Ἡ εἴσοδος του βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ εἶναι ἑκκεντρῆ. Τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι εἶναι ἐπιμελῶς κατασκευασμένοι μὲ ἀσβεστολιθικὲς πλάκες κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ κτίσματος. Τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ δώδεκα τετράγωνες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, οἱ τέσσερις μεσαῖες ἀπὸ τὶς ὁποῖες φέρουν στὸ κέντρο ἀνὰ ἓνα σιδερένιο κρίκο ἀνάρτησης (εἰκ. 109, 110). Κάλυπταν τοὺς τέσσερις ἐπιμελοῦς κατασκευῆς κιβωτιόσχημους τάφους, οἱ ὁποῖο περιεῖχαν ἐνταφιασμένους νεκρούς, συνοδευόμενους ἀπὸ μυροδοχεῖα, πυξίδες, λύχνους, σιδερένιες σπλεγγίδες, χάλκινο κάτοπτρο καὶ χρυσὰ φυλλάρια τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. - 1ου αἰ. μ.Χ.

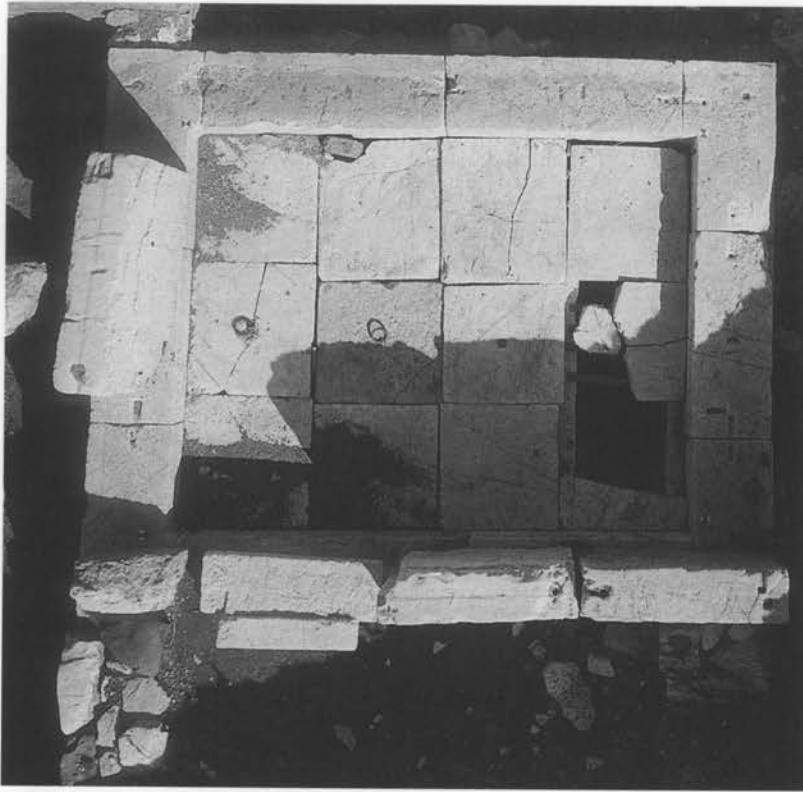
233. H. KYRIELEIS, *Bildnisse der Ptolemäer* (Berlin 1975) 68· ὁ ἴδιος, στό: K. BRAUN, A. FURTWÄNGLER (ἐκδ.), *Studien zur klassischen Archäologie, Festschrift für F. Hiller* (1968) 580060, εἰκ. 5-7· D. SVENSON, *Darstellungen hellenistischer Könige mit Götterattributen* (Frankfurt 1995) 24-26, εἰκ. 13.

234. ΣΤΑΜΠΟΛΙΑΔΗΣ 1992, 60-64.

Εικ. 108. Κάτοψη και ὄψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ2.

Εικ. 109. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ2 (ἀεροφωτογραφία).

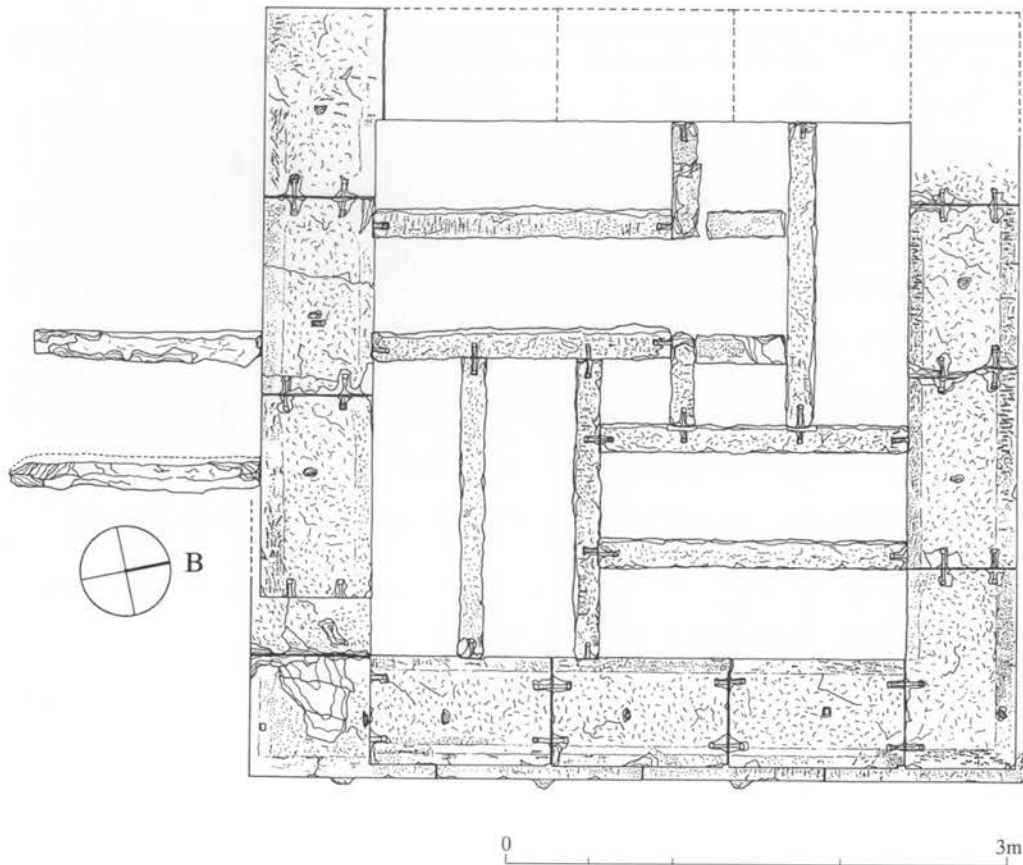
Εικ. 110. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ2 ἀπὸ Δ.

Εικ. 111. Ταφικό μνημείο Κ3. Ἀκτινωτή διάταξη τάφων.

Εικ. 112. Ἡ θέση τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ3 πίσω ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοά (ἀεροφωτογραφία).

Εικ. 113. Κάτοψη του θαλάμου του Κ3 με τη διάταξη των τάφων.

Τὸ περιορισμένο ποσοτικὰ καὶ σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση διατήρησης (λόγω διατάραξης καὶ μερικῆς σύλησης τῶν τάφων) σκελετικὸ ὑλικό, ποὺ μελετήθηκε²³⁵, ἔδειξε ὅτι οἱ ἐνταφιασμένοι νεκροὶ τοῦ Κ2 ἀνήκουν σὲ διάφορες ἡλικίες καὶ φύλα (νεογνό, νεαρὸ ἄτομο ἡλικίας 10-15 ἐτῶν, ἄνδρα ἡλικίας 25-35 ἐτῶν, δεύτερο ἄνδρα 35-45 ἐτῶν, γυναίκα). Τὸ πιθανότερο ἐπομένως εἶναι νὰ ἀποτελοῦσαν μέλη οἰκογένειας, τὰ ὁποῖα γιὰ ἄγνωστους λόγους τμήθηκαν μὲ τὸ δικαίωμα ταφῆς ἐντὸς τῆς πόλης καὶ μάλιστα στὴν περιοχὴ τοῦ Γυμνασίου. Θὰ πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ ταφές ποὺ σημειώθηκαν δὲν εἶναι οἱ ἀρχικές, ἀλλὰ ὑστερογενεῖς, τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Τιβερίου, σχετιζόμενες μὲ τὴ δεύτερη χρῆση ὅλων τῶν μνημείων, τὶς ἀνακατασκευές καὶ τὶς ριζικὲς ἀλλαγές στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴ χρῆση τῶν χώρων τοῦ Γυμνασίου. Ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ μνημείου Κ2 φαίνεται ὅτι χρονολογεῖται μὲ βάση τὰ ἀρχιτεκτονικὰ του στοιχεῖα στὰ τέλη τοῦ 3ου μὲ τὶς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

235. Ἀπὸ τὸν καθηγητὴ τῆς Φυσικῆς Ἀνθρωπολογίας Θεόδωρο Πίτσιο καὶ δύο φοιτητές του.

Είκ. 114. Ένταφιασμός σκύλου στὸν περίβολο τοῦ μνημείου K3.

Ἀμέσως δυτικὰ τοῦ δωματίου XI τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου, σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἤλθε στὸ φῶς τρίτο ἑλληνιστικὸ ταφικὸ μνημεῖο (K3) μὲ ὀκτὼ κιβωτιοσχημοὺς τάφους στὸ ἐσωτερικὸ του, συμμετρικὰ ἀνὰ δύο καὶ στροβιληδὸν μὲ πρωτότυπο τρόπο διαταγμένους γύρω ἀπὸ κεντρικὴ τετράγωνη θήκη (εἰκ. 111-113). Ἡ ἀρχικὴ κανονικὴ διάταξη ἔχει διαταραχθεῖ στὰ ΒΔ τοῦ θαλάμου ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς μεταγενέστερης χρήσης (εἰκ. 113). Τὸ μνημεῖο περιβάλλεται ἀπὸ ὀρθογώνιο περίβολο, διαστάσεων περίπου 14.80 μ. × 5.80 μ., κτισμένο μὲ μεγάλες ἀδρὰ δουλεμένες πέτρες, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση πολυγωνικοῦ συστήματος καὶ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἐπιμελῶς κατεργασμένες ἐπιφάνειες τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου (εἰκ. 117). Ὁ περίβολος ὀρίζει ἓνα βόρειο καὶ ἓνα νότιο αἶθριο καὶ δημιουργεῖ διάδρομο πίσω, δυτικὰ ἀπὸ τὸ μνημεῖο. Ὁ περίβολος ὀρίζει κατ' οὐσίαν τὸ τέμενος τῶν νεκρῶν, ποὺ λειτουργοῦσε ταυτόχρονα καὶ ὡς «κῆπος», σύμβολο τῆς πίστεως γιὰ τὰ Ἡλύσια πεδία μὲ τοὺς εἰδυλλιακοὺς κήπους τους²³⁶. Ἀμφότερα τὰ αἶθρια (βόρειο καὶ νότιο) καὶ κυρίως ὁ πίσω (δυτικὰ) ἀπὸ τὸ μνημεῖο στενὸς χῶρος χρησιμοποιήθηκαν γιὰ ἐγχυτρισμοὺς νηπίων. Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου καὶ σὲ διάφορα ἐπίπεδα ἐντοπίστηκαν πολυάριθμοι ἐγχυτρισμοὶ τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ., ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους συνοδεύονταν ἀπὸ μικρῆς ἡλικίας σκύλους, ἐνταφιασμένους δίπλα στὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 114). Φαίνεται ὅτι τὰ ζῶα ἀκολούθησαν «ὑποχρεωτικὰ» τοὺς ἀνήλικους φίλους καὶ κυρίους τους στὸν ἄλλο κόσμο.

236. Τὶς σχετικὲς φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες βλ. J.M.C. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 94-100.

Εικ. 115. Ἀπομίμηση πτυκτοῦ κατόπτρου σὲ πηλὸ με ἐπικασσιτέρωση.

Εικ. 116α-β. Ἀπομίμηση μεταλλικοῦ ἀπορραντηρίου σὲ πηλὸ με ἐπικασσιτέρωση.

Εικ. 117. Ο θάλαμος του ταφικού μνημείου K3, δοκιμαστική αποκατάσταση.

Στο βόρειο αίθριο του μνημείου K3 ήλθε στο φως ή απομίμηση σε πηλδ ένδς πτυκτοῦ κατόπτρου, διαμ. 0.189 μ. (ἀρ. εὐρ. 9579) με ἔξεργη παράσταση δύο μορφῶν. Ἡ μία κύρια μορφή ἀναγνωρίζεται ὡς ἡ Ἡώς, ἡ ὁποία μεταφέρει τὸ ἄψυχο σῶμα τοῦ νεκροῦ γιοῦ της Μέμνονα ἔξω ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης (εἰκ. 115). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κατόπτρου καλύπτεται ἀπὸ λεπτὸ στρώμα καοσιτέρου, ὥστε ἡ μίμηση τοῦ ἀργυροῦ μεταλλικοῦ προτύπου νὰ εἶναι ἀπόλυτα πειστική. Τὸ πήλινο αὐτὸ ὁμοίωμα πτυκτοῦ κατόπτρου προέρχεται ἀπὸ λακκοειδῆ τάφο στὸν ὁποῖο ἀνήκε καὶ ἓνα πήλινο ἀπορραντήριο, (ἀρ. εὐρ. 9581), ὕψ. 018 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο χωριστὰ δουλεμένα καὶ προσαρμοζόμενα μεταξύ τους τμήματα, τὸν ἀτρακτοειδῆ κορμὸ καὶ τὸν σωληνωτὸ συμπαγή (χωρὶς ὀπή) λαμό, ποῦ ἀπολήγει σὲ τριφυλλόσχημο στόμιο (εἰκ. 116α-β). Ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἀπομίμηση μεταλλικοῦ προτύπου, ὅπως φανερώνει ἡ τεχνικὴ κατασκευῆς καὶ τὰ «τορνευτὰ» κυμάτια, καθὼς καὶ ἡ ἐπικάλυψή του με ὅμοια ἐπίστρωση καοσιτέρου (εἰκ. 116α)²³⁷. Χάλκινο ἀπορραντήριο συμπεριλαμβάνεται καὶ μεταξύ τῶν κτερισμάτων τῶν τάφων τοῦ ταφικοῦ μνημείου τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο²³⁸.

237. Γιά μεταλλικὰ ἀπορραντήρια βλ. ΘΕΜΕΛΗ, ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1997, 36-37, Α13· γιά τὴν ἐπικαοσιτέρωση με φύλλα καοσιτέρου ὥστε νὰ μοιάζουν με ἀργυρά: ΚΟΤΙΤΣΑ 1998, 145-146.

238. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1995, 68, πίν. 20β.

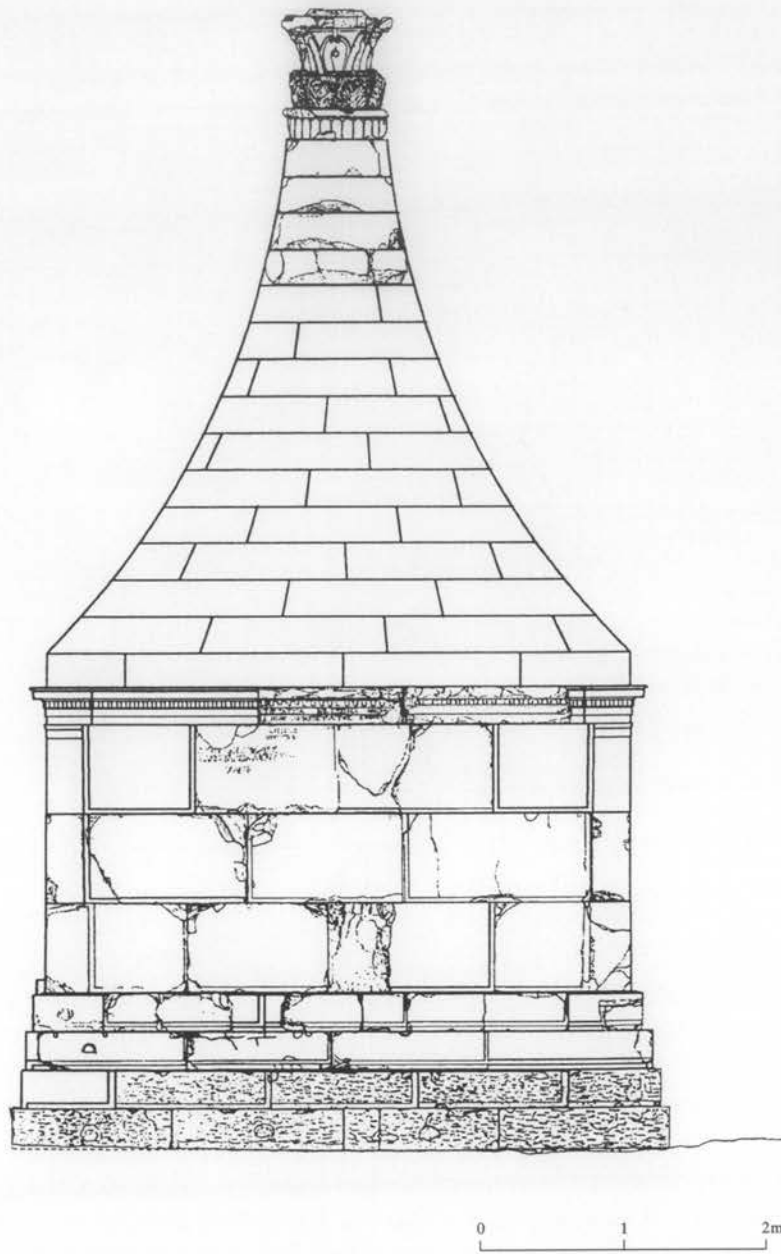

Είκ. 118. Ἡ ἀπόληξη τῆς στέγης τοῦ μνημείου Κ3, δοκιμαστικὴ ἀποκατάσταση.

Τὰ σωζόμενα πολυάριθμα, περισσότερα ἀπὸ 150 ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ταφικοῦ κτίσματος Κ3 δείχνουν ὅτι εἶχε τὴ μορφή τετράγωνου θαλάμου (4.656 × 4.602 μ.) μὲ κωνικὴ ὀροφή, στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας ἐδραζόταν κάποιον ἔργο στερεωμένο στὸ ἐπίσης σωζόμενο κορινθιακὸ κιονόκρανον (εἰκ. 117, 119-122). Ἡ βαθιὰ κυκλικὴ ἐγκοπὴ καὶ ὁ τὸρμος, ποὺ ἔχουν λαξευθεῖ στὴν ἀνω ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου, δείχνουν ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἦταν μάλλον χάλκινο καὶ εἶχε πιθανῶς τὴ μορφή ἐνὸς ἀγγείου ἢ ἐνὸς φυτικοῦ θέματος, ἀνάλογον ἴσως μὲ αὐτὸ ποὺ ἔστεφε τὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη στὴν Ἀθήνα (εἰκ. 118). Ἡ μορφή τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος, ὅπως μπορεῖ νὰ ἀναπαρασταθεῖ πλήρως, μὲ βάση τὰ σχέδια τοῦ Ἰάπωνα καθηγητῆ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς Juko Ito, εἶναι τελείως ἀδόκιμη γιὰ τὰ ἐλλαδικὰ δεδομένα. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωση ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν, ποὺ, ὅπως εἶναι γενικὰ παραδεκτό, μεταφέρουν στὸν λίθο τὴν ἰδέα τῆς βασιλικῆς σκηνῆς, ὅπως ἡ Σκιὰς τῆς Σπάρτης, τὸ Ὠδεῖο τοῦ Περικλῆ καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα²³⁹. Συγκρίσιμα

239. H. v. GALL, *Das Zelt des Xerxes und seine Rolle als persischer Raumtyp in Griechenland, Gymnasium* 86, 1979, 444-462· βλ. καὶ τὴν ἀτύπωτη διατριβὴ τοῦ Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ Ὠδεῖο τοῦ Περικλῆ. Νέα θεώρηση τοῦ μνημείου* (Ρέθυμνο 2000) σποράδην.

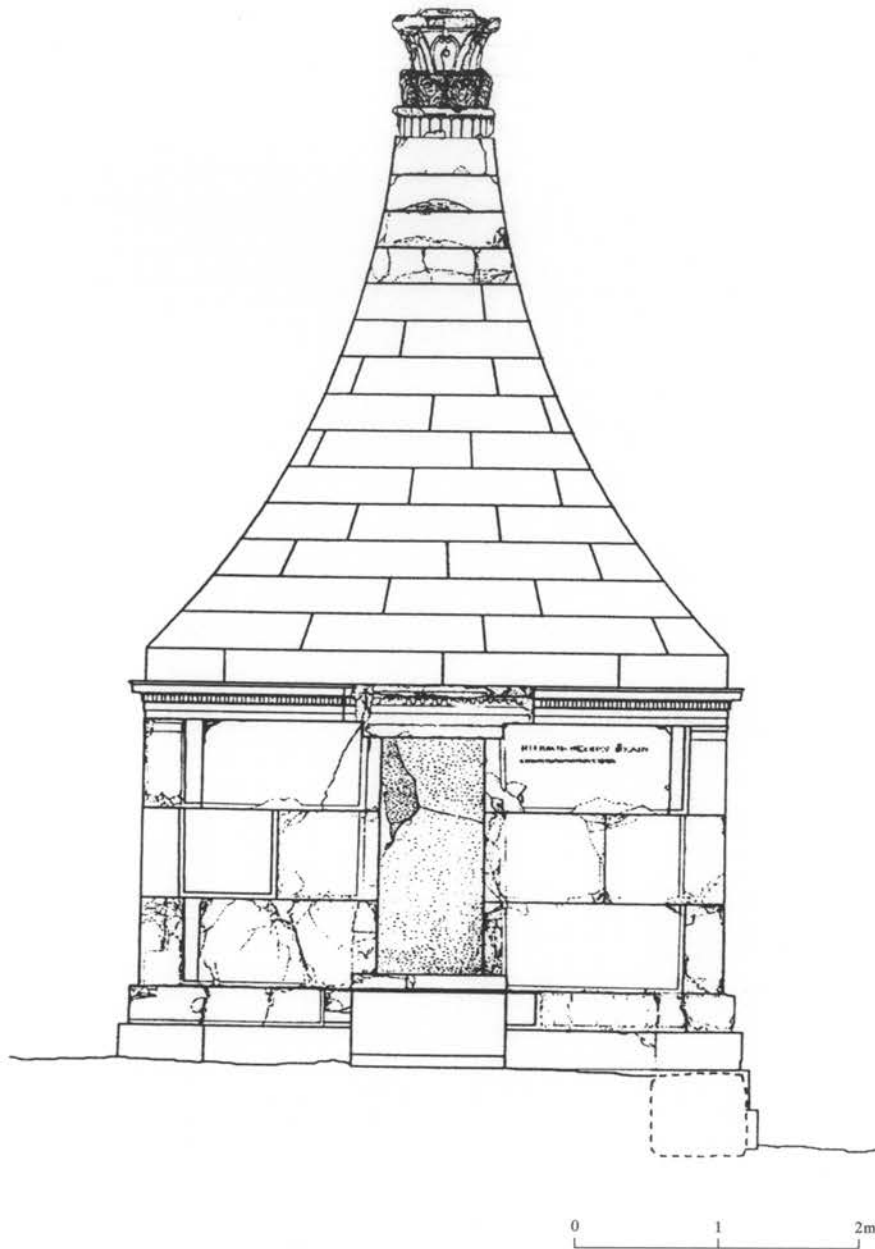

Εικ. 119. Το ταφικὸ μνημεῖο K3, νότια πλευρά.

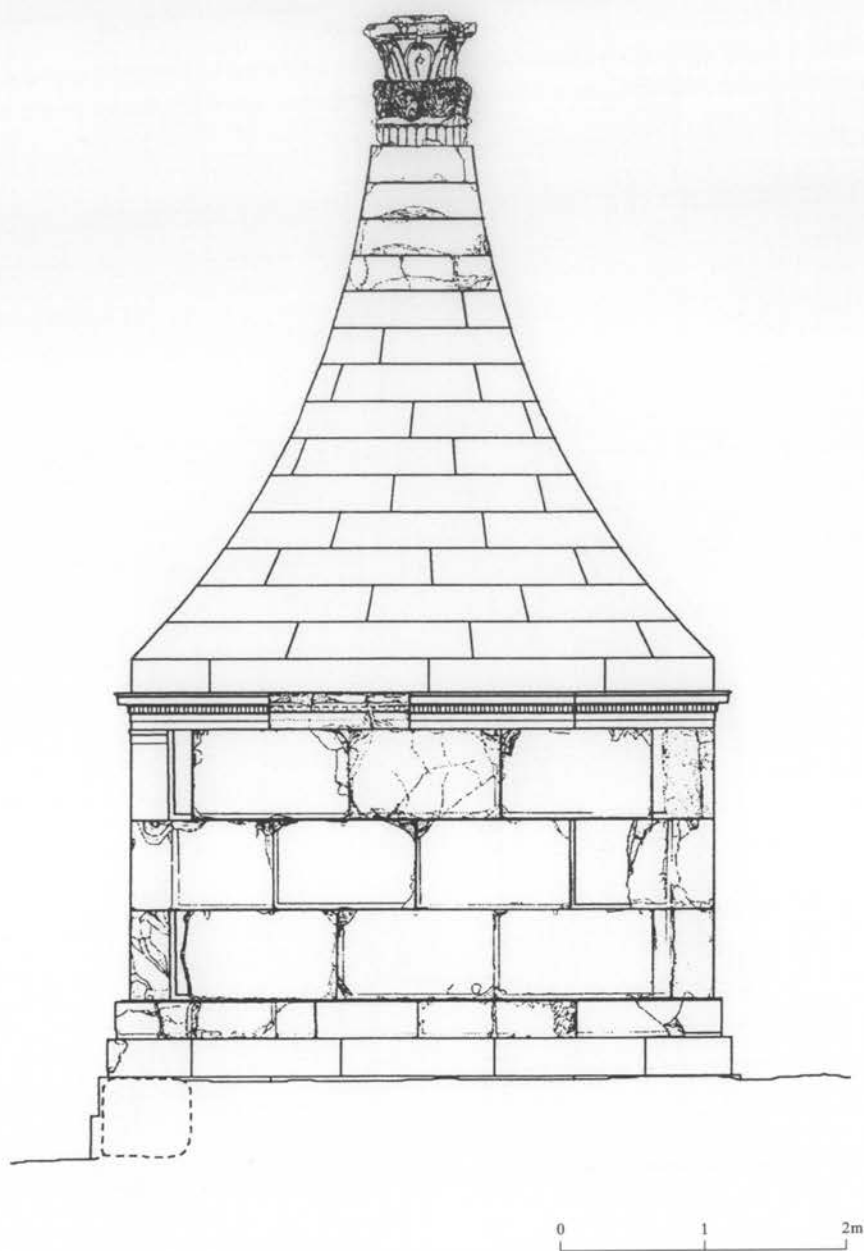
πάντως παραδείγματα μνημείων, κυρίως ταφικῶν, μπορεῖ νὰ ἐντοπίσει κανεὶς στὴν Ἀνατολὴ γενικῶς, καθὼς καὶ στὴ Σικελία²⁴⁰. Ἡ εἴσοδος στὸ μνημεῖο K3 βρισκόταν στὴ

240. J. BORCHHARDT, Bericht der Grabungskampagne in Limyra 1988, XI. Kazi Sonuçları Toplantısı II (Antalya 1989) 189, εἰκ. 3b-5b· FEDAK 1990, 143-144, εἰκ. 205α,β-206· βλ. καὶ LAUTER 1986, 214-218 εἰκ. 74.

Εικ. 120. Τὸ ταφικὸ μνημεῖο K3, ἀνατολικὴ πλευρά.

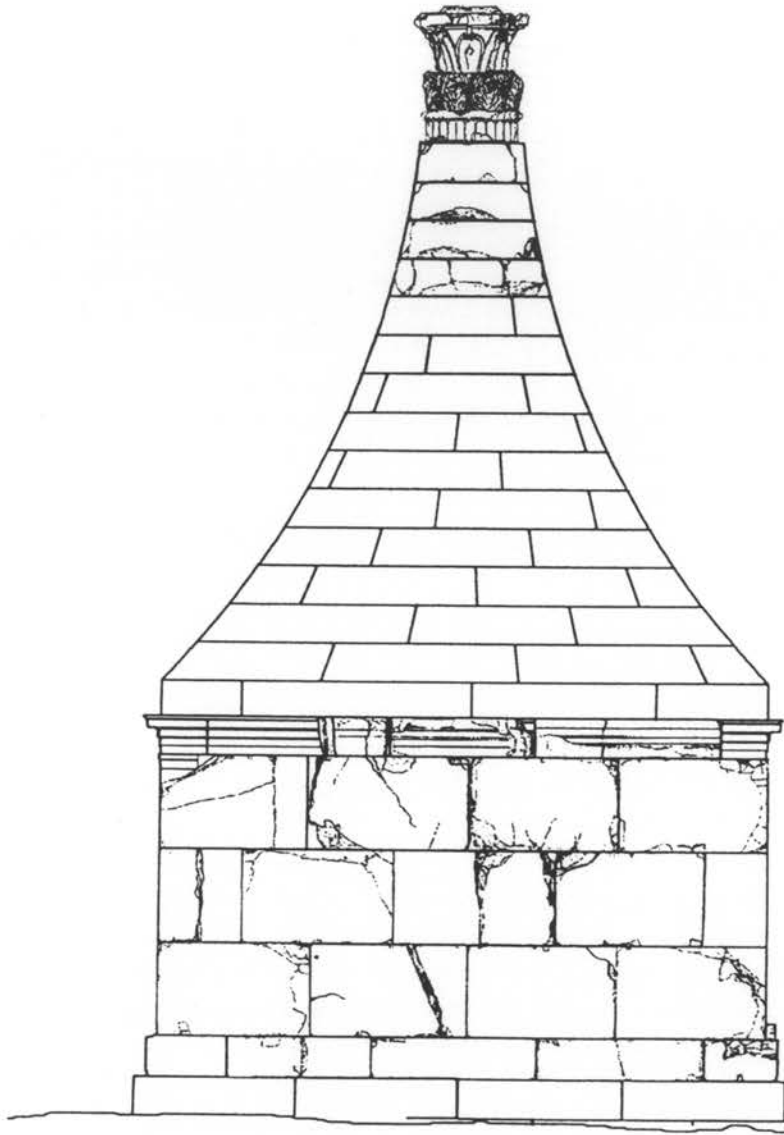
νότια πλευρά του, ὅπου κατέληγε κεκλιμένο επίπεδο, ἀποτελούμενο ἀπὸ μονολιθικὴ πλάκα ἐδραζόμενη πάνω σὲ δύο κάθετα τοποθετημένες πλάκες (εἰκ. 113). Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου ἔφρασσε μὲ μονόφυλλη λίθινη θύρα. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἔσχατης ἔνδειας, ποὺ φαίνεται ὅτι ἀρχίζει γιὰ τὴ Μεσοσηνή μετὰ τὸ 600 μ.Χ. περίπου, πρέπει νὰ ἀφαιρέθηκαν ὅλα τὰ μεταλλικὰ στοιχεῖα τῆς θύρας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ μηχανισμοῦ τῆς κλειδαριᾶς. Στὴν ἄνω στενὴ πλευρά τῆς σώζεται ἐπιμήκης ἐγκοπὴ καὶ τὸρμοι γιὰ τὴ στήριξή της στὸ ἀνώφλι μὲ τὴν παρεμβολὴ μεταλλικῆς λάμας. Στὸ

Εικ. 121. Ταφικό μνημείο Κ3, δυτική πλευρά.

ἄκρο τῆς κάτω στενῆς ἐπιφανείας προεξέχει συμφυῆς κοντὸ ἔμβολο ποὺ εἰσχωροῦσε στὸν ὄλμο²⁴¹.

241. Γιά τοὺς μηχανισμοὺς τῶν λίθινων θυρῶν στοὺς Μακεδονικοὺς τάφους βλ. Κ. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗ, ΑΑΑ 15, 1982, 275-278.

0 1 2m

Είκ. 122. Ταφικό μνημείο K3, βόρεια πλευρά.

Τὸ πέρας τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τετράγωνου θαλάμου, σὺν τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὰς του, ἔστεφε ἰωνικὸ ἐπιστύλιο πού φέρει δύο ἐπάλληλες ταινίες καὶ εἶναι συμφυῆς μὲ γεισίποδες καὶ γείσο. Πάνω σὺν ταινίᾳ μιᾶς ἀπὸ τὶς πλίνθους τοῦ ἐπιστυλίου, ἀρ. εὐρ. 9609, μήκους 106 μ., ὕψους 0.26 μ., πλάτους 0.61 μ., σώζονται τὰ ὀνόματα

των νεκρῶν, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ποὺ τιμήθηκαν μὲ ἓνα τέτοιο λαμπρὸ μνημεῖο (εἰκ. 123-124):

[- - - -] Ἐπικράτεια, *vac.* Νικοξένα, *vac.* Νικήχ[α]
 [- - - -] τινος, *vac.* Ἀγησίστρατος, *vac.* Ἐπικράτ[ης]

Τὰ ὀνόματα Νικήχ[α] καὶ Ἐπικράτ[ης] στὸ τέλος τῶν δύο στίχων εἶναι γραμμένα μὲ γράμματα ὕψους 0.025 μ., καὶ φαίνονται νεώτερα τῶν ὑπολοίπων ποὺ ἔχουν ὕψος 0.045 μ. Γιὰ τὰ ὀνόματα Ἀγησίστρατος καὶ Ἐπικράτης βλ. *IG* V1, 1231 καὶ 1385. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι στὸν πρῶτο στίχο ἦταν γραμμένα τὰ ὀνόματα γυναικῶν, ἐνῶ στὸν δεύτερο ἐκεῖνα τῶν ἀνδρῶν, ἐφόσον βεβαίως οἱ συμπληρώσεις θεωρηθοῦν ἀσφαλεῖς. Εἶναι προφανῆς ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν ἑξὶ ἀνδρῶν καὶ τῶν τεσσάρων γυναικῶν στὸ μνημεῖο τῆς ἀνατολικῆς ὁδοῦ, ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω. Τὸ ἐνεπίγραφο ἐπιστύλιο ἦταν μάλλον τοποθετημένο στὴν ἀνατολική, ὀρατὴ ἀπὸ τὴ δυτικὴ στοὰ καὶ καλύτερα δουλεμένη πλευρὰ τοῦ μνημείου, καὶ ὄχι πάνω ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδό του.

Πάνω σὲ λιθόπλινθο τοῦ ἴδιου μνημείου, *ἀρ. εὔρ.* 9283, ὕψ. 0.625 μ., μήκ. 1.28 μ., πᾶχ. 0.44 μ., ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν τοποθετημένη στὰ δεξιὰ τῆς νότιας εἰσόδου, ἔχουν ὑστερογενῶς ἀναγραφεῖ τὰ ὀνόματα νεώτερον νεκρῶν:

Νικήρατε Θέωνος πρ(εσβύτερε) χαῖρε.
 Εἰσοκράτεια Ἀριστομένους χαῖρε.

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ δευτέρου στίχου, γραμμένη μὲ γράμματα ὕψ. 0.025 μ., ἐναντι ὕψ. γραμμ. 0.035 μ. τοῦ πρώτου στίχου, φαίνεται προγενέστερη. Ἡ Εἰσοκράτεια, κόρη τοῦ Ἀριστομένους δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες μεσσηνιακὲς ἐπιγραφές. Ὁ Νικήρατος Θέωνος ὁ πρεσβύτερος, καθὼς καὶ ὁ ὑπονοούμενος ὁμώνυμος νεώτερος ἀδελφός του, ἦταν γιοὶ μάλλον τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θέωνος Νικήρατου, τὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο *ἀρ. εὔρ.* 6650 καὶ τὸ μαρμάρινο ἄγαλμα τοῦ ὁποίου (1ου αἰ. μ.Χ.) ἀποκαλύφθηκαν στὸ διπλανὸ δωμάτιο IX (βλέπε παρακάτω)²⁴². Προγενέστερη ἐπιγραφὴ στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ βᾶθρου ἀναφέρεται σὲ ἀνδριάντα Γυμνασιάρχου ἢ Ἐφηβάρχου, ποὺ ἔστησαν πρὸς τιμὴν του οἱ ὑπ' αὐτὸν ἔφηβοι²⁴³. Γνωρίζουμε ὅτι ἓνας Νικήρατος Θέωνος, πιθανῶς ὁ ἴδιος ἢ ὁμώνυμος συγγενῆς του, πρόσφερε χρήματα γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τοῦ «Βουλευίου καὶ τῆς στοᾶς Νικαίου» χάρις στὴ γνωστὴ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ *ἀρ. εὔρ.* 1014 τῶν χρόνων τοῦ Τιβερίου, ποὺ ἔφερε στὸ φῶς ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου μπροστὰ στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο τοῦ Σεβαστείου, στὴ βόρεια δηλαδὴ πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου²⁴⁴. Ἐνας Νικήρατος, τῆς ἴδιας πιθανῶς οἰκογένειας, ἦταν ἐπιμελητὴς τῆς Οὐπησίας τὸ ἔτος 42 μ.Χ., ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐπιγραφὴ *ἀρ. εὔρ.* 1013²⁴⁵.

242. *Ἔργον* 1996, 53, εἰκ. 36· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1996, 159-162.

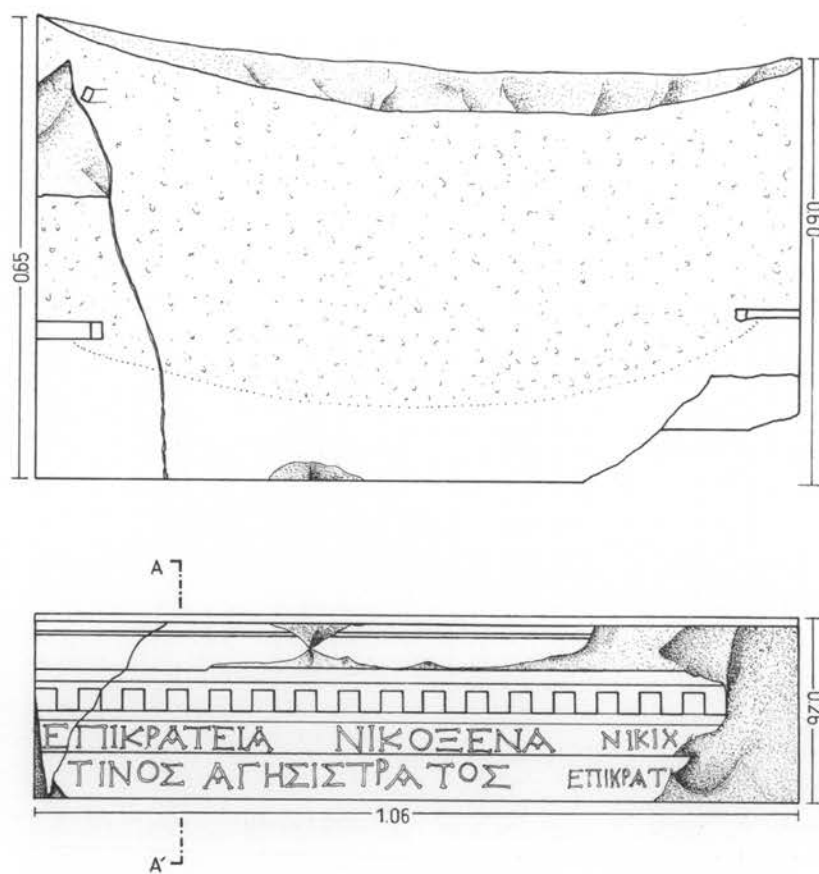
243. Πρβ. καὶ Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1992, 63.

244. *ΠΑΕ* 1959, 170, στ. 19· *SEG* 23, 205.207 καὶ 35, 343.

245. *SEG* 38, 337· πρβ. καὶ *IG* V1, 1374, στ. 3.

Εικ. 123. Τμήμα ιωνικού γείσου από το μνημείο Κ3 με τα όνοματά των νεκρών.

Εικ. 124. Κάτοψη και όψη του ἐνεπίγραφου γείσου τῆς εἰκ. 123.

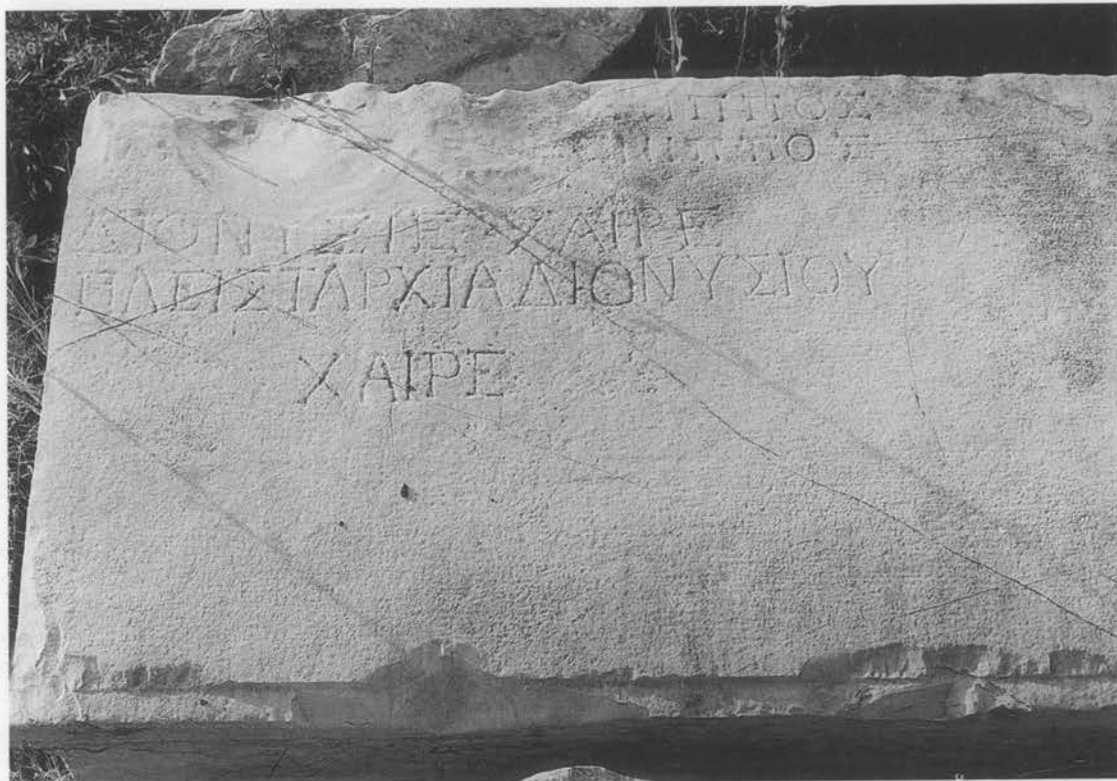
• Σὲ λιθόπλινθο, ἀρ. εὐρ. 4203, ὕψ. 0.63 μ., μήκ. 1.05 μ., πάχ. 0.425 μ., τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἴδιου καὶ πάλι μνημείου Κ3, ἢ ὁποῖα εἶχε βρεθεῖ τὸ 1992 πρὶν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου, εἶναι γραμμένο ὑστερογενῶς τόσο τὸ ὄνομα τῆς Πλεισταρχίας, μητέρας τοῦ Διονυσίου (καὶ συζύγου τοῦ Ἀριστομένεος), ὅσο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα της, ἐπίσης Διονυσίου (εἰκ. 125):

[-----] ἵππος
 [-----] Ζένιππος
vac. 0.05 μ.

3 Διονύσιε χαῖρε.
 Πλεισταρχία Διονυσίου χαῖρε.

Ὑψ. γραμμ. 0.05 μ.

Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι, γραμμένοι μὲ μικρότερα γράμματα ὕψ. 0.03 μ., φαίνονται παλαιότεροι καὶ δὲν σχετίζονται μὲ τοὺς στίχους 3 καὶ 4 τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Εἰκ. 125. Λιθόπλινθος τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ3 μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν Διονυσίου καὶ Πλεισταρχίας.

• Θραύσμα αββεστολιθικού ιωνικού ἐπιστυλίου, παρόμοιου με τὸ προηγούμενο ἀρ. εὐρ. 9609, ἀλλὰ χωρὶς τοὺς γεισίποδες καὶ τὸ γείσο, ἐντοπίστηκε δυτικότερα τοῦ δωματίου XI: ἀρ. εὐρ. 9610, σωζ. ὕψ. 0.23 μ., σωζ. μήκ. 0.33 μ., σωζ. πάχ. 0.22 μ. Φέρει στὴν ἄνω ἐξεργη ταινία τὴν ἐξῆς ἐπιτύμβια ἐπιγραφή τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 126):

[- - -]μίων *vac.* Ζε[- - -]

Ὑψ. γραμμ. 0.03 μ.

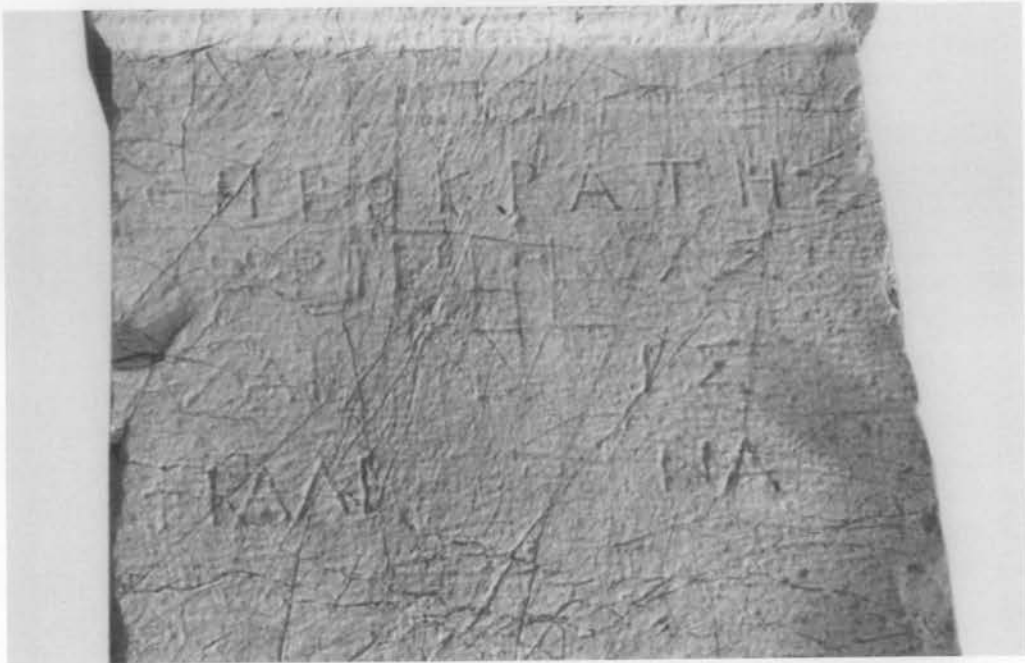
Δύο ἀκόμη ταφικὰ κτίσματα (Κ5 καὶ Κ6) φαίνεται ὅτι βρίσκονται σὲ σειρὰ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ Κ3, ὅπως φανερώνουν οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ κατεστραμμένοι τάφοι ποὺ δακρίνονται στὴν ἐπιφάνεια. Μία ἐπιτύμβια στήλη ποὺ ἀποκαλύφθηκε πεσομένη μπροστὰ ἀπὸ τὸ νοτιότερο κτίσμα Κ6 πρέπει νὰ σχετίζεται με αὐτό:

• Στήλη ἀρ. εὐρ. 9621, μέγ. ὕψ. 1.55 μ., πλ. 0.55 μ., πάχ. 0.17 μ. Εἶναι σπασμένη στὸ κάτω μέρος καὶ φέρει ἀετωματικὴ ἐπίστεψη με ἀκρωτήρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ

Εἰκ. 126. Θραύσμα ἰωνικοῦ γείσου με ὀνόματα νεκρῶν.

Είκ. 127. Λεπτομέρεια ἐπιτύμβιας στήλης ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο Κ6.

κεντρικό, σὲ σχῆμα πεσοῦ, εἶναι μεγαλύτερο καὶ φέρει ἐπιπεδόγλυφο ἀνθέμιο στὸ μέτωπο καὶ γόμφο μὲ μολυβδοχόηση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔνθεση στέψης. Ἡ ἐλλείπουσα στέψη πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή λίθινου κανθάρου κατὰ τὴ μεσοσηνιακὴ συνήθεια²⁴⁶. Ἡ στήλη φέρει χαραγμένα τὰ ὀνόματα τεσσάρων νεκρῶν, δύο ἀνδρῶν καὶ δύο γυναικῶν, μὲ γράμματα ὕψ. 0.035 μ. τοῦ 3ου αἰ. π.Χ (εἰκ. 127):

Θηροκράτης
[Θ]ηριππίδας
Ἄχαι *vac.* ἰς
Φιαλί *vac.* να.

Τὰ ὀνόματα Ἄχαις καὶ Φιαλίνα διασπῶνται σὲ δύο μέρη ἀφήνοντας κενὸ 0.020-0.022 μ. μεταξύ τους, πράγμα ποῦ σημαίνει ὅτι παρεμβαλλόταν πιθανότατα ἀνάμεσά τους τμῆμα τῆς ἐξίτηλης δυστυχῶς γραπτῆς παράστασης. Στήλες μὲ γραπτὲς παραστάσεις καὶ γραπτὲς ἐπίσης ἐπιγραφὰς δὲν εἶναι σπάνιες στὴ Μεσοσηνὴ²⁴⁷.

246. Πολλοὶ λίθινοι ἐπιτύμβιοι κἀνθαροὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σταδίου καὶ ἄλλες θέσεις: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1998, πίν. 90γ.

247. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1987, 96-99, εἰκ. 18.

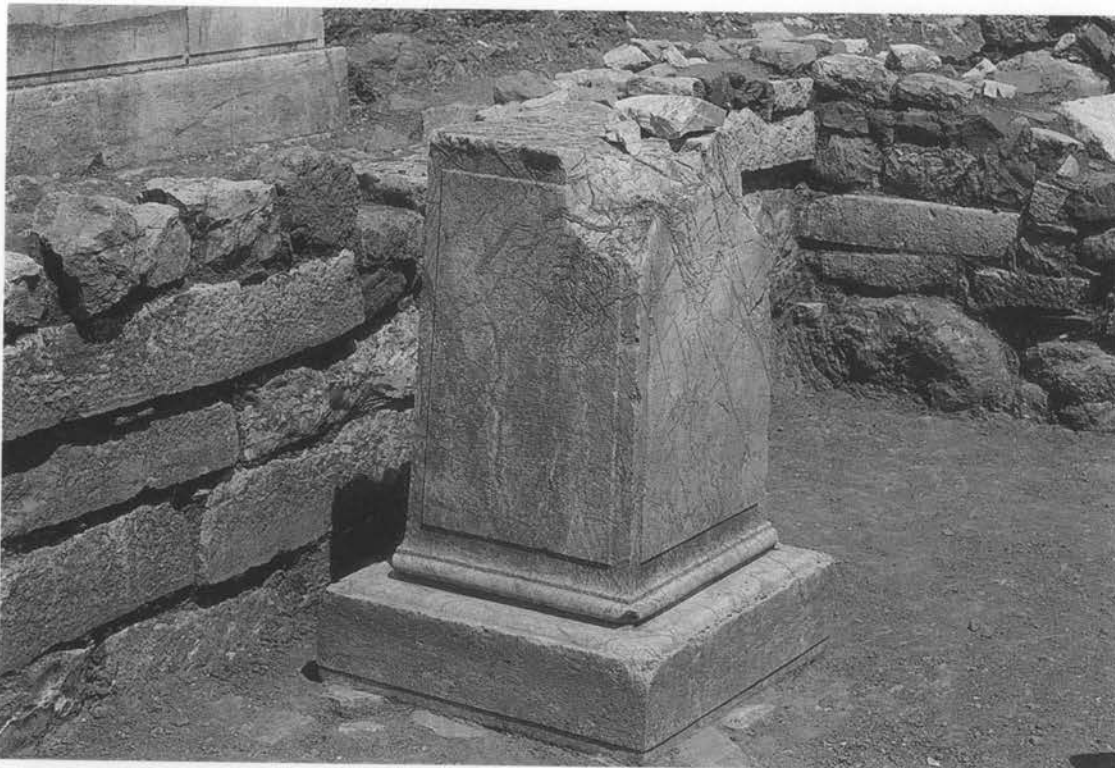
Ἀνδριάντες ἀφηρωισμένων νεκρῶν

• Κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου XI καὶ στὸν ἄξονα τῆς θύρας, μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο K3 ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ βᾶθρο ἀνδριάντος, *ἀρ. εὔρ. 9411*, ὕψ. 0.90 μ., πλ. 0.61 μ., πάχ. 0.52 μ., μετὴν ἐξῆς πεντάστι-
χη ἐπιγραφῆ στὴν πρόσοθα ὄψη (εἰκ. 128-129):

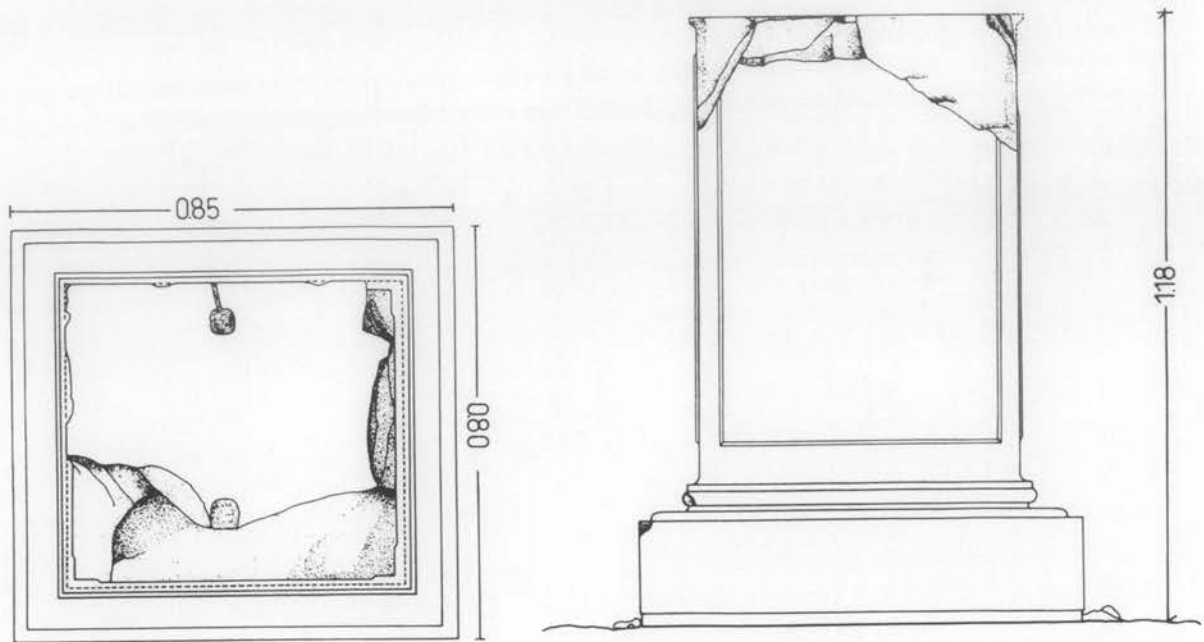
Ἄ πόλις
Διονύσιον
Ἄριστομένε-
ος
ἥρωα.

Ὑψ. γραμμ. 0.035 μ. Τύπος γραμμάτων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 130).

Τὸ βᾶθρο, τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ στέψη, ἔφερε τὸν εἰκονιστικὸ ἀνδριάντα τοῦ Διονυσίου Ἄριστομένεος, ὁ ὁποῖος τιμήθηκε μετὰ θάνατον, ὅπως δηλώνει ἡ ἐπίκληση «ἥρωα». Ἡ ἴδια ἐπίκληση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Θέωνα,

Εἰκ. 128. Τὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο τοῦ μαρμαρίνου ἀνδριάντος τοῦ Διονυσίου Ἄριστομένεος.

Εικ. 129. Το βάθρο της εικ. 128.

Εικ. 130. Το βάθρο των εικ. 128-129. Λεπτομέρεια της επιγραφής.

Εικ. 131. Δεξιά παλάμη του αγάλματος του Έρμου.

γιο του Νικηράτου, όπως θα δούμε παρακάτω²⁴⁸. Ο τμητικός ανδριάντας του Διονυσίου Αριστομένους ήταν μαρμάρινος και σε τύπο παρεμφερή με αυτόν του Έρμου, όπως μας πληροφορούν τα λίγα, αλλά χαρακτηριστικά θραύσματα που βρέθηκαν γύρω στο βάθρο. Το βασικό και μεγαλύτερο τμήμα του έργου αποκαλύφθηκε στο παρακείμενο βορειότερο δωμάτιο και όχι στο XI:

• *Αρ. εύρ. 10839*. Σώζεται ή δεξιά κνήμη με μέρος του αντίστοιχου γόνατου και το άριστερό πέλμα, καθώς και ή συμφυής πλίνθος μαρμάρινου ανδρικού αγάλματος, μεγέθους λίγο μεγαλύτερου του φυσικού (εικ. 132). Ύψ. σωζ. δεξιού ποδιού 0.67 μ., μήκος άριστερου πέλματος 0.325 μ., διαστάσεις πλίνθου 0.54 × 0.47 μ., πάχ. πλίνθου 0.08 μ. Αξιόλογη πρωτοτυπία εμφανίζει το ιδιόμορφο μικρού μεγέθους στηρίγμα πίσω από τη δεξιά κνήμη (εικ. 133). Μικρού μεγέθους στηρίγματα πίσω από τα πέλματα ή τις κνήμες των μορφών άπαντούν σε πρωιμότερα έργα γλυπτικής, όπως για παράδειγμα στο σύνταγμα του Δαόχου στους Δελφούς, το οποίο χρονολογήθηκε πρόσφατα από τον W. Geominy, με πειστικά νομίζω επιχειρήματα, μεταξύ 287 και 277 π.Χ.²⁴⁹. Ενδιαφέρον από άποψη τεχνικής παρουσιάζει επίσης ή χωριστή επεξεργασία πολλών σχετικά μικρών κομματιών και ή προσαρμογή τους στα πέλματα

248. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1996, 159-160, πίν. 66-67.

249. W. GEOMINY, Zum Daochos-Weihgeschenk, *Klio* 80, 1998,2, 369-402, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.

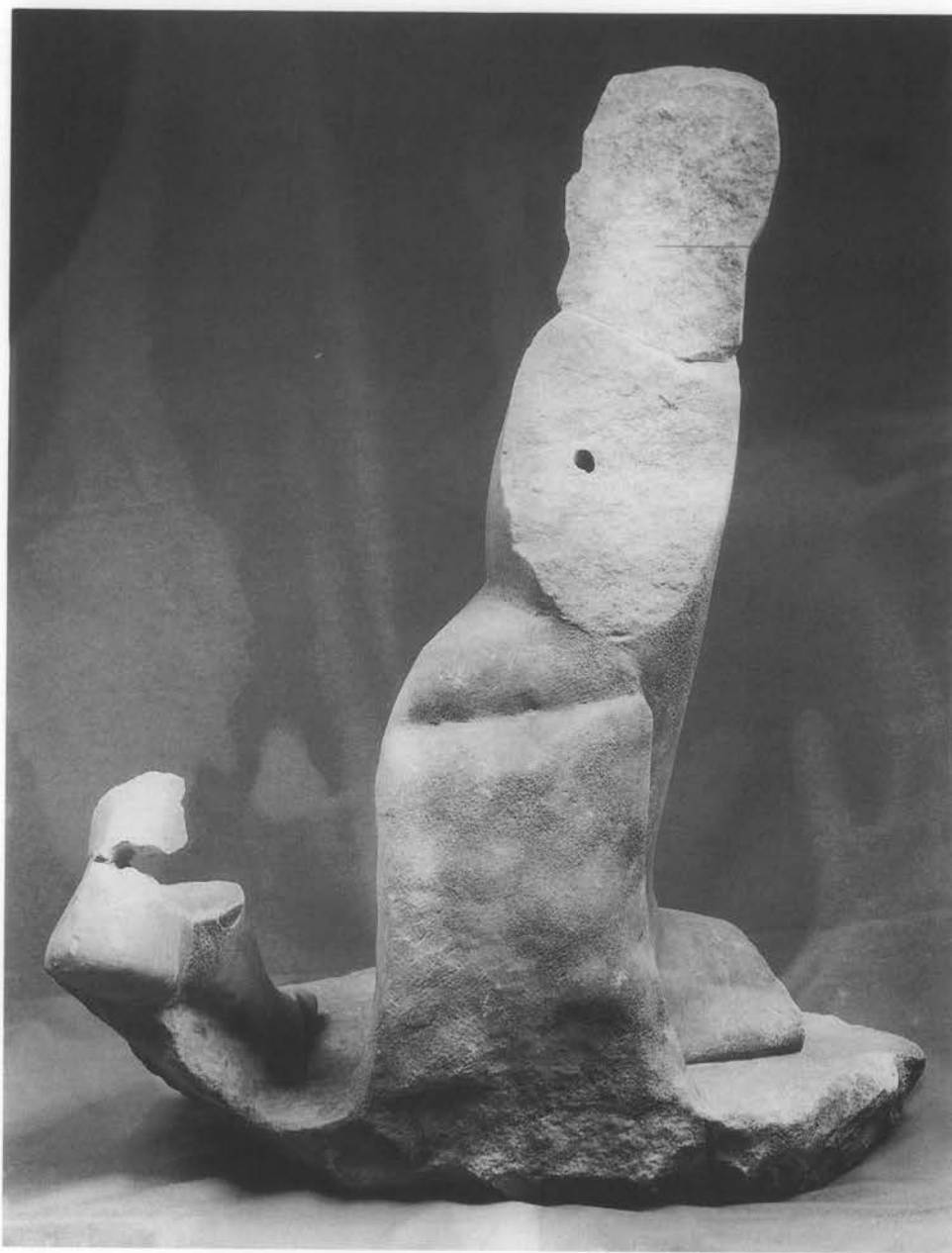

Είκ. 132. Ἡ πλίνθος μετὰ τὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ.

τοῦ ἀγάλματος μετὰ σιδερένιους συνδέσμους καὶ κόλλα (εἰκ. 132-133). Τὸ τεχνικὸ αὐτὸ χαρακτηριστικὸ ἀπαντᾷ σὲ γλυπτὰ τοῦ πρώτου ἰου αἰ. π.Χ., ὅπως γιὰ παράδειγμα στὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῶν Ἀντικυθήρων²⁵⁰. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα τοῦ

---

250. P. C. BOL, *Die Skulpturen des Schiffsfundes von Antikythera* (Berlin 1972) 109-110, πίν 24.1, 36.1-3, 40, 51.

Είκ. 133. Ἡ πλίνθος μετὰ τὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ.

ἀγάλματος τοῦ Διονυσίου Ἀριστομένεος ξεχωρίζει μάζα πτυχῶν χλαμύδας, ἀρ. εὐρ. 9550 καὶ 9240, ποῦ πέφτει κατακόρυφα συγκρατούμενη ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τῆς μορφῆς (εἰκ. 134), καθὼς καὶ ἡ παλάμη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μετὰ ρεαλιστικὰ δηλωμένο τὸ φούσκωμα τῶν φλεβῶν (εἰκ. 131).

Ὁ Διονύσιος, γιὸς τοῦ Ἀριστομένη ἦταν μέλος γνωστῆς οἰκογένειας εὐπατριδῶν τῆς Μεσσηνίας. Περιλαμβάνεται σὲ ἀδημοσίευτο κατάλογο ἐφήβων τῆς Ὑλλίδος φυλῆς τοῦ ἔτους 3 μ.Χ. (ἀρ. εὐρ. 4201), ἐνῶ λίγο ἀργότερα προσφέρει χρήματα γιὰ χάρη τῆς

Εικ. 134. Θραύσματα από τη χλαμύδα του αγάλματος του Έρμου.

μητέρας του Πλεισταρχίας, συμβάλλοντας στην έπισκευή του ναού της Δήμητρος, σύμφωνα με τη μαρτυρία της έπιγραφης *άρ. εύρ. 1014*²⁵¹. Την έπιτύμβια έπιγραφή της Πλεισταρχίας κόρης του Διονυσίου, του όμώνυμου προφανώς πάππου του αναφέραμε παραπάνω. Γιός του πιθανότατα ήταν ό ιερέας του Νέρωνα και της Ρώμης και άγορανόμος Τιβέριος Κλαύδιος Άριστομένης της έπιγραφής *IG VI, 1450*.

251. *SEG 23, 205.207.*

• Δεύτερη προγενέστερη επιγραφή στην πίσω πλευρά του ίδιου βάρθρου αναφέρεται σε άνδριάντα του ἐπιστάτη τῶν ἐφήβων Φίλωνος Πάπου, τὸν ὁποῖο ἀνέθεσαν στὸν Ἑρμῆ καὶ τὸν Ἡρακλῆ οἱ ὑπ' αὐτὸν ἔφηβοι:

[. . .]ξενος Λυσάνδρου, Πόλων, Δε-
[ξι]τέλης Πολυκράτεος, Διοκλῆς Νίκω-
νος Φίλωνα Πάπου τὸν αὐτῶν ἐπιστά-
ταν Ἑρμᾶι καὶ Ἡρακλεῖ.

Ὑψ. γραμμάτων 0.012 - 0.02 μ. Τύπος γραμμάτων 2ου/1ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπιστάτη ἦταν ὡς τώρα ἀμάρτυρο γιὰ τὴ Μεσοσηνή. Οἱ ἐπιστάτες, σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὰ ἰσχύοντα σὲ ἄλλες πόλεις, ἀνελάμβαναν τὴν ἐκπαίδευση τῶν νέων ὡς διδάσκαλοι καὶ προπονητὲς γυμναστικῆς²⁵². Δύο ἀπὸ τοὺς τέσσερεις ἐφήβους ποὺ εἶχαν ὡς ἐπιστάτη τὸν Φίλωνα Πάπου, ὁ Πόλων καὶ ὁ Δεξιτέλης, γιοὶ τοῦ Πολυκράτη, ἦταν ἀδελφία ποὺ θήτευσαν ταυτόχρονα στὸ Γυμνάσιο. Τὸ ὄνομα Πολυκράτης μαρτυρεῖται στὴ Θουρία (*IG* VI, 1385, 23).²⁵³ Τὸ ὄνομα Φίλων συνηθισμένο στὴ Μεσοσηνία, τὸ Πάπος ἄγνωστο. Τὸ ὄνομα Πόλων ἀπαντᾷ στὴν Κορώνη (*IG* VI, 1397), τὸ Δεξιτέλης δὲν μαρτυρεῖται στὴ Μεσοσηνία. Τὰ Διοκλῆς καὶ Νίκων εἶναι ὀνόματα συνηθισμένα στὴ Μεσοσηνία, τὸ Λύσανδρος σπάνιο²⁵⁴.

Στὸ δωμάτιο IX νότια ἀπὸ τὸ III, ὅπου ἔχουν βρεθεῖ θραύσματα τῶν λατρευτικῶν ἀγαλμάτων τοῦ Ἡρακλῆ στὸν τύπο τοῦ Farnese - Caserta καὶ τοῦ Ἑρμῆ, ἔργα τῶν Ἀλεξανδρινῶν γλυπτῶν Ἀπολλώνιου Ἑρμοδώρου καὶ τοῦ γιοῦ του Δημητρίου²⁵⁵, ἀποκαλύφθηκαν κατὰ χώραν δύο ἐνεπίγραφα ἀσβεστολιθικὰ βάρθρα χωρὶς τὶς στέψεις τους. Μπροστὰ στὰ βάρθρα ἐμφανίστηκαν πεσμένα μπρούμυτα δύο μαρμάρινα ἀγάλματα (εἰκ. 135α-β). Τὸ ἓνα, ἀρ. εὔρ. 8650, ὕψ. 1.71 μ., εἰκονίζει ἱματιοφόρο ἄνδρα (εἰκ. 136α-β). Ἡ δέσμη εἰληταρίων παπύρου δίπλα στὸ ἀριστερὸ πόδι, ποὺ λειτουργεῖ καὶ ὡς στήριγμα τοῦ ἔργου, τὸν χαρακτηρίζει ὡς πνευματικὸ ἄνδρα, φιλόσοφο ἢ ρήτορα. Τὸ κεφάλι, ποὺ δυστυχῶς λείπει, ἦταν ἔνθετο καὶ πρέπει νὰ ἀποτελοῦσε πορτραῖτο τοῦ ἀνδρός, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ βάρθρου του ταυτίζεται, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, μὲ τὸν Τιβέριο Κλαύδιο Θέωνα, γιὸ τοῦ Νικηράτου. Τὰ τεχνολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου, ἡ μαρτυρία τῆς πτυχολογίας, ἡ ἔλλειψη σωματικότητας, ἐμφανέστατη στὶς πλάγιες ὄψεις, ἡ ἀπόδοση τῶν ἰδιαίτερα ραδιῶν καὶ ἄψυχων δακτύλων τῆς δεξιᾶς παλάμης, ποὺ προβάλλουν ἀπὸ τὸ ἱμάτιο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν εὐρύτητα διαδεδομένο καὶ πολὺ ἀγαπητὸ στὰ ῥωμαϊκὰ χρόνια ἀγαλματικὸ τύπο, ὁ ὁποῖος κατάγεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ ρήτορα Αἰσχίνη, ἐπιτρέπουν νὰ τὸ θεωρήσουμε δημιουργία τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.²⁵⁶.

252. HOLLEAUX 1942, 409-417 καὶ 427-432· WINAND 1990, 107-109· Β. ΚΟΝΤΟΡΙΝΗ, Ψήφισμα προξενίας δωρικῆς πόλης γιὰ ἓνα Ρόδιο ἐπιστάτη (3ος-2ος αἰ. π.Χ.), στί: *ΦΗΓΟΣ*, ὁ.π. 579-587.

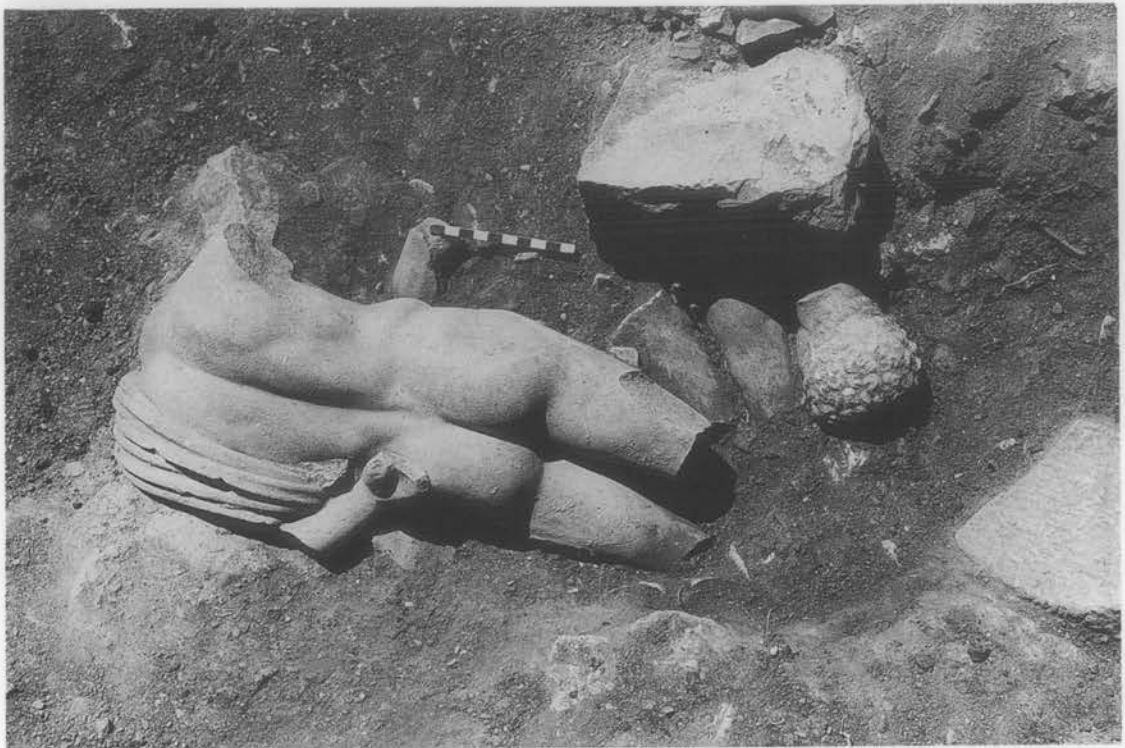
253. Πρβ. καὶ *FdD* III (1), 455 (=Ξενοκράτης Πολυκράτεος), τοῦ 135 π.Χ.· βλ. καὶ παραπάνω σ. 100.

254. Ἐνας Ξενοκλῆς Λυσάνδρου Μεσοσηνιος, διετέλεσε πρόξενος τῆς πόλεως Κλεῖτωρ πρὶν ἀπὸ τὸ 221 π.Χ., βλ. *IG* V 2, 368.83.

255. *Ἔργον* 1995, 35· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1995, 79-83, πίν. 32-36.

256. BIEBER 1977, 129-147, εἰκ. 582.

Εικ. 135α-β. Τὰ βάρθρα με τὰ πεσμένα μπροστά τους ἀγάλματα στὸ δωμάτιο ΙΧ.

Εικ. 136α-β. Τὸ ἄγαλμα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θέωνος Νικηράτου.

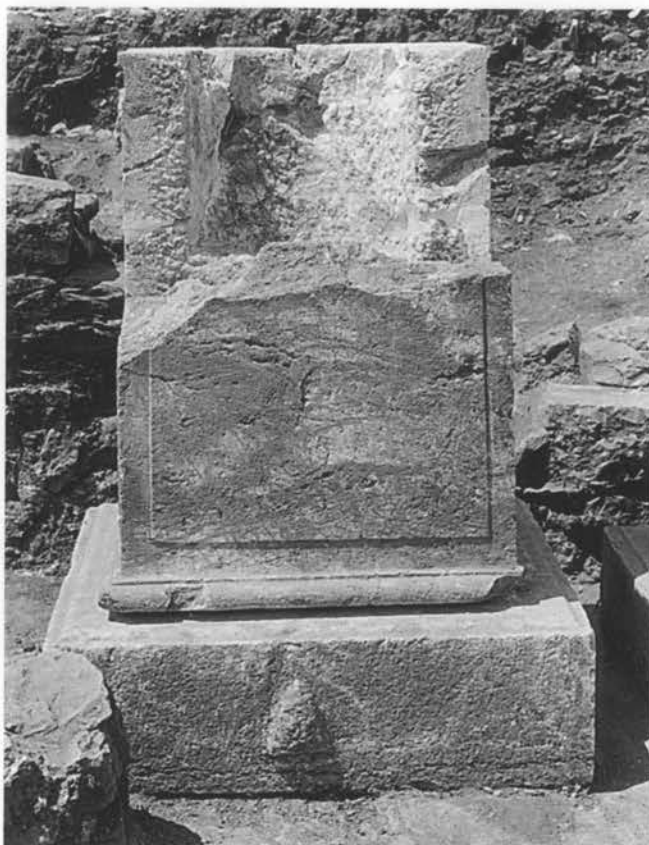

Εικ. 137. Τὸ ἐνεπίγραφο βᾶθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώωνος Νικηράτου.

• Τὸ ἀσβεστολιθικὸ βᾶθρο τοῦ Θεώωνος (ἀρ. εὑρ. 6650) εἶναι πεσοσόχημο, συμπαγὲς μὲ ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἄνω μείωση, ὕψ. 0.90 μ., πλ. 0.585 μ., πάχ. 0.505 μ., καταλήγει κάτω σὲ ἕξεργη ταινία καὶ κυμάτιο καὶ ἐδράζεται σὲ χωριστὰ δουλεμένη κυματοφόρο βάση (εἰκ. 137). Στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του φέρει δύο τόρμους διαγώνια τοποθετημένους γιὰ τὴν κατακόρυφη σύνδεση τῆς ἐλλείπουσας στέψης. Φέρει ἐπιγραφὰς καὶ στὶς δύο ὄψεις, μία στὴν κύρια ἀνατολικὴ ὄψη του (πλευρὰ α), τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., σχετιζόμενη μὲ τὸν ἀκέφαλο μαρμάρينو κορμὸ τοῦ πνευματικοῦ ἀνδρός, καὶ μία προγενέστερη στὴν πίσω δυτικὴ ὄψη, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀρχικὴ χρῆση τοῦ βᾶθρου γιὰ τὴν ἀνέγερση ἑνὸς χάλκινου μάλλον ἀνδριάντος:

πλευρὰ α: Ἄ πόλις
Τι. Κλαύδιον
Νικηράτου
υἷον Θεώωνα
ἦρωα.

πλευρὰ β: [- - - - - - - - τὸν αὐ]τῶν
εὐ[εργέταν οἱ ἠφ]ηβευκό-
τες ὑπ' αὐτὸν ἀρετᾶς ἔνεκεν
καὶ εὐνοίας ἄς ἔχων διετέ-
λει εἰς αὐτούς.

Εικ. 138. Τὸ βᾶθρο τοῦ Ἑρμοῦ.

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεῶνος ὡς ἥρωος δηλώνει καὶ στὴν περίπτωση αὐτῆ μεταθανάτια ἀπόδοση τιμῶν, ἐνῶ ἡ ἀνίδρυση τοῦ ἀνδριάντος του φαίνεται ὅτι εἶχε ἄμεση σχέση μὲ τὰ παρακεείμενα ταφικὰ μνημεῖα. Ἡ προγενέστερη ἐπιγραφή ἀναφέρεται σὲ ἀνδριάντα Γυμνασιάρχου ἢ Ἐφηβάρχου, τὸν ὁποῖο ἔστησαν πρὸς τιμὴν του οἱ ὑπ' αὐτὸν ἔφηβοι. Ἡ μετοχὴ παρακειμένου «ἠφηβευκότες» δηλώνει ὅτι ἡ ἀνέγερση ἔλαβε χώρα μετὰ τὸ πέρας τῆς τριετοῦς θητείας τῶν ἐφήβων. Τὴν ἴδια ἔννοια εἶχε καὶ ἡ ἀντίστοιχη μετοχὴ «ἠφηβευμένοι» τῆς πανομοιότυπης σχεδὸν ἐπιγραφῆς *ἀρ. εὐρ. 4204*, τῆς χαραγμένης σὲ βᾶθρο ἀνδριάντος, ποῦ βρίσκεται στημένο στὸ μετακίονιο τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀνατολικά καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ δωμάτιο III²⁵⁷.

• Τὸ δεύτερο μαρμαρίνο ἄγαλμα, μεγέθους λίγο μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ, εἰκονίζει τὸν Ἑρμῆ. *Ἀρ. εὐρ. 8664*, ὕψ. 2.07 μ. μαζὶ μὲ τὴ συμφυῆ πλίνθο, διαστ. πλίνθου 0.65 - 0.82 μ., πάχ. πλίνθου 0.07 μ., ὕψ. στηρίγματος σὲ μορφὴ δένδρου 0.75 μ.,

257. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1991, 63.

ὑψ. δεξιᾶς στάσιμης κνήμης 0.577 μ., ὑψ. ἀριστερῆς κνήμης 0.60 μ., ὑψ. δεξιῶ μηροῦ 0.635 μ., ἀριστεροῦ μηροῦ 0.635 μ., μῆκ. δεξιῶ στάσιμου πέλματος 0.315 μ., μῆκ. ἀριστεροῦ πέλματος 0.30 μ., ἄνοιγμα ὤμων 0.556 μ., μῆκ. δεξιῶ βραχίονα 0.41 μ., μῆκ. δεξιῶ πήχου 0.32 μ., ἀπόσταση θηλῶν 0.31 μ., πλ. ἰσχίου 0.40 μ., ἀπόσταση ὀμφαλοῦ καὶ τριχώματος ἤβης 0.17 μ., ἀπόσταση ὀμφαλοῦ καὶ θωρακικοῦ τόξου 0.175 μ., ὑψ. κεφαλοῦ 0.275 μ., ὑψ. μετώπου 0.05 μ., μῆκ. μύτης 0.075 μ. Τὸ ἄγαλμα βρέθηκε σπασμένο σὲ πολλὰ συνανήκονα θραύσματα, ἀλλὰ χωρὶς οὐσιώδεις ἐλλείψεις (εἰκ. 135α). Λείπουν μόνο ἡ δεξιὰ παλάμη, ποὺ ἦταν ἔνθετη, καὶ ὁ ἀριστερὸς βραχίονας τοῦ ἀγάλματος. Τὸ μάρμαρο προέρχεται κατὰ πάσα πιθανότητα ἀπὸ τὴ Θάσο (ἀπὸ τὸ λατομεῖο στὸ Βαθύ), σύμφωνα μὲ τὴν παρακάτω ἀνάλυση, ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ Ἐργαστήριο τοῦ Μουσείου d'Art et d'Histoire τῆς Γενεύης:

«Cathodomicrofaciès: Luminescence rouge d'intensité moyenne à forte. Répétition homogène. Texture légèrement cataclastique. La taille maximale des grains observés est de 1.8 mm. La constituant principal est la dolomite: δ (13)C: 3.75. δ (18)O:-1.89.

Origine probable Thassos Vathy d'après les cathodomicrofaciès et les analyses isotopiques».

Καθοριστικὸ ρόλο στὴν ἐκτίμηση τῆς καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ ἔργου παίζει τὸ ζύγισμα τοῦ κορμοῦ πάνω στὰ πόδια, ἡ ἔντονη συστροφή καὶ ἡ πρὸς τὰ ἔμπρὸς κίνηση, στοιχεῖα ποὺ δείχνουν ταυτόχρονα ὅτι τὸ πρωτότυπο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἦταν χάλκινο. Τὸ δεξιὸ πόδι στηρίζεται μὲ ἔνταση στὸ ἔδαφος, ἐνῶ τὸ χαλαρὸ ἀριστερὸ φέρεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἔντονα πρὸς τὰ πίσω, ἀκουμπώντας μόνο μὲ τὰ δάχτυλα ἐλαφρὰ τὸ ἔδαφος (εἰκ. 139-144). Ἡ πρόθεση τοῦ καλλιτέχνη νὰ δώσει τὴν ἐντύπωση τοῦ βαδίσματος εἶναι φανερὴ. Ἡ χλαμύδα του πέφτει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὤμο πρὸς τὰ πίσω ὡς ἐνιαία καμπυλωμένη μάζα, τυλίγεται στὸν λυγισμένο βραχίονά του καὶ ρεεῖ σὲ συνέχεια ἐλεύθερη κατακόρυφα, ἀκουμπώντας μόλις τὴν ἀριστερὴ του κνήμη. Τὸ δεξιὸ χέρι κατεβασμένο καὶ πολὺ ἐλαφρὰ στὸν ἀγκώνα λυγισμένο, κρατοῦσε πιθανῶς τὸ ἀναπόσπαστο σύμβολο τοῦ θεοῦ, τὸ κηρύκειο. Ὁλόκληρη ἡ παλάμη τοῦ χερσίου αὐτοῦ ποὺ ἦταν ἔνθετη, ὅπως δηλώνει ὁ τόρμος, λείπει, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω. Τὸ ἀριστερὸ χέρι, ποὺ πάνω του τυλίγεται ἡ χλαμύδα, ἀκουμπάει μὲ τὴν ἀνάποδα γυρισμένη παλάμη (λείπουν ὀρισμένα δάχτυλα μόνο) στὸ ἰσχίον. Τὸ κεφάλι στρέφει πρὸς τὰ δεξιὰ, πρὸς τὸ σταθερὸ πόδι, ἀκολουθώντας τὴν πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ δεξιὰ του κίνηση. Ὁλόκληρο τὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ κεφάλι ἐξέχουν ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν κατακόρυφο, δημιουργώντας στατικὰ προβλήματα. Τὸ στήριγμα σὲ μορφή κορμοῦ δένδρου, ποὺ πρόσθεσε ὁ ἀντιγραφέας καὶ ἐφάπτεται στὸ δεξιὸ μηρό, μόλις ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ συγκρατήσῃ ὄρθιο τὸ ἔργο. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου τοῦ θεοῦ εἶναι σοβαρὴ, σχεδὸν κατηφής, τὰ μαλλιά διαμορφωμένα σὲ κοντοὺς ἀκανόνιστους βοστρύχους, ἡ μύτη σχετικὰ μεγάλη καὶ κάπως κυρτή, τὰ χεῖλη σαρκώδη καὶ ἐλαφρῶς μισάνοιχτα.

Ἡ σχεδὸν ὀρμητικὴ πρὸς τὰ ἔμπρὸς κίνηση τοῦ θεοῦ, ποὺ στὸ χάλκινο πρωτότυπο δὲν θὰ δημιουργοῦσε στατικὸ πρόβλημα, ἦταν φυσικὰ δύσκολο νὰ μεταφερθεῖ στὸ μάρμαρο. Ὁ ἀντιγραφέας μπορεῖ ἐπομένως νὰ χαρακτηριθεῖ τολμηρὸς καὶ ταυτόχρονα ἰκανός, γιὰτὶ κατάφερε νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἄριστο καὶ πιστὸ ἀντίγραφο. Τὸ στατικὸ πρόβλημα, ὑπεύθυνο προφανῶς γιὰ τὴν πτώση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸ βᾶθρο, ἀποδείχθηκε εὐεργετικὸ γιὰ τὴ διάσωση καὶ καλὴ διατήρησή του. Κερδίσαμε ἔτσι ἓνα ἄριστα διατηρημένο ἀντίγραφο Ἑρμοῦ, μιᾶς μοναδικῆς παραλλαγῆς τοῦ γενικοῦ τύπου. Παρὰ τὴν προφανῆ σχέση του μὲ τὸν Ἑρμῆ Ἄνδρου - Farnese καὶ τὸν

Ἑρμῆ τοῦ Βατικανοῦ, γνωστὸ καὶ ὡς Ἀντίνοο ἢ Ἑρμῆ Belvedere, ποὺ θεωροῦνται γενικῶς ἀντιγραφικὲς παραλλαγές ἐνὸς Πραξιτελικοῦ χαμένου προτύπου, ὁ Ἑρμῆς τῆς Μεσοήνης παρουσιάζει οὐσιώδεις διαφορές²⁵⁸. Δὲν εἶναι μόνο ἡ πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πρὸς δεξιὰ κίνηση καὶ ἡ συστροφὴ τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ γυρισμένο πρὸς τὰ πίσω δεξιὸ χέρι, εἶναι ἀκόμη ἡ ἔνταση τοῦ δυνατοῦ καὶ ἀνοικτοῦ πρὸς τὰ ἔξω κορμοῦ, ποὺ τονίζουν τὶς διαφορὲς ἀπὸ τὰ στατικά, πλαδαρὰ καὶ κάπως ἐνδοστρεφῆ καὶ ζωγραφικὰ πραξιτελικὰ ἔργα²⁵⁹. Ὁ Ἑρμῆς τῆς Μεσοήνης παρουσιάζει στενὴ συγγένεια μὲ τὸν Δορυφόρο τοῦ Πολυκλείτου. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο στέκεται καὶ ταυτόχρονα κινεῖται ἡ μορφή βρῖσκει ἀντιστοιχίες στὸν ἀνδριάντα τοῦ Δορυφόρου. Τὸ πρότυπό του θὰ πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ἀναζητηθεῖ ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῶν συνεχιστῶν τῆς σχολῆς τοῦ Πολυκλείτου²⁶⁰. Ἡ πρότασή μας αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι παρόμοια κίνηση τοῦ φερόμενου πρὸς τὰ πίσω ἀριστεροῦ χεριοῦ ἔχει τὸ μαρμάρينو ἀντίγραφο τοῦ ἔργου, ποὺ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ὡς ὁ Ἑρακλῆς τοῦ Πολυκλείτου²⁶¹. Εἰκονογραφικὴ ὥστόσο συγγένεια παρουσιάζει ὁ Ἑρμῆς τῆς Μεσοήνης μὲ τὸν Ἑρμῆ Ψυχοπομπό, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται στὸν ἀνάγλυφο σφόνδυλο ἐνὸς κίονος ἀπὸ τὸ νεώτερο Ἀρτεμίσιο τῆς Ἐφέσου (Λονδίνο, Βρετανικὸ Μουσεῖο ἀρ. εὐρ. 1206, ὕψ. 1.64-1.80 μ.)²⁶². Ἡ συγγένεια μάλιστα εἶναι τόσο στενὴ, ὥστε φαίνεται δικαιολογημένο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τόσο ὁ ἀνάγλυφος Ἑρμῆς τῆς Ἐφέσου, ὅσο καὶ ὁ ὀλόγλυφος Ἑρμῆς τῆς Μεσοήνης ἀποδίδουν τὸ ἴδιο χαμένο χάλκινο πρότυπο, ὁ πρῶτος ἐλεύθερα, ὁ δεῦτερος πιστά. Ἦδη ὁ Otto Rayet τὸ 1884 εἶχε ἀποδώσει τὸν Ἑρμῆ τοῦ Ἀρτεμίου τῆς Ἐφέσου σὲ Πολυκλείτειο πρότυπο, ἀκολουθούμενος ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς, ὅπως ὁ Carlo Anti, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀναγνώρισε εἰδικὰ ὡς πρότυπό του τὸν θεωρούμενο ὡς Ἑρακλῆ τοῦ Πολυκλείτου, ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω²⁶³.

Τὸ μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ μέγεθος, ἡ γυμνότητα, τὰ ἰδεαλιστικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Ἑρμῆ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν εἰκονιστικὸ, τυλιγμένο σφιχτὰ στὸ ἱμάτιο μαρμάρينو ἀνδριάντα τοῦ Θέωνος, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐκτεθειμένος δίπλα του, μέσα στὸ δωμάτιο IX τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου (εἰκ. 135β). Καὶ τὰ δύο πάντως ἀγάλματα, τόσο τὸ εἰκονιστικὸ τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θέωνος Νικηράτου, ὅσο καὶ

258. Γιὰ τοὺς διάφορους τύπους Ἑρμῆ βλ. E. BOERINGER, στίο: A. HUNDT, K. PETERS (ἐκδ.), *Greifswalder Antiken* (Berlin 1961) 119-126· RIDGWAY 1984, πίν. 21, 100 καὶ 106-111· A. CORSO, *Prassitele*, I (Roma 1988) 157-162, 230-232, σημ. 998-1026.

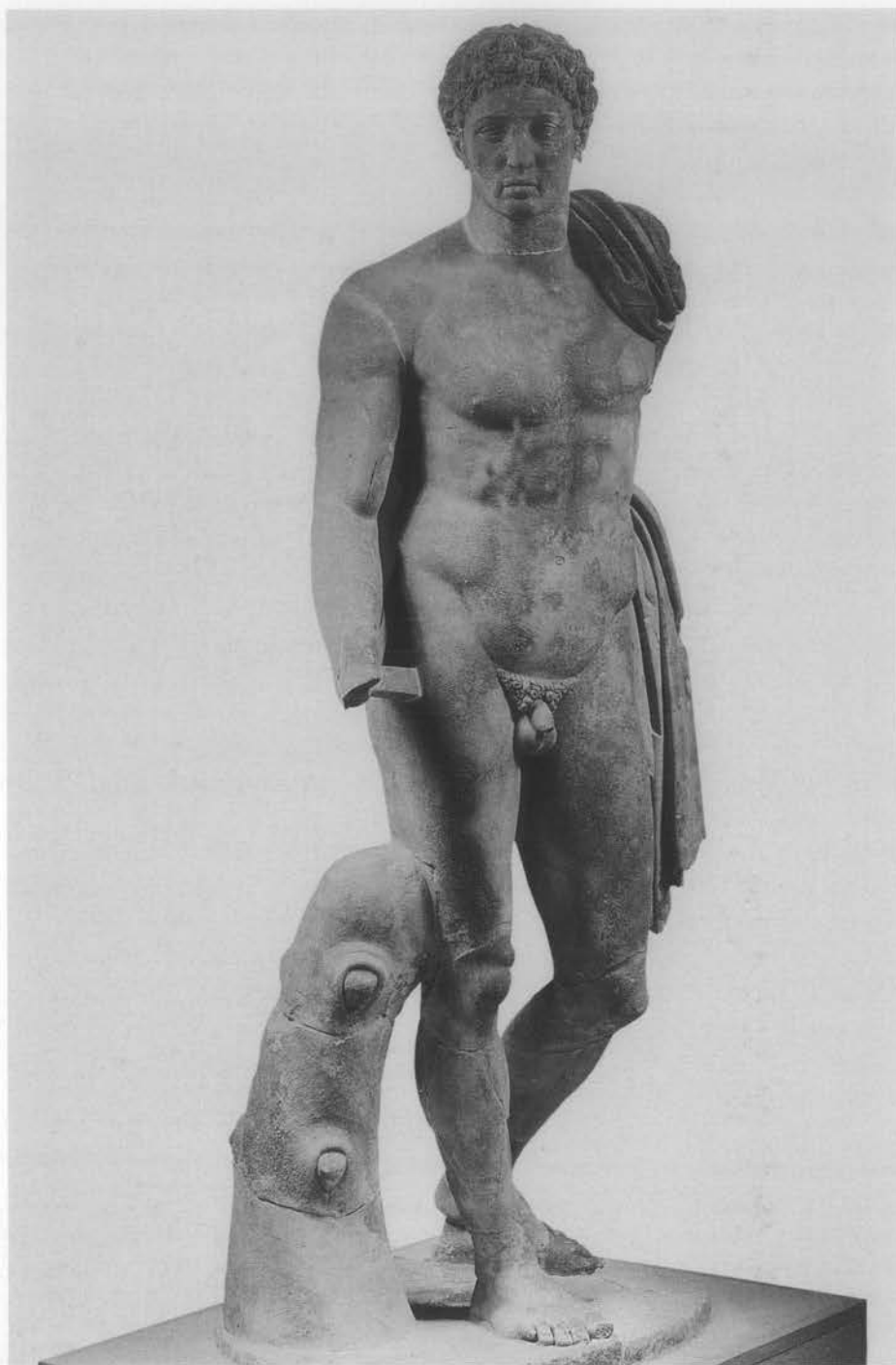
259. A. CORSO, *The Hermes of Praxiteles*, *Quaderni ticinesi di numism. e ant. classiche* 25 (Lugano 1996) 133.

260. ARNOLD 1969, 215· LINFERT 1969, 1-25· KREIKENBOM 1990, *σποράδην*.

261. BERGER et alii 1992, εἰκ. 446-450.

262. LIPPOLD 1950, 255, πίν. 89, 2· P. E. ARIAS, *Skopas* (Roma 1952) 111-112, πίν. VI, 18· R. CARPENTER, *Greek Sculpture, a Critical Review* (Chicago 1960) 176, πίν. XXXIII· A. RÜGLER, *Die colunae coelatae des jüngeren Artemision von Ephesos* (Tübingen 1988) 54-56 καὶ 69-73 καὶ 119-120, πίν. 13-14· J. BOARDMAN, *Greek Sculpture: The Late Classical Period and Sculpture in Colonies and Overseas* (London 1995) 29-30, πίν. 23.

263. O. RAYET, *Monuments de l'art antique* II (Paris 1884) 6me livraison ἀρ. 7, σ. 9· C. ANTI, *MonAnt* 26, 1920, 546· ARNOLD 1969, 215· A. RÜGLER, ὄπ. 120· πρβ. R. BRILLANT, *Roman Art from the Republic to Constantine* (London 1974) 207, εἰκ. V10 (= ἀνάγλυφο Περοσέως καὶ Ἀνδρομέδας).

Εικ. 139. Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.

Εικ. 140. 'Ο Έρμης τοῦ Γυμνασίου.

Εικ. 141. 'Ο Έρμης τοῦ Γυμνασίου.

Εικ. 142. 'Ο Έρμής του Γυμνασίου.

Εικ. 143. 'Ο Έρμης του Γυμνασίου.

Εικ. 144. 'Ο Έρμης τοῦ Γυμνασίου.

Εικ. 145α-γ. 'Ο Έρμης του Γυμνασίου.

τὸ ἰδεαλιστικὸ τοῦ Ἑρμοῦ, εἶχαν χθόνια λειτουργία, σχετιζόμενα ἄμεσα μὲ τὰ ταφικὰ μνημεῖα καὶ τοὺς «ἀφηρωισμένους» νεκρούς. Μὲ τὰ προφανῆ ἐντούτοις ἰδεαλιστικὰ στοιχεῖα στὸ πρόσωπο τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Μεσσηνίας συνυπάρχουν νομίζω καὶ ἀτομικά, φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, ὅπως φαίνεται νὰ δηλώνει γιὰ παράδειγμα τὸ σχῆμα τῆς μύτης καὶ τὰ μισάνοιχτα σαρκώδη χεῖλη (εἰκ. 145α-γ). Μήπως τελικὰ ἔχουμε μπροστὰ μας μιὰ συνειδητὴ μίξη ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα, ποὺ θέλει νὰ ὑπαινιχθεῖ τὴν ταύτιση τοῦ θεοῦ μὲ τὸν ἄγνωστό μας ἐπιφανῆ Μεσσηνιο νεκρὸ; Μιὰ τέτοια ταύτιση εἶναι ὅποσοδήποτε θεμιτῆ²⁶⁴. Ἐχει ἄλλωστε ὑποστηριχθεῖ μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν ὕστερο 4ο αἰ. π.Χ. «im Rahmen eines von Jugendlichkeit und Ebenmässigkeit geprägten Schönheitsideals sind die Unterschiede, die "individuellen" Formen gerade zu erstaunlich»²⁶⁵.

Ἡ ταύτιση τοῦ Ἑρμοῦ μὲ τὸν νεκρὸ θνητὸ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ ἀνάλογο καὶ παράλληλο φαινόμενο τῆς συχνῆς ἀπεικόνισης μελῶν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐλίτ σὲ γνωστοὺς ἀγαλματικούς τύπους θεῶν καὶ θεαινῶν, ἡρώων καὶ ἡρώιδων τῆς ἀρχαιότητος²⁶⁶. Ὁ χαρακτήρας ἄλλωστε τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Μεσσηνίας εἶναι ταυτόσημος μὲ ἐκεῖνον τοῦ ἀποσπασματικὰ σωζόμενου δεύτερου Ἑρμοῦ τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τὸ δωμάτιο XI, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ βάρθρου του, εἰκόνιζε ἀναμφίβολα τὸν νεκρὸ «ἥρωα» Διονύσιον Ἀριστομένους (βλ. παραπάνω σ. 137 κέ.). Εἶναι ἐπίσης ἀνάλογος μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ἄνδρου, ποὺ βρέθηκε τὸ 1833 μαζὶ μὲ ἀγαλμα τῆς Μεγάλης Ἡρακλεώτισσας μέσα σὲ ταφικὸ κτίσμα, καθὼς ἐπίσης μὲ ἐκεῖνον τοῦ Ἑρμοῦ τοῦ Αἰγίου, τῆς Θάσου καὶ τοῦ Παλατιανοῦ Κιλκίς²⁶⁷. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγάλματα, ποὺ παριστάνουν Ἑρμῆ, φαίνεται ὅτι ταυτίζονται μὲ εἰκόνες ἀφηρωισμένων νεκρῶν.

Τὸ ἀνιδρυμένο δίπλα στὸν Ἑρμῆ τῆς Μεσσηνίας ἀγαλμα τοῦ ἱματιοφόρου πνευματικοῦ ἀνδρα Θεώνος Νικηράτου, σὲ τύπο πολὺ ἀγαπητὸ καὶ κοινὸ στὰ ρωμαϊκὰ

264. A. GIULIANO (ἐκδ.), *Museo Nazionale Romano. Le Sculture* (Roma 1979) 203-204 (J. PAPAΔOΠOY-LOS) μὲ προγενέστερη βιβλιογραφία.

265. B. SCHMALTZ, *Bildnisse attischer Grabreliefs des späten 4. Jhs.*, στί: H. v. STEUBEN (ἐκδ.), *Antike Porträts, zum Gedächtnis von Helga von Heintze* (Berlin 1999) 27-33, ἰδιαίτερα σ. 30.

266. Ἡ γνωστὴ αὐτὴ καὶ πολὺ διαδεδομένη τάση τῆς ρωμαϊκῆς ἀριστοκρατίας ἐγγίζει τὰ ὄρια τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς γελοιοτήτας, ὅταν γιὰ παράδειγμα πορτραῖτα ὄριμων γυναικῶν στήνονται πάνω στὸ σφριγηλὸ καὶ αἰσθησιακὸ κορμὶ μιᾶς θεόγυμνης Κνιδίας ἢ Ἀναδυομένης, Οὐρανίας κλπ. Ἀφροδίτης, ἢ τῆς μισόγυμνης γεροδεμένης Ὀμφάλης: BIEBER 1977, πίν. 40, 225-226, πίν. 42, 239, 242, 244· H. WREDE, *Das Mausoleum der Claudia Semne*, *RM* 78, 1971, 157-163, πίν. 86 καὶ 89· P. ZANKER, *Zur Funktion und Bedeutung griechischer Skulptur in der Römerzeit, Le Classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.-C.* (Genève 1979) 293-299. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ντυμένα ἀνδρικὰ καὶ γυνακεῖα ἀντίγραφα κλασικῶν ἀγαλμάτων εἶχαν ἔνθετα κεφάλια, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ πελάτες (-ισοες) διάλεγαν τὸ κορμὶ τῆς ἀρεσκείας τους. Κανένα σχεδὸν φημισμένο ἔργο τῆς ἀρχαιότητος δὲν γλίτωσε ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆ «μετάλλαξη» καὶ τὸν εὐτελισμὸ, οὔτε ὁ Δορυφόρος τοῦ Πολυκλεῖτου, ποὺ «ὑποχρεώθηκε» νὰ δεχθεῖ π.χ. τὸ κεφάλι ἐνὸς ἰδιαίτερα ματαιόδοξου εὐπατρίδη ρωμαίου: RIDGWAY 1984, πίν. 139.

267. ROSS 1834, 16-17· ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ 1996, 231-233, πίν. 7, εἰκ. 8· πρβ. καὶ H. ΑΝΔΡΕΟΥ, Ὁ Ἑρμῆς τῆς Ἡλίδος, *ΑΔ* 31, 1976, Μέρος Α', 260-264, κυρίως 263.

χρόνια, που έχει ως πρότυπο το άγαλμα του ρήτορα Αισχίνη, του 4ου αϊ. π.Χ.²⁶⁸, είναι συγγενές και ταυτόσημο νοηματικά με τον ίματιοφόρο Ἀλέξανδρον Πατράου από το ήρωο στο Παλατιανό του Κιλκίς, καθώς και με τον Ἡρόδωρον Θεαγένους από το αντίστοιχο ήρωο στο Στρατόνι της Χαλκιδικής, της Ἰουλιο - Κλαυδιανῆς περιόδου²⁶⁹.

Τὸ βᾶθρο που ἀντιστοιχεῖ στὸν Ἑρμῆ, ἀρ. εὐρ. 8059, ὕψ. 0.89 μ., πλ. κάτω 0.64 μ., πλ. ἄνω 0.69 μ., πᾶχ. 0.55 μ., εἶναι σπασμένο δυστυχῶς μπροστά, στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ὅπου ἦταν γραμμὲν ἢ ἐπιγραφὴ μετὸ ὄνομα τοῦ τιμώμενου νεκροῦ. Τὸ βᾶθρο εἶναι ἐπίσης μικρὸ σὲ σχέση μετὸ μέγεθος τοῦ ἔργου (εἰκ. 138). Φέρει βαθὺ καὶ εὐρὺ κυλινδρικό λάξευμα στὸ μέσο τῆς ἄνω πλευρᾶς του (διαμέτρου 0.38 μ. καὶ βᾶθους 0.365 μ.) γιὰ τὴ στήριξη νέας στέψης, μεγαλύτερης προφανῶς τῆς ἀρχικῆς καὶ κατάλληλης γιὰ τὴν ἔδραση καὶ τὴ στερῆση τοῦ μεταφερμένου ἀπὸ ἄλλοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμῆ. Ἡ δεύτερη χρῆση τοῦ βᾶθρου ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι φέρει προγενέστερη ἐπιγραφὴ, πιθανῶς τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., στὴ στραμμένη πρὸς τὸν τοῖχο πίσω πλευρά του:

Ἄ [πόλις]
 Θεώ[να Χαρμ]ίν[ου]
 τὸν αὐτᾶς [εὐε]ργ[έτ]αν
 ἀρετᾶς ἔνεκεν ὕ καὶ ὕ ὕ
 εὐνοίας ἅς ἔχων δι[ε]-
 τέλει εἰς αὐτάν.

Ἡ διατύπωση εἶναι ἀντίστοιχη μετὸ ἐκείνην τῆς παραπάνω, ἀρ. εὐρ. 6650, ἐπιγραφῆς.

Δαίμονες (:)

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὴ Μεσοσηνὴ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ἐντὸς τῶν τειχῶν καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιτύμβιων στηλῶν, ἐνεπίγραφων καὶ μῆ, μετὰ ἰδιαίτερα τοπικὰ μεσοσηνιακὰ μορφολογικὰ χαρακτηριστικά²⁷⁰. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴς ἐπιστάσεις σὲ σχῆμα κανθάρου, ὅπως στὴν παραπάνω στήλη τοῦ Θηροκράτους, ὀρισμένες πεσοσόχημες στήλες ἀπολήγουν σὲ ἀσβεστολιθικὲς κεφαλὲς μετὰ ὑποτυπώδη ἢ πολὺ ἀδρᾶ χαρακτηριστικά, ἐνίοτε δύσμορφα δαιμονικοῦ καὶ ἀποτρόπαιου χαρακτήρα, τόσο ἀρσενικοῦ ὅσο καὶ θηλυκοῦ γένους. Τὰ δεκαπέντε κεφάλια, που ἔχουν ὡς τώρα ἐντοπισθεῖ, προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Σταδίου - Γυμνασίου, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα που βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Θεάτρου. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ μετὰ ἀσφαλὴ προέλευση εἶναι τὰ ἑξῆς:

• Ἀρ. εὐρ. 9760, ὕψ. 0.124 μ. Κεφάλι ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο, ἑλλίπες κατὰ τὸ ἄνω ἀριστερὸ τμήμα καὶ πολὺ ἀδρᾶ δουλεμένο. Βρέθηκε στὸ Στάδιο. Εἰκονίζει γυναῖκα μετὰ μακριὰ κόμμωση, διευθετημένη σὲ ἐπάλληλους βοστρύχους. Μέτωπο ψηλὸ, μύτη

268. BIEBER 1959, ἀρ. 3.

269. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Ἀνασκαφὴ στὸ Στρατόνι τῆς Χαλκιδικῆς, *ΑΔ* 18, 1963, 206, πίν. 248-250· ὁ ἴδιος 1964, 113-115· πρβ. Π. ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Ζητήματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατορῶν, *ΑΕ* 1995, 217 καὶ σημ. 53.

270. Πρβ. ΠΑΡΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 1993, 27, 29 σημ. 34, 60 σημ. 157.

Εικ. 146. ΄Ασβεστολιθικό κεφάλι γυναίκας με πένθιμη έκφραση. Εικ. 147. ΄Ασβεστολιθικό κεφάλι γυναίκας με άκαθόριστα χαρακτηριστικά.

Εικ. 148. ΄Ασβεστολιθικό κεφάλι ηλικιωμένης δύσμορφης γυναίκας. Εικ. 149. ΄Ασβεστολιθικό κεφάλι με άκαθόριστα χαρακτηριστικά.

άδιαμόρφωτη σχεδόν κυλινδρική, βλέφαρα παχιά που περιβάλλουν ανέκφραστα μάτια. ΄Εκφραση βαριά και πένθιμη (εικ. 146).

• *Άρ. εύρ. 9019*, ύψ. 0.21 μ. Γυναικείο κεφάλι από άσβεστόλιθο με φθαρμένη την επιφάνεια. Βρέθηκε στο Στάδιο. Τα πλούσια σχετικώς μαλλιά που περιβάλλουν τὸ ὤσειδὲς πρόσωπο δένονται πίσω. ΄Εκτὸς ἀπὸ τὰ ἀχνὰ δηλωμένα μάτια, χαρακτηριστικὰ προσώπου δὲν διακρίνονται (εικ. 147).

Εικ. 150α-β. Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι ὄριμου ἀνδρα. Πλάγια καὶ πρόσθια ὄψη.

Εικ. 151α-β. Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι νέας γυναίκας.

• Ἀρ. *εύρ.* 9763, ὕψ. 0.17 μ. Ἐντόνως δόσμορφο κεφάλι ἡλικιωμένης γυναίκας ἀπὸ ἀσβεστόλιθο μὲ πεπλατυσμένο πρόσωπο. Βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Θεάτρου. Ἰδιαίτερα τονισμένο καὶ δυνατὸ ἐμφανίζεται τὸ πηγούνι της, ἐνῶ ἡ μύτη εἶναι μονοκόμματη καὶ ἀδιαμόρφωτη, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ κεφάλι ἀρ. 9760. Τὰ χεῖλη της στενὰ καὶ σφιγμένα, τὰ μάτια μικρὰ καὶ τὸ μέτωπο πολὺ χαμηλό. Διακρίνονται ὑποτυπώδεις βόστρυχοι μαλλιών στὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου, ποὺ φαίνεται ὅτι καλύπτονταν μὲ κάποιο ἐπίβλημα. Ἡ ἔκφραση εἶναι γενικῶς ἀποκρουστικὴ (εἰκ. 148).

• Ἀρ. *εύρ.* 1315, ὕψ. 0.15 μ. Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι ἡλικιωμένου ἀνδρα. Βρέθηκε στὸ ἥρωο τῶν Σαιθιδῶν, ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῆς μαρμάρινης σαρκοφάγου μὲ

Εικ. 152. Ἀσβεστολιθικό κεφάλι γυναίκας.

τὸ ἀνάκλιτρο καὶ τὰ ὑπόλοιπα γλυπτά²⁷¹. Εἶναι σπασμένο κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Τὸ πρόσωπο εἶναι μακρόστενο καὶ πεπλατυσμένο, ἡ μύτη ἀδιαμόρφωτη, τὰ χεῖλη παχιά καὶ τὸ μέτωπο χαμηλό, ἐνῶ τὰ μαλλιά ἀποδίδονται ὡς ἐνιαία μάζα. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου εἶναι μάλλον καλοπροαίρετη σὲ σύγκριση μὲ τὴ μάλλον κακόβουλη ἔκφραση τῶν προηγούμενων κεφαλιῶν (150α-β).

• Ἀρ. εὐρ. 1453, ὕψ. 0.14 μ., πλ. 0.11 μ. Μαρμαρίνο κεφάλι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια καὶ σπασμένο στὸν λαιμό. Βρέθηκε τὸ 1989 στὸ Στάδιο. Ἐντονα φθαρμένο. Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τίποτε δὲν διακρίνεται, ἐκτὸς ἀπὸ ἀσαφῆ βυθίσματα καὶ ἐξάρματα. Τοξωτὴ αὐλακα τονίζει τὸ ὄριο μεταξὺ τοῦ μετώπου καὶ τῶν μαλλιών, τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται ὡς ἐνιαία μάζα. Τόσο τὸ φύλο ὅσο καὶ ἡ ἡλικία παραμένουν ἀκαθόριστα (εἰκ. 149).

• Ἀρ. εὐρ. 7696, ὕψ. 0.15 μ., πλ. 0.11 μ. Ἀσβεστολιθικό κεφάλι φθαρμένο μὲ μικρὲς ἐλλείψεις στὸν δεξιὸ κρόταφο καὶ στὰ μαλλιά. Βρέθηκε τὸ 1995 στὴ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου, στὸν χῶρο VI. Πρόσωπο ὠσειδῆς νεανικῆς μορφῆς, μάλλον κοριτσιοῦ. Τὰ χεῖλη συρρικνωμένα χωρὶς σαφῆ δήλωση στόματος, ἡ μύτη ὑποτυπώδης, τὰ μάτια στρογγυλὰ καὶ χωμένα βαθιὰ στὶς κόγχες, τὰ φρύδια φουσκωμένα (συνοφρυωμένα). Τὸ πρόσωπο καὶ τὸ κρανίον περιβάλλεται ἀπὸ ἐνιαία μάζα μαλλιών, ποὺ καλύπτεται μὲ μέρος τοῦ ἱματίου ἢ μὲ χωριστὸ ἐπίβλημα (εἰκ. 151α-β).

• Ἀρ. εὐρ. 63, ὕψ. 0.26 μ. Ἀσβεστολιθικό κεφάλι γυναίκας μέσης μάλλον ἡλικίας, συμφυῆς μὲ τὸ πάνω μέρος πεσοδόσημης στήλης. Παλαιὸ εὔρημα Μεσοσῆνης, χωρὶς ἀκριβέστερη προέλευση. Σχῆμα προσώπου στρογγυλό. Οἱ κόγχες τῶν ματιῶν εἶναι ὑπερβολικὰ τονισμένες, μεγάλες καὶ τοξωτές. Βλέμμα ἔντονο, στόμα μικρὸ καὶ στενὸ μὲ ἓνα ἀδιόρατο μειδίαμα, πηγούνι χαμηλό. Τὰ μαλλιά σχηματίζουν σειρὰ ἀπὸ σφαιρικοὺς βοστρύχους γύρω στὸ μέτωπο καὶ καλύπτονται μάλλον μὲ μαντήλα (εἰκ. 152).

271. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 71, πίν. 54β.

Είναι ένδεχόμενο όρισμένα από τα κεφάλια να σχετίζονται με τη δαιμονική και ένιοτε άνεικονική, ήμεικονική ή και άπρόσωπη άπόδοση διαφόρων θεοτήτων και χθόνιων δαιμόνων, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στην Κυρήνη, τη Σικελία, την Κόρινθο και άλλες περιοχές, όπως ή 'Αρκαδία²⁷². Η Stella Miller έπισημαίνει όμοιότητες στο θέμα του άνεικόνισης μεταξύ Θεσσαλίας και 'Αρκαδίας²⁷³. Κατεξοχήν βεβαίως άνεικονική θεότητα ήταν ό 'Απόλλων 'Αγνιεύς, ή λατρεία του όποιου μαρτυρείται έπιγραφικά και στη Μεσσήνη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεχόμαστε όποιαδήποτε σχέση του με τα δαιμονικά κεφάλια²⁷⁴. Τα πλησιέστερα πάντως παράλληλα των κεφαλιών της Μεσσήνης, τα όποια δέν μπορούν βεβαίως να θεωρηθούν άνεικονικά (έκτός ίσως από το άρ. 5 φθαρμένο παράδειγμα), αλλά άπλως δύσμορφα, βρίσκονται στη γειτονική 'Αρκαδία. Όρισμένα από τα άρκαδικά φέρουν έπιγραφές που άπευθύνονται στον άγαθό δαίμονα ή τον άγαθό θεό, κατ' εύφημισμόν νομίζω²⁷⁵. Έντούτοις, παρά τις όποιες όμοιότητες και άντιστοιχίες, τα λίθινα άνδρικά και γυναικεία κεφάλια της Μεσσήνης παρουσιάζουν άξιοπρόσεκτη ποικιλία όχι μόνο όσον άφορα στις ήλικίες και στο φύλο, αλλά και στον βαθμό της δυσμορφίας και στην καλόβουλη ή κακόβουλη διάθεση που άποπνέει ή έκφρασή τους.

Είναι τοπικά, χειρωνακτικά στην πλειονότητα δημιουργήματα, που δέν βρίσκουν άλλου άκριβή παράλληλα ούτε ως προς τη μορφή ούτε ως προς το περιεχόμενο. Τείνω να δεχθώ ότι τα περισσότερα τουλάχιστον από αυτά σχετίζονται με συγκεκριμένους νεκρούς, στα ταφικά μνημεία των όποιών και τοποθετούνταν. Παρατηρείται ή προσπάθεια να άποδοθούν τελικά όρισμένα γενικής φύσεως άτομικά χαρακτηριστικά των νεκρών. Το κεφάλι του γενειοφόρου άρ. *εύρ.* 1315, που φαίνεται να έκφράζει άγαθές μάλλον διαθέσεις, βρέθηκε στο ήρώο των Σαιθιδών και πρέπει να είχε κάποια σχέση με τους εκεί νεκρούς ή με έναν από τους νεκρούς και να άποτελεί, όπως και τα υπόλοιπα κεφάλια, είδος έπιτύμβιου μνημείου. Προκειμένου να άποπειραθεί να προχωρήσει κανείς σε έρμηνεία των παράδοξων αυτών και μοναδικών, όσο μπορώ να γνωρίζω, εύρημάτων από τη Μεσσήνη, άπαιτούνται περισσότερα στοιχεία άνασκαφικά και συγκριτικά, τα όποια προς το παρόν δέν υπάρχουν²⁷⁶. Ένα άπομακρυσμένο και έλαφρώς διαφοροποιημένο παράλληλο μπορεί να θεωρηθεί το αιγυπτιακό έθιμο, γνωστό ήδη από την 4η δυναστεία, να τοποθετούν στους τάφους

272. Για την Κυρήνη βλ. τη διεξοδική μελέτη του BESCHI 1972, 133-340, ιδιαίτερα σ. 326-336, όπου συζήτηση για τις προτάσεις έρμηνείας· βλ. και KRON 1992, 56-70· STURGEON 1998, 2-4 σημ. 10, όπου και προεγενέστερη βιβλιογραφία· πρβ. και DOWDEN 1989, 138-140 κυρίως για άκατέργαστους λίθους.

273. MILLER 1974, 247-250· πρβ. VOYATZIS 1990, 245-246· S. G. MILLER, *Gnomon* 66, 1994, 378.

274. *IG VI*, 1441· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1992, 84.

275. Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, *The Laconian Hermae*, *BSA* 11, 1904-1905, 137-138· Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, *Οί μεθόριοι Λακωνικοί Έρμαί*, *Άθηνά* 20, 1908, 383-402· Α. Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Άνέκδοτοι έπιγραφαί και πλαστικά μνημεία Τεγέας*, *ΑΕ* 1906, 36-50, εικ. 1-2· ΜΙΤΡΟΠΟΥΛΟΥ 1977, 174-177, εικ. 90· JOST 1985, πίν. 38.

276. Τα ύποδειγματικά σχόλια του Κυριάκου Τσαντοάνογλου στο 'Ορφικό κείμενο του παπύρου από τον τάφο Β στο Δερβένι της Θεσσαλονίκης θα μπορούσαν να συμβάλουν στην κατανόηση της ύπόστασης και του ρόλου των «δαιμόνων», εάν βεβαίως ήταν δυνατό να άποδειχθεί ότι τα λίθινα κεφάλια της Μεσσήνης εικονίζουν πράγματι δαίμονες· TSANTSANOGLOU 1997, 93-128 κυρίως 99-106.

λίθινα ἢ ξύλινα κεφάλια²⁷⁷. Κεφάλια ἀπαντοῦν καὶ σὲ λαϊκὰ ἐπιτύμβια λιθανάγλυφα στῆ Σερβία²⁷⁸.

Ἡ πίστις ὅτι, οἱ διακεκριμένοι, οἱ διαφερόντως ἐν τῷ βίῳ ἀγαθοί, ὅπως τοὺς ἀποκαλεῖ ὁ Πλάτων²⁷⁹, γίνονται μετὰ θάνατον «δαίμονες» (ἐπιβιώνει δηλαδὴ τὸ πνευματικὸ μέρος τῆς ὑπαρξῆς τους, ἢ ψυχὴ) καὶ σὲ συνέχεια γίνονται «πρόπολοι» ἢ «πάρεδροι» τῶν θεῶν, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐκτελοῦν καὶ καθήκοντα φυλάκων, εἶναι ἀρκούντως τεκμηριωμένη, ὅπως σημειώνει ὁ Κυριάκος Τσαντσάνογλου²⁸⁰. Ὁ Ἀγαμέμνων, ἡ Ἄλκηστις, ὁ Ραδάμανθυς καὶ ἄλλοι, καθὼς καὶ ὅσοι σκοτώθηκαν σὲ πόλεμο γιὰ χάρις τῆς πατρίδας, ἐγίναν ἀθάνατοι πρόπολοι καὶ πάρεδροι τῶν θεῶν, σύμφωνα μὲ φιλολογικὲς μαρτυρίες²⁸¹. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ Ἀριστομένης: ὅταν ἐμφανίστηκε μὲ θαυμαστὸ τρόπο στῆ μάχη τῶν Λεύκτρων καὶ βοήθησε τοὺς Θηβαίους νὰ νικήσουν κατὰ κράτος τοὺς Λακεδαιμονίους, «δὲν βρισκόταν πὰ ἀνάμεσα στοὺς θνητοὺς ἀνθρώπους», ἀλλὰ ἦταν ἤδη ἀθάνατος πάρεδρος τῶν θεῶν: Παραγενέσθαι δὲ Ἀριστομένην καὶ τῷ περὶ Λεῦκτρα ἀγῶνι ἐθέλουσιν οὐ μετὰ ἀνθρώπων ἔτι ὄντα, καὶ ἀμῦναι τε αὐτόν φασι Θηβαίοις καὶ μάλιστα γενέσθαι τοῦ ἀτυχήματος Λακεδαιμονίοις αἴτιον» (Παυσ. 4.32.4).

Ἡ θαυμαστὴ ἀκριβῶς αὐτὴ «ἐπιφάνεια» τοῦ Ἀριστομένη δίνει τὴν εὐκαιρία στὸν Παυσανία νὰ μιλήσει γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ τὸν φιλόσοφο τῶν ιδεῶν καὶ τῆς ψυχῆς Πλάτωνα (4.32.5), στοιχεῖο ποὺ ἔρχεται σὲ ἐπιβεβαίωση τῆς ταύτισης τῶν «δαίμωνων» μὲ τὶς ἀθάνατες ψυχὲς τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Μεσοσήνιου ἥρωα στῆ μάχη σήμαινε τὴν ἐπιστροφή τῆς αὐτῆς ὑπόστασής του γιὰ χάρις τῶν Βοιωτῶν, τὴν ὁποία ἀκολούθησε λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ ἐπιστροφή τῶν φυσικῶν του λειψάνων, τῶν ὁσῶν του, ἀπὸ τῆ Ρόδου στῆ Μεσοσηνία (Παυσ. 4.32.3). Ἔτσι ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ καὶ μὲ τὸν Θησέα, ποὺ ἐμφανίστηκε στῆ μάχη τοῦ Μαραθῶνα, καθὼς καὶ μὲ τὴν ἐπιστροφή τῶν ὁσῶν του ἀπὸ τῆ Σκύρου στὴν Ἀθήνα λίγο ἀργότερα²⁸².

Ὁ Κικέρων (*Somnium Scipionis* I, 4) περιγράφει, ὅτι ὁ Σκιπίων ὁ Ἀφρικανὸς κατοικοῦσε μετὰ θάνατον ἀνάμεσα στὶς ψυχὲς τῶν μακάρων (Manes) στὸν Γαλαξία, διατηρώντας ἀναγνωρίσιμη ἀκόμα τὴ μορφὴ του. Ὅχι μόνο ὁ Κικέρων, ἀλλὰ καὶ οἱ Λίβιος καὶ Βιργίλιος χρησιμοποιοῦν τὴ λέξη Manes γιὰ νὰ περιγράψουν τὶς ἀθάνατες ἀγαθὲς ψυχὲς συγκεκριμένων νεκρῶν, ἐνῶ ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου σὲ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ἀπαντᾷ ἡ δοτικὴ D(is) M(anibus), συνοδευόμενη ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ²⁸³.

277. W. DEONNA, L'absence de bouche et la Silence des morts, *L'Anthropologie* 39, 1929, 228-231· ὁ ἴδιος, L'image incomplète ou mutilé, *REA* 32, 1930, 321-323· ὁ ἴδιος, Les figures humaines sans bouche, *RA* 33, 1935, 223.

278. M. VLAHOVIC - D. MILOSAVLJEVIC, *Monuments funéraires paysans de Serbie* (Βελιγράδι 1966) εἰκ. 12-16· K. KOPPE, *Ἡ ἀνθρώπινη κεφαλὴ θέμα ἀποιρρητικὸ στῆ νεοελληνικὴ λαϊκὴ τέχνη* (Ἀθήνα 1978) 26 σημ. 74-78.

279. ΠΛΑΤΩΝ, *Πολιτεία*, κεφ. 5, 468δ-469β.

280. TSANTSANOGLOU, ὁ.π. 106.

281. LUCK 1992, 163-225· E. LEVY, La mort en Grèce, στί: CL. AMOURETTI, P. VILLARD (ἐκδ.), *EYKPATA, Mélanges offerts à Claude Vatin* (Univ. de Provence 1994) 123.

282. SHAPIRO 1989, 144.

283. J. M. C. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World* (London 1971) 35.

Εικ. 153. Θραύσμα όπτοπλίνθου με τὰ άρχικά D (is) M (anibus).

Τὸ 1996, κατὰ τὴν άνασκαφὴ τοῦ ταφικοῦ οἰκοδομήματος άρ. 18, έξω άπό τὴν Ἄρκαδικὴ Πύλη, ἤλθε μεταξὺ άλλων στὸ φῶς τὸ θραῦσμα μιᾶς τετράγωνης όπτοπλίνθου, άρ. έρ. 8311, μήκ. 0.23 μ., πλ. 0.14 μ., πάχ. 0.03 μ., ἡ όποία φέρει στὴν άνω έπιφάνειά της χαραγμένα, πρὶν άπό τὸ ψήσιμο, τὰ γράμματα (εἰκ. 153):

DM

D(is) M(anibus)

Ἦψ. γραμμ. 0.04 μ. Μέσα 2ου αἰ. μ.Χ. Ἡ παρουσία τῶν άρχικῶν DM άπό τὴ γνωστὴ λατινικὴ formula στὸ ταφικὸ μνημεῖο τῆς Ἄρκαδικῆς Πύλης δείχνει ὅτι οἱ ἴδιες έσχατολογικὲς άντιλήψεις έπικρατοῦσαν καὶ μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς Μεσσήνης, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ρωμαιοκρατίας. Οἱ Di Manes τῶν Ρωμαίων δὲν μπορεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ εἶναι άλλοι άπό τοὺς Δαί-Μονες, τουλάχιστον έννοιολογικά, άν ὄχι καὶ έτυμολογικά²⁸⁴. Κατὰ τὴν έπικρατοῦσα άντίληψη οἱ Di Manes, μετὰ τὴν ταφὴ κατοικοῦσαν δίπλα ἢ μέσα στὸν τάφο, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τραφοῦν²⁸⁵. Οἱ γνωστὲς άπεικονίσεις πάντως τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ μέρους τῆς ανθρώπινης ὕπαρξης, ποὺ άπαντοῦν σποραδικὰ σὲ άγγεῖα καὶ άνάγλυφα άπό τὰ άρχαῖκα καὶ έξῆς χρόνια, ἔχουν τὴ μορφή εἴτε πεταλούδας (ψυχῆς) εἴτε γυμνῶν πτερωτῶν σωμάτων σὲ μικρὸ μέγεθος καὶ ὄχι κεφαλῶν.

Ἐνα μοναδικὸ καὶ ιδιόμορφο παράδειγμα άπό τὴν ὄρεινὴ Κορινθία φαίνεται ὅτι ἔχει τὴ θέση του στὴ συζήτησή μας. Ἄντλῶ τὶς πληροφορίες μου άπό τὸν Γιάννη Πίκουλα, ὁ όποῖος τὸ άνέσυρε άπό τὴ λήθη καὶ τὸ παρουσίασε με κάθε δυνατὴ λεπτο-

284. Δὲν γνωρίζω άν ἔχει έπισημανθεῖ ἡ νοηματικὴ καὶ πιθανῶς καὶ έτυμολογικὴ ἢ άπλῶς ἠχητικὴ σχέση τῶν δύο λέξεων.

285. J. M. C. TOYNBEE, ὁ.π. 37· πρβ. καὶ τοὺς «Νεκυδαίμονες»: Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ, Οἱ Καλικάντζαροι, *Byz.-Neugr. Jahrbuch* 19, 1947, 49-78.

μέρεια²⁸⁶. Σὲ ὑπαίθριο ἱερό, ποῦ ἐρευνήθηκε σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν Μ. Μιτοδὸ τὸ 1934 στὸ σπήλαιο Καμάρι, κοντὰ στὴν κορυφὴ τοῦ Μεγαλοβουνιοῦ, ἐντοπίστηκε μεγάλος ἀριθμὸς κεφαλιῶν λαξευμένων πάνω στὸ φυσικὸ πέτρωμα, ὅλα «ἀδρῆς τέχνης, λαϊκότερα, ὀρισμένα νὰ ἀποδίδουν μόνον τὸ ὠσειδὲς περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ τὰ λοιπὰ χαρακτηριστικὰ μὲ χάραξη, παρὰ λάξευση», ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ποῦ εἶναι περισσότερο ἔξοργο καὶ καλύτερης τέχνης²⁸⁷. Ὁ Πίκουλας θεωρεῖ ὅτι ὅλα ἀποδίδουν γυναικεῖα πρόσωπα (μολονότι τὸ πολὺ γενικὸ καὶ χονδροειδὲς λάξευμα δὲν ἐπιτρέπει σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις διάκριση φύλου) καὶ ὅτι ἔχουν μᾶλλον ἀποτρεπτικὸ χαρακτήρα²⁸⁸. Ἡ μορφολογικὴ καταρχὴν συγγένεια τῶν λιθανάγλυφων κεφαλιῶν ἀπὸ τὸ Μεγαλοβούνι καὶ ὀρισμένων λίθινων ὀλόγλυφων κεφαλιῶν ἀπὸ τὴ Μεσσηνίη εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, στενὴ. Ὁ ἀποτρεπτικὸς χαρακτήρας καὶ τῶν δύο ομάδων εἶναι ὁπωσδήποτε στοιχεῖο ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, δὲν προκύπτει ἐντούτοις ὁ χθόνιος χαρακτήρας τῶν πρώτων. Διαφωτιστικὴ γιὰ τὸ βαθύτερο περιεχόμενο τῶν λιθανάγλυφων εἶναι νομίζω ἡ ἐπιγραφὴ ποῦ βρέθηκε χαραγμένη ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὰ κεφάλια:

Συμπόται | Ἄρτέ[μιδι] | Ὠραία[1].

Μία δευτέρη ἐξάστιχη ἐπιγραφὴ, ποῦ διέκρινε ὁ Πίκουλας δεξιὰ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἔξοργο κεφάλι, εἶναι πιθανὸ νὰ δώσει περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀνάγλυφων «κομμένων κεφαλιῶν», ὅπως τὶς ἀποκαλοῦσαν οἱ ντόπιοι, καὶ νὰ συμβάλει στὴν πληρέστερη κατανόηση καὶ τῶν ὀλόγλυφων κεφαλιῶν τῆς Μεσσηνίας²⁸⁹.

286. ΠΙΚΟΥΛΑΣ 1995, 367-372.

287. Αὐτόθι 371.

288. Αὐτόθι.

289. Αὐτόθι.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οἱ Μεσσηνιοί, ἀγωνιζόμενοι γιὰ τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξη, δὲν εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ πάρουν μέρος στοὺς Περσικοὺς πολέμους τῆς περιόδου 490 - 479 π.Χ. καὶ νὰ μοιραστοῦν μὲ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες τὴ μνήμη τῆς ἐνδοξῆς ἀπόκρουσης τῶν βαρβάρων. Οἱ μάχες στὸν Μαραθῶνα, στὶς Θερμοπύλες καὶ τὶς Πλαταιὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἀσκοῦν ἰδιαίτερη αἴγλη καὶ νὰ ξυπνοῦν πατριωτικὰ αἰσθήματα στοὺς Ἕλληνες ποὺ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Εἰδικὰ οἱ αἰώνιοι ἀντίπαλοι τῶν Μεσσηνίων Σπαρτιάτες ὄχι μόνο καυχῶνταν γιὰ τὴ συμβολὴ τους, σὲ βάρος μάλιστα τῶν Ἀθηναίων, ἀλλὰ τὴν πρόβαλλαν δεόντως μὲ μνημεῖα, ὅπως ἡ «Περσικὴ στοὰ» στὴν ἀγορὰ τῆς Σπάρτης (Παυσ. 3.11.3), μὲ εἰδικὲς ἐφηβικὲς τελετὲς καὶ κυρίως μὲ τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῶν νεκρῶν στὶς Θερμοπύλες καὶ τῶν πρωταγωνιστῶν τῶν Περσικῶν πολέμων, ὅπως τοῦ ναυάρχου Εὐρυβιάδῃ (Παυσ. 3.16.6) καὶ τῶν ἡρώων Λεωνίδα καὶ Πausανία (Παυσ. 3.14.1)²⁹⁰. Γιὰ τοὺς Μεσσηνιοὺς δὲν ἀπέμενε ἄλλη διέξοδος παρὰ νὰ ἀναδείξουν τὸν Ἀριστομένη σὲ ἐθνικὸ τους ἥρωα, αὐτὸν ποὺ εἶχε ἐπανειλημμένα ταπεινώσει τοὺς Σπαρτιάτες, ὑποβάλλοντας σὲ δοκιμασία τὴν πολεμικὴ τους ἀρετὴ, καὶ εἶχε ἀμαυρώσει τὴ φήμη τους ὡς ἀνίκητων πολεμιστῶν. Ἡ θέση τοῦ τάφου - ἡρώου τοῦ Ἀριστομένη μέσα στὸ Γυμνάσιο καὶ ὁ χάλκινος ἀνδριάντας του στὸ Στάδιο παραδειγματίζε τοὺς ἐφήβους, θυμίζοντάς τους μεταξὺ ἄλλων τὸ ἡρωικὸ μεσσηνιακὸ παρελθὸν καὶ τονίζοντας τὴν ἀντίθεση πρὸς τὸν αἰώνιο ἀντίπαλο, τὴ Σπάρτη.

Ὁ Ἐπαμεινώνδας, ἂν καὶ μὴ Μεσσηνιος, τμήθηκε ὡς ἥρωα οἰκιστῆς τῆς νέας Μεσσηνίας, ἦταν αὐτὸς ποὺ μὲ τὴ βοήθεια τῆς «ἐπιφάνειας» τοῦ Ἀριστομένη στὰ Λευκτρα, κατάφερε νὰ ὑποβιβάσει τὴ Σπάρτη ἀπὸ μεγάλη δύναμη σὲ «δεύτερης κατηγορίας ἐπαρχιώτη καυγατζή»²⁹¹. Ἐπιφανῆ μέλη τῆς μεσσηνιακῆς ἀριστοκρατίας, στὰ χρόνια τῆς ρωμαϊοκρατίας, ἀρέσκονται νὰ προσθέτουν στὸ ὄνομά τους καὶ αὐτὸ τοῦ «Νέου Ἐπαμεινώνδα», ὅπως κάνει ὁ «Τιβέριος Κλαύδιος Διονύσιος, Ἴσπανὸς Κυρίνα, Ἀριστομένους υἱός, ἀρχιερέας τῶν Σεβαστῶν, χελίάρχος λεγιῶνος ΙΒ' κεραυνοφόρου

290. CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 190-193· βλ. καὶ τὶς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις στὸ ΤΖΙΦΟΡΟΥΛΟΣ 1995, 91-115.

291. Βλ. CARTLEDGE, SPAWFORTH, ὁ.π. 3.

καὶ ἑπαρχος σπειρῆς Ἀ΄ Βωσποριανῆς», τὸν ὁποῖο τιμᾶ ἡ πόλις τῆς Μεσσηνίας, γιὰ τὴν κατέβαλε τὴν δαπάνη γιὰ τοὺς πέντε χάλκινους ἀνδριάντες ποὺ στήθηκαν γιὰ κάθε φυλὴ²⁹². Τὸ φαινόμενο τῆς «γενεαλογικῆς σνομπαρίας», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Spawforth, δὲν εἶναι σπάνιο²⁹³. Ὅχι μόνο ἡ μεσσηνιακὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλίτ πολλῶν ἄλλων πόλεων τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας δὲν δίσταζε νὰ οἰκειοποιηθεῖ ὀνόματα ἡρώων ἢ νὰ ἀναγάγει τὴν καταγωγὴν τῆς καὶ σὲ μυθικοὺς ἀκόμη ἥρωες καὶ ἡμίθεους, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς καὶ οἱ Διόσκουροι, προκειμένου νὰ ἐνισχύσει τὸ κύρος τῆς ὄχι μόνο μέσα στὴν τοπικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στὴ ρωμαϊκὴ ἀριστοκρατία, ποὺ ἦταν πρόθυμη νὰ ἐντυπωσιασθεῖ μὲ τέτοιου εἴδους «μυθικὲς» καταγωγές²⁹⁴. Τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἑτεαρχίδος, ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τῆς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀρκαδικὴ Πύλη, εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν μεγαλόστομων ὑπερβολῶν τῆς γενεαλογικῆς περηφάνειας, ποὺ εἶχαν καταστήσει κοινὸς τόπος στὰ ὕστατα χρόνια τῆς ρωμαϊοκρατίας, ὅταν πᾶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπικρατεῖ καὶ στὴ Μεσσηνίᾳ. Εἶναι γραμμένο σὲ μαρμάρινη ἐπιτύμβια στήλη, ἀρ. εὔρ. 9484, ὕψ. 0.45 μ., πλ. 0.35 μ., πάχ. 0.025 μ., μὲ γράμματα τοῦ 4ου/5ου αἰ. μ.Χ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη μὲ παρόμοιο περιεχόμενο, τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περιλαμβάνει τέσσερα ἐλεγειακὰ δίστιχα σὲ ἀρχαῖζουσα ὁμηρικὴ γλώσσα. Ἡ νεκρὴ Ἑτεαρχίς μιλάει μὲ περισσὴ περηφάνεια γιὰ τὴ λαμπρὴ καταγωγὴ τῆς: ὁ σύζυγός τῆς Ἄλκαστος ἦταν γιὸς τοῦ «κλυτοῦ Ἡρακλέους», ὁ πατέρας τῆς Θεμίσων καταγόταν ἀπὸ τὸ γένος τοῦ μεγαθύμου Ἡρακλέους, ἐνῶ ἡ ἴδια ἀποκαλεῖ τὸν ἑαυτὸς τῆς «Διοσκούρων κλυτὸν ἕρνος»²⁹⁵.

Ἔστω καὶ ἂν ὁ τίτλος τοῦ «Νέου Ἐπαμεινώνδα» εἶχε καταστήσει κοινὸς τόπος, οἱ Μεσσηνιοὶ, ὡς τὸν 1ο τουλάχιστον αἰῶνα μ.Χ., τὸν εἶχαν περὶ πολλοῦ. Αὐτὸ νομίζω ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι σὲ ἐπιγραφή τῆς Ὀλυμπίας ἀποκαλοῦν Νέο Ἐπαμεινώνδα τὸν αὐτοκράτορα Τιβέριο, στὸν ὁποῖο μάλιστα εἶχαν στηρίξει ὅλες τὶς ἐλπίδες τους γιὰ ὑποστήριξη, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ «φιλολάκωνα» Αὐγούστου²⁹⁶.

Τὰ Γυμνάσια δὲν ἀποσκοποῦσαν μόνο στὴ σωματικὴ ἄσκηση, ἀλλὰ ἦταν γενικῶς τὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅπου διδάσκονταν ἀνάγνωση, γραφή, ἀριθμητικὴ, γεωμετρία, λογοτεχνία καὶ ἄλλα θέματα, ὥστε νὰ προετοιμαστοῦν σωματικὰ καὶ πνευματικὰ οἱ νέοι πολῖτες, πρὶν ἐνταχθοῦν στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν²⁹⁷. Στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ τὰ Γυμνάσια γίνονται πολυσύχναστα κέντρα τῆς δημόσιας ζωῆς τῆς πόλεως καὶ χῶροι ἔκθεσης σημαντικῶν ἔργων τέχνης καὶ ἀνίδρυσης τιμητικῶν ἀνδριάντων, ὅπως μαρτυροῦν τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσηνίας²⁹⁸. Ἐκτὸς

292. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1993, 56-57· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1994, 96, ἀρ. 5, πίν. 43α· SEG 44, 377· πρβ. ROBERT 1981, 338-361.

293. CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 162.

294. Σ. ΖΟΥΜΠΑΚΗ, Παρατηρήσεις στὴν κοινωνία τῆς Ἡλείας κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, Πρακτικὰ Ἐθνικοῦ συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995 (Ἀθήνα 1998) 19.

295. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1997, 83.

296. W. DITTENBERGER, K. PURGOLD, *Olympia V: Die Inschriften* (Berlin 1896) 477.

297. POLLITT 1986, 233-235· GAUTHIER 1995, 1-10· HESBERG 1995, ὁ.π. 13-23.

298. TUCHELT 1981, 177, 186 καὶ σημ. 112.

ἀπὸ τὰ μαρμάρινα ἀγάλματα θεῶν καὶ ἡρώων προστατῶν τῆς νεότητος, ὅπως τοῦ Ἑρμῆ, τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τοῦ Θησέα, πλήθος χάλκινων κυρίως ἀνδριάντων Γυμνασιαρχῶν, εὐεργετῶν τῆς πόλεως καὶ πνευματικῶν ἀνδρῶν πλαισίωσαν τὰ οἰκοδομήματα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τὰ σωζόμενα ἐνεπίγραφα βάρθρα τους.

Ἡ θητεία τῶν ἐφήβων τῆς Μεσσήνης, συμπεριλαμβανομένων καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὶς πόλεις ὀλόκληρης τῆς ἐπικράτειας, ἐπὶ τρία χρόνια στὸ Γυμνάσιο ἐντασσόταν μέσα στὸ γενικότερο πλαίσιο τῶν διαβατήριων ἐθίμων, ποὺ ἔπρεπε νὰ τηρηθοῦν μὲ εὐλάβεια προκειμένου, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, νὰ περάσουν σταδιακὰ οἱ νέοι στὴν τάξη τῶν ἀνδρῶν, νὰ γίνουν δηλαδὴ πολῖτες μὲ πλήρη δικαιώματα²⁹⁹. Ἡ ἐπαφὴ τῶν νέων μὲ τὸν κόσμον τῶν ἡρώων καὶ τῶν νεκρῶν καὶ μὲ τὶς παραδόσεις καὶ τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ αὐτὸς συνεπάγεται, καλλιεργοῦνταν σκόπιμα ἀπὸ τὴν Πολιτεία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκπαίδευσής τους ὡς μέρος τῶν μυητικῶν διαδικασιῶν. Ἐτοί ἐρμηνεύεται γιὰ παράδειγμα καὶ ὁ σημαντικώτατος ρόλος τῶν ἐφήβων τῆς Σαλαμίνας στὸν ἐτήσιο ἑορτασμὸ πρὸς τιμὴν τοῦ Σαλαμίνιου Αἴαντος³⁰⁰, ἐνῶ ἀνάλογος πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ ρόλος τῶν ἐφήβων τῆς Μεσσήνης σὲ σχέση μὲ τὸν Ἀριστομένη καὶ τὸν Θησέα. Τὰ ταφικὰ μνημεῖα ἐπομένως μὲ τοὺς μεταθανάτιους τιμητικούς ἀνδριάντες, τοὺς ἀνιδρυμένους μέσα στὸ Στάδιο καὶ τὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσήνης³⁰¹, ὅπως βεβαίως καὶ τὸ Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν, εἶχαν νὰ παίξουν ἓνα ρόλο οὐσιαστικότερο ἀπὸ ἐκείνον τῆς ματαιόδοξης ἐπίδειξης ἢ τῆς ἱκανοποίησης τῶν φιλοδοξιῶν καὶ τῆς προβολῆς δύναμης τῆς ἀρχουσας τάξης. Τελικὰ οἱ ἥρωες καὶ οἱ ἐπιφανεῖς νεκροὶ μὲ τὴ συνεχῆ παρουσία τους μέσω τῶν ἡρώων καὶ τῶν λαμπρῶν ταφικῶν μνημείων τους, καθὼς καὶ μέσω τῶν ἐτήσιων πρὸς τιμὴν τους δρωμένων, ἀποτελοῦσαν ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι.

Ψήφισμα ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὴ βόρεια στοὰ τοῦ Σταδίου στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, εἶναι σημαντικό γιὰ τὴ διαδικασία ποὺ ὀρίζεται ὅτι πρέπει νὰ τηρηθεῖ σὲ περίπτωση ἀπόδοσης μεταθανάτιων ὑψιστων τιμῶν σὲ ἐπιφανῆ Μεσσήνιο πολῖτη, χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι οἱ τιμὲς αὐτὲς ὀδηγοῦσαν ἀναγκαστικὰ στὴν ἄσκηση λατρείας:

• *Ἀρ. εὐρ. 122 (IG VI, 1427. SEG 11, 1032)*. Τμῆμα ἀσβεστολιθικῆς στήλης σπαρμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεξιά, ὅπου σώζει τὸ πέρασ.

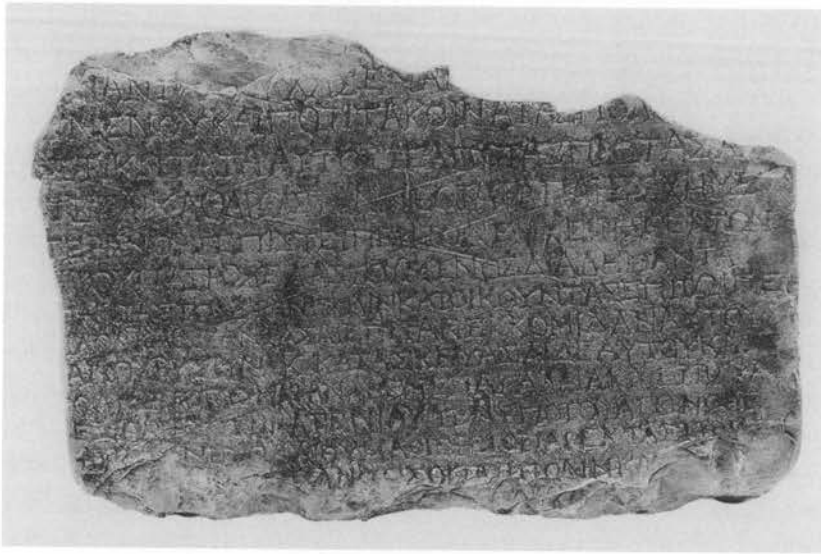
Μέγ. ὕψ. 0.23 μ., πλ. 0.36 μ., πάχ. 0.9 μ.

Φέρει δεκατρεῖς στίχους ψηφίσματος (εἰκ. 154):

299. Ἡ λέξη «τριετίρες», ἢ ὁποῖα ἀπαντᾷ σὲ ὅλους στοὺς ἐφηβικούς καταλόγους τῆς Μεσσήνης, χαρακτηρίζει τοὺς 20ετείς μάλλον ἐφήβους, ποὺ βρίσκονται ἤδη στὸ τρίτο ἔτος, στὴ λήξη δηλαδὴ τῆς θητείας τους: Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1992, 71-73· *ΠΑΕ* 1996, 157-159· *IG VI*, 1398 καὶ 1400. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν ἡλικιῶν στὴ Σπάρτη καὶ τὴ σπαρτιατικὴ γενικὰ παιδεία, πρὶν αὐτὴ γίνῃ «ἀνάμνηση» τοῦ παρελθόντος καὶ θέαμα «τουριστικό», σὲ ὀρισμένες τουλάχιστον ἐκδηλώσεις της, βλ. U. KRONE, *Sickles in Greek Sanctuaries*, στί: *HÄGG* 1998, 204-205· *BIRGALLAS* 1999, 57-70, 299-313, 385-389.

300. *DEUBNER* 1932, 228· *BURKERT* 1985, 208.

301. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, *ΠΑΕ* 1995, 77-79· ὁ ἴδιος, *ΠΑΕ* 1996, 162.

Εικ. 154. Τὸ ψήφισμα *ἀρ. εἰρ.* 122. Ἀπόδοση μεταθανάτιων τιμῶν σὲ Μεσσήνιο εὐπατρίδη.

[- - - - -] ΚΙΑΝΤΑ[. . .] ΧΑΣΕΝΑΙ[- - - - -]
 [- - - - - ο]υμένου καὶ ποτὶ τὰ κοινὰ τᾶς πόλιος . .]
 [- - - - -]ετικώτατα αὐτός τε ἀπὸ τᾶς πρώτας ΑΛ[.]
 [- - - - -] τε καὶ καθαρῶς τὰν νεότατα παρεσχημέ-
 5 [νος - - - - -]τέραν οὔτε πίσει τῶν ἐνχειρισθέντων
 [- - - - -]ι τοῦ πατρὸς ἔλασσούμενος· διὰ δὴ πάντα
 [- - - - -] πάντας τοὺς τὰν πόλιν κατοικοῦντας ἐπὶ τῷ γε-
 [- - - - - ὡς φ]ίλον καὶ ἀπαντᾶσαι ἐπὶ τὰν ἐκομιδὰν αὐτοῦ
 [καὶ στεφανῶσαι αὐτὸν - - στεφάνω] ἀπὸ χρυσῶν Κ'· κατασκευάσαι δὲ αὐτοῦ καὶ
 10 [μνᾶμα ἐν τῷ ἐπιφανεστάτῳ τᾶς π]όλιος τόπῳ καὶ ἀναθέμεν ἄγαλμα καὶ ἐπιγρά-
 [ψαι τὸ ψάφισμα τόδε καὶ ἀναγορεύ]εσθαι αὐτῷ κατ' ἐνιαυτὸν ὑπὸ τοῦ ἀγωνοθέ-
 [θέτου τῶν - - - - - π]αρισ[τα]νέτω καὶ θῦμα ὁ ΙΕΡΕΙΟΠΑΡΕΚΤΑΣΠΟ[. .]
 [- - - - -]ι πάντες οἱ τὰν πόλιν κατ[οικοῦν]-
 [τες - - - - -]

Ὑψ. γραμμ. 0.075-0.012 μ. Τὸ νόημα τοῦ κειμένου σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση εἶναι περίπου τὸ ἑξῆς:

«Γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὰ κοινὰ καὶ γιὰ ἄλλες ἀρετές του, ποὺ φάνηκαν «ἀπὸ τᾶς πρώτας ἀλικίας»³⁰², ἐπειδὴ πρόσφερε τὸν ἑαυτό του ὅταν ἦταν νέος καὶ ἔφερε σὲ πέρας κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο ὅ,τι ἀνέλαβε, χωρὶς νὰ μειονεκτῆσει σὲ τίποτε τοῦ πατέρα του, γι' αὐτὸ ὁ δῆμος ἀποφάσισε, τὴν ἡμέρα θανάτου του, νὰ συνοδεύσουν τὴν ἐκφορά του ὅλοι οἱ κάτοικοι, νὰ τὸν στεφανώσουν μὲ χρυσὸ στεφάνι βάρους εἴκοσι δραχμῶν, νὰ τοῦ κτίσουν μνημα στὸν ἐπιφανέστερο τόπο τῆς πόλεως καὶ νὰ τοῦ στήσουν ἄγαλμα, στὸ βάθρο τοῦ ὁποίου νὰ ἀναγράψουν τιμητικὸ ψήφισμα, νὰ μνημονεύονται ἐπίσης κάθε χρόνο ἀπὸ τὸν ἀγωνοθέτη οἱ τιμὲς ποὺ τοῦ ἀπονεμήθηκαν καὶ νὰ προσφέρεται θυσία ζώου πρὸς τιμὴν του ἀπὸ τὸν ἱερέα».

302. Γιὰ τὴν τυπικὴ αὐτὴ ἔκφραση καὶ τὸ πνεῦμα γενικὰ τοῦ ψήφισματος βλ. WÖRRLE, ὁ.π. 241-250.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς στὸν 1ο αἰ. π.Χ., ἡ θέση εὕρεσής της καὶ ἡ μνεῖα τοῦ ἀγωνοθέτη συνηγοροῦν ὑπὲρ τοῦ συσχετισμοῦ της μὲ τὸ Ἡρῶο - Μαυσωλεῖο τῶν Σαιθιδῶν ποῦ βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ Σταδίου καὶ εἶναι στραμμένο πρὸς τὸν στίβο. Ἀνάλογο καὶ διαφωτιστικὸ γιὰ τὴ σχέση τῶν ταφικῶν μνημείων μὲ τοὺς νέους εἶναι τὸ ψήφισμα τοῦ 2ου/1ου αἰ. π.Χ., ποῦ βρίσκεται γραμμένο στὴ λεγόμενη βόρεια στοὰ τῆς Πριήνης. Περιγράφονται σὲ αὐτὸ οἱ σχετικὲς μὲ τὴν κηδεῖα ἐνὸς ἐπιφανοῦς εὐεργέτη τελετουργικὲς πράξεις καὶ οἱ μεταθανάτιες τιμές, ποῦ ὄφειλαν νὰ τοῦ ἀπονεμηθοῦν³⁰³.

Φαίνεται ὅτι ἡ ἐτήσια δημόσια ἀνακήρυξη τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἐνταφιασμένων *intra muros* ἐπιφανῶν πολιτῶν, καθὼς καὶ ἡ μνεῖα τῶν τιμῶν ποῦ τοὺς εἶχε ἀπονείμει ἡ πόλη, γινόταν ἀπὸ τὸν ἀγωνοθέτη στὸ Στάδιο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀγῶνων. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ τελοῦνταν σὲ τακτὲς ἡμερομηνίες ὡς μέρος τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν πανηγύρεων, ὅπως τῶν Ἰθωμαίων, τῶν Ἀσκληπιείων, τῶν Ρωμαίων καὶ ἄλλων ἐορτῶν³⁰⁴. Ἐπιβεβαίωση τῆς πρακτικῆς αὐτῆς «τῶν ἡρωικῶν ἀνακηρύξεων» ἀποτελεῖ τὸ ψήφισμα τῶν Λυκουρασίων ὑπὲρ τοῦ Δαμοφώντος, ὅπου στὸν στίχο 40 ὀρίζεται, οἱ μεγάλες τιμές ποῦ τοῦ ἀπένεμαν, νὰ μνημονεύονται δημοσίως κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεγάλων ἐορτῶν τῆς Ἀρκαδίας, τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς Μεσσηνίας, ὅπως τὰ Λύκαια, τὰ Νέμεα καὶ τὰ Ἰθωμαῖα, καὶ μάλιστα ζῶντος ἀκόμη τοῦ γλύπτη³⁰⁵.

Στοὺς ἀγῶνες, ἐπ' εὐκαιρία ἐορτῶν πρὸς τιμὴν θεῶν καὶ ἡρώων, φαίνεται ὅτι ἔπαιρναν μέρος κυρίως τὰ νιάτα τῆς πόλης, ὅπως τουλάχιστον μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή (ἀρ. *εὐρ.* 1984, 1623, 1138, 986, 141 καὶ 220) τοῦ 14 μ.Χ., ἔτους θανάτου τοῦ Αὐγούστου καὶ ἀναγόρευσης τοῦ Τιβερίου σὲ αὐτοκράτορα «τοῦ παντὸς κόσμου». Ἡ ἴδια ἐπιγραφή ἀναφέρεται μεταξὺ ἄλλων καὶ στὴν καθιέρωση ἐτήσιου γυμνικοῦ ἀγῶνα παίδων καὶ ἐφήβων καὶ ἵππικοῦ νέων κατὰ τὴ γενέθλιο ἡμέρα τοῦ αὐτοκράτορος³⁰⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Ἰθωμαῖα, στὴ Μεσσηνία μαρτυροῦνται ἐπιγραφικά, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, Ἀσκληπιεῖα καὶ Ρωμαῖα, ποῦ πρέπει μάλλον νὰ συνορτάζονταν, γιὰ τοὺς ἐξῆς λόγους: πρῶτον γιὰτὴν ἡ λατρεία τόσο τοῦ Αὐγούστου καὶ τῆς Ρώμης ὅσο καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στεγάζονταν στὸ ἴδιο οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ἡ βόρεια μάλιστα πτέρυγα τοῦ Ἀσκληπιείου εἶχε μετατραπεῖ ἀπὸ «δειπνιστήριον» σὲ Σεβαστεῖο γιὰ χάρη τῆς νέας αὐτοκρατορικῆς λατρείας, καὶ δεύτερον γιὰτὴν ὁ τιμώμενος Μεσσηνίος ἀθλητὴς Λυσικράτης Λυσιδάμου τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. *εὐρ.* 1023 (γιὸς τοῦ γυμνασιάρχου τοῦ 11 μ.Χ. Λυσιδάμου Λυσικράτους τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. *εὐρ.* 4200) φέρεται ὡς νικητὴς καὶ

303. HERRMANN 1995, 196-197 καὶ σημ. 36.

304. Στὴν ἐπιγραφή ἀρ. *εὐρ.* 141-220-986-1138-1623-1984 τοῦ 14 μ.Χ. περιγράφεται τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ μόλις ἐκλιπόντος Αὐγούστου καὶ καθιερῶνεται ἡ τέλεση γυμνικοῦ ἀγῶνος παίδων καὶ ἐφήβων καὶ ἵππικοῦ ἀγῶνος νέων, κατὰ τὴ γενέθλιο ἡμέρα τοῦ αὐτοκράτορος· τὸ κείμενο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπομένως κατ' οὐσίαν τὸ ἰδρυτικὸ τῶν Καισαρείων: ΘΕΜΕΛΗΣ 1992, 89 καὶ σημ. 15· ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1990, 87-91.

305. ΘΕΜΕΛΗΣ 1993β, 102. Ἀνάλογες ἐν ζωῇ τιμές ἀπονεμήθηκαν καὶ στὸν γλύπτη Τελεσίνο ἀπὸ τοὺς Δηλίους τὸν 3ο αἰ. π.Χ.: SMITH 1991, 11-12.

306. IG VI, 1448 (=θραῦσμα ἀρ. 141)· Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1969, 104, πίν. 128α (=θραῦσμα ἀρ. 986) καὶ 114 (=θραῦσμα ἀρ. 220)· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1988, 54-58· ὁ ἴδιος ΠΑΕ 1990, 87-91, εἰκ. 12· SEG 38, 340 καὶ SEG 41, 328.

στοὺς δύο ταυτόχρονα ἀγῶνες, τοὺς πρώτους πιθανότατα ποὺ γιορτάστηκαν μετὰ τὴν καθιέρωσή τους³⁰⁷.

Ἡ παρουσία μιᾶς ὁλόκληρης σειρᾶς ἑλληνιστικῶν ταφικῶν μνημείων στὸ Γυμνάσιο τῆς Μεσσηνίας, διαφορετικῆς τὸ καθένα ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς καὶ γιὰ διαφορετικὸ ἀριθμὸ ἀτόμων (τὸ Κ1 γιὰ ἑπτὰ, τὸ Κ2 γιὰ τέσσερεις καὶ τὸ Κ3 γιὰ ὀκτὼ νεκρούς) ἀποτελεῖ ἰδιάζουσα περίπτωση, μολοντί ἡ παρουσία Ἑρώων - Μαυσωλείων σὲ Γυμνάσια δὲν εἶναι πρωτόγνωρη³⁰⁸. Ἡ ποικιλομορφία τῶν ταφικῶν κτισμάτων εἶναι ὀπωσδήποτε γενικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου καὶ ἰσχύει γιὰ ὁλόκληρὴ τὴ Μεσόγειο³⁰⁹. «Ἡ κοινὴ ἀνάγκη γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς ἀξιόλογου ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου, ὅπου θὰ τελούνταν τὰ ἔθιμα ταφῆς καὶ οἱ μεταθανάτιες τελετουργίες, δὲν ὀδήγησε σὲ τυπολογικὴ ὁμοιογένεια», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Hans Lauter³¹⁰. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ἡ Μεσσηνία εἶναι ἡ μοναδικὴ πόλις στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, στὴν ὁποία σῶζεται μεγάλος γενικὰ ἀριθμὸς ὑπέργειων ταφικῶν μνημείων μέσα στὰ ὅρια τῆς περιτειχισμένης πόλης καὶ μάλιστα σὲ σχέση μὲ πολυσύχναστα δημόσια οἰκοδομήματα, ὅπως τὰ συγκροτήματα τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τοῦ Γυμνασίου - Σταδίου. Τὰ ὑπέργεια ταφικὰ μνημεῖα τῆς ἀρκαδικῆς Ἀλίφειρας, γιὰ παράδειγμα, μὲ σειρὲς κιβωτίσχημων τάφων (θηκῶν) στὸ ἐσωτερικὸ τους εἶναι ἀπὸ ἄποψη μορφῆς τυποποιημένα καὶ βρίσκονται στὴ νεκρόπολις τῆς πόλης ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη³¹¹. Τὰ συγγενέστερα πρὸς τὴ Μεσσηνία παραδείγματα πόλεων μὲ ἀνάλογο ἢ καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ ταφικῶν μνημείων ἐντὸς τῶν τειχῶν ἦταν ἡ Σπάρτη, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὴν ἐπίσης δωρικὴ πόλις τῶν Μεγάρων, μόνον ποὺ, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, στὶς πόλεις αὐτὲς δὲν ἔχουν ἀκόμη ἔλθει στὸ φῶς τὰ γνωστὰ ἀπὸ φιλολογικὲς κυρίως καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀνάλογα μνημεῖα³¹².

Οἱ πεσοδόσχημες στῆλες ποὺ ἀπολήγουν σὲ ἀσβεστολιθικὲς κεφαλές, ἀνδρικές ἢ γυναικεῖες, μὲ ὑποτυπώδη ἢ πολὺ ἀδρὰ χαρακτηριστικά, ἐνίοτε δύσμορφα δαιμονικοῦ καὶ ἀποτρόπαιου χαρακτήρα, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν εἶδος ἐπιτύμβιων μνημείων τοπικοῦ, καθαρὰ μεσσηνιακοῦ χαρακτήρα. Εἶναι χειρωνακτικὰ στὴν πλειονότητα

307. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1958, 178, πίν. 139α· SEG 23, 212· Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, ΠΑΕ 1992, 71-72.

308. DYGGVE et alii 1934, 120-122· D. KURTZ, J. BOARDMAN, *Burial Customs* (London 1971) 297-306· ΡΩΜΑΙΟΣ 1930, 141-159· ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1940, 28-31· Κ. ΖΑΧΟΣ, Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, στὸ: ΦΗΓΟΣ, ὅ.π. 450-457.

309. FEDAK 1990, σποράδην· I. KADER, Heroa und Memorialbauten, στὸ: WÖRRLE, Zanker 1995, 200-223· ἡ KADER (σ. 223, σημ. 183) θεωρεῖ «ganz unwahrscheinlich» τὴν ἀπόδοση τοῦ ἡρώου Δ στὸν Δαμοφώντα, δὲν ἐξηγεῖ ὅμως τὸ γιατί. Ἐλπίζω νὰ τὴν πείσουν τὰ νέα μου ἐπιχειρήματα, μιὰ καὶ ἡ ἴδια δὲν παραθέτει κανένα.

310. LAUTER 1986, 222.

311. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς (Ἀθήναι 1967-68) 203-243.

312. Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἐξήντα περίπου τάφων-ἡρώων-ιερῶν μέσα στὴν πόλις τῆς Σπάρτης βλ. τὶς κείριες παρατηρήσεις τοῦ ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Πανσαίνιον Ἑλλάδος περιήγησις, Κορινθιακὰ καὶ Λακωνικά (Ἀθήναι 1976) 346-350, σημ. 3· πρβ. Α. ΜΑΝΤΗ, Δωρικὴ ζωφόρος μὲ ἀμαζονομαχία ἀπὸ τὴ Σπάρτη, Πρακτικὰ 12ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας 1983, τόμος Γ' (Ἀθήναι 1985) 177-184, σχ. 1-3, πίν. 39· Α. J.B. WACE, Laconian Hellenistic Tombs, BSA 13, 1906-1907, 157· G. STEINHAEUER, An Illyrian Mercenary in Sparta, στὸ: ΦΙΛΟΛΑΚΩΝ 1992, 237 καὶ 245· KURTZ, BOARDMAN 1985, 355· γιὰ τὰ ἡρώα τῶν Μεγάρων βλ. ΠΛΥΣ. 1.41-44.

δημιουργήματα, πού δὲν βρίσκουν ἀκριβῆ παράλληλα οὔτε ὡς πρὸς τὴ μορφή οὔτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο. Τὰ περισσότερα τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὰ φαίνεται ὅτι σχετίζονται μὲ συγκεκριμένους νεκρούς, στὰ ταφικὰ μνημεῖα ἢ στοὺς τάφους τῶν ὁποίων συνήθως καὶ ἀποκαλύπτονται. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τους παραμένει ἀνοικτό.

Ἡ μακροχρόνια *rax romana* εἶχε ἀναδείξει τὴ Μεσσήνη, ιδιαίτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου καὶ ἐξῆς σὲ πόλη ὑψηλοῦ κοινωνικοῦ καὶ οικονομικοῦ ἐπιπέδου. Ἡ ἀναβίωση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐφηβείας στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου - Τιβερίου καὶ ἡ διατήρησή του ὡς τὸν 2ο-3ο αἰ. μ.Χ.³¹³, ἡ ἀνίδρυση ἀντιγράφων φημισμένων ἔργων γλυπτικῆς στὸ ἀναμορφωμένο καὶ ἐπισκευασμένο Γυμνάσιο, ὅπως τοῦ Δορυφόρου τοῦ Πολυκλείτου, τοῦ Ἑρακλῆ στὸν τύπο Caserta, τοῦ Ἑρμῆ καὶ ἄλλων ἔργων, ἡ κατασκευὴ ἀκόμη τοῦ μνημειακοῦ τετρακιδίου Προπύλου στὸ βόρειο πέρασ τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ μνημείου τῶν Σαιθιδῶν ἔλαβαν χώρα στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου. Συγκλητικοί, ὅπως ὁ Σαιθίδας στὴ Μεσσήνη καὶ ὁ τελευταῖος τῶν Εὐρυκλειδῶν συγκλητικὸς Γάιος Ἰούλιος Ἑρκλανός, ἀπολάμβαναν μετὰ θάνατον «ἡρωικῶν» τιμῶν, ὡς ἔκφραση ὑψίστου σεβασμοῦ ἐκ μέρους τῶν συμπολιτῶν τους. Οἱ Λακεδαιμόνιοι τουλάχιστον ἀπέδιδαν κάποτε ἡρωικὲς τιμὲς μόνο στοὺς νεκροὺς βασιλεῖς τους³¹⁴. Ἀλλὰ καὶ εὐεργέτες, πού δὲν ἔφεραν τὸν τίτλο τοῦ συγκλητικοῦ, ἔχαιραν τιμῶν ἡρωικοῦ χαρακτήρα μετὰ τὸν θάνατό τους (Παυσ. 3.3.5 καὶ 3.15.6)³¹⁵.

Ἡ Μεσσήνη φαίνεται ὅτι εἶχε καταφέρει νὰ διατηρήσει ἐπὶ ρωμαϊοκρατίας ὀρισμένα προνόμια, καθὼς καὶ τὴν ἐλευθερία νὰ αὐτοδιοικεῖται μὲ βάση τοὺς ἀρχαίους θεσμούς της, ὅπως ἡ Σπάρτη³¹⁶. Ἡ πρωτεύουσα ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο τῆς κοινωνικῆς, οικονομικῆς καὶ δημόσιας ζωῆς καὶ τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς ὀλόκληρης τῆς ἐπικράτειας, πού ἀντιστοιχοῦσε περίπου μὲ τὰ ὅρια τοῦ σημερινοῦ νομοῦ Μεσσηνίας. Βεβαίως ἡ Μεσσηνία στὸ σύνολό της, ὅπως καὶ ὀλόκληρη ἡ *provincia Achaiae* «*did sleep quietly into the background of important events and decisions taking place elsewhere*»³¹⁷.

313. Τὴν ἴδια ἀκριβῶς περίοδο ἀναβιώνει ὁ θεσμὸς τῆς ἐφηβείας καὶ στὴ Σπάρτη: CARTLEDGE, SPAWFORTH 1989, 203.

314. CARTLEDGE, SPAWFORTH, ὁ.π. 110-112 καὶ 186.

315. Πρβ. *FD* iii. 1, ἀρ. 466· βλ. καὶ σημ. 312.

316. Πρβ. ROSTOVITZEFF 1957.

317. ALCOCK 1993, 216.

Summary

HEROES AND HERO SHRINES IN MESSENE

Ancient Greek cities used heroes to define their political identity and the extent of the territory under their rule, and so the main forms of hero worship presuppose the existence of a city. In Messenia, and especially around Ithome, some towns came into being at a relatively early period. This was before the Spartan conquest, which prevented the evolution of more complex forms of civic organization and the development of an urban mentality. The Spartan occupation did not completely stifle the sense of national identity of the perioikoi, for the Messenians never became ethnically assimilated. Among the major factors behind their resilience and 'resistance' were the preservation of local cults (especially hero cults), their collective memory of the exploits of legendary figures such as Aristomenes and the unquenchable longing of Messenians of the diaspora to return to a homeland restored to liberty. After 369 B.C., when the capital of the new, autonomous Messenia was founded by Epameinondas, the Messenians made all haste to regain their lost territory and bridge the gap caused by the long Spartan occupation. In their new city they lost no time in reintroducing cults dating back to their distant pre-Dorian and Dorian past, which they had practised when they were living outside Messenia, as well as cults of local heroes from their more recent history, such as Aristomenes and Epameinondas. According to Pausanias (IV.27.6-7), when they were preparing to build the new city the Messenians and their priests offered sacrifices to Zeus Ithomatas and the Dioskouroi, to the Great Goddesses Demeter and Kore and to Kaukon, the mythical founder of the Andanian Mysteries. Then they invoked all their national heroes and besought them to come back to live with them in their new city. In particular, they prayed to Messene, the mythical first queen of Messenia; to Eurytos and Aphareus with their sons Idas and Lynkeus; and to Kresphontes and Aipytos, two of the Herakleidai. Most of all, however, they begged Aristomenes to return.

In this paper I am not concerned with the Messenian cult of Herakles, a Panhellenic demigod, nor of the Dioskouroi, but primarily with the cults of the Messenian people's semi-mythical and semi-historical progenitors, such as Aristomenes and Messene, their first queen, and of historical founders of their city, such as Epameinondas. However, I shall also consider the cult of the Athenian hero Theseus, because the presence of a statue of him in the Messene gymnasium is a special case of the utmost interest. I shall also discuss the heroization and the posthumous award of the highest honours to distinguished citizens such as Damophon, Saithidas and other named

and unnamed 'noble' Messenians, whose privileges included the right to build their families' magnificent grave monuments inside the city walls.

The cult of Messene, the city's eponymous heroine, daughter of Triopas and wife of Polykaon, the first king of Messenia, is attested both in literature and in inscriptions. Messene, although a woman, may be described as the mythical founder of the Messenian race and the eponymous heroine of their capital, just as Autonoe, the daughter of Kepheus, was the mythical founder of Mantinea. Queen Messene is credited with having officially established the Eleusinian Mysteries at Andania after Kaukon had brought them there (Pausanias IV.1.9). The person who first paid her the honours due to a hero was the devout Messenian king Glaukos, son of Aipyros (Pausanias IV.3.9-10). Pausanias saw a temple with a gold and marble (chrysolith) cult statue of her in the sanctuary of Asklepios at Messene (IV.31.11), but his description of the sanctuary (IV.31.11-12) does not help to resolve the question whether the great Doric temple in the middle of its peristyle courtyard was dedicated to Asklepios, Messene or both of them. On the evidence of Pausanias, coupled with the results of archaeological and epigraphical research, it seems reasonable to conclude that the temple was dedicated not to Asklepios alone but also to Messene, the national heroine. It would have been quite possible for Messene and Asklepios to be worshipped together not just in the same sanctuary but actually in the same temple, as mythical pre-Dorian rulers of Messenia. In the same passage (IV.31.11-12) Pausanias describes the paintings of the thirteen pre-Dorian kings and queens of Messenia belonging to the powerful royal families descended from Aphareus, Neleus and Leukippos, which he saw in the opisthodomos of the temple of Messene. The thirteen were Aphareus and his sons Idas and Lynkeus, Nestor and his sons Thrasymedes and Antilochos, Leukippos and his three daughters Hilaeira, Phoibe and Arsinoe (mother of Asklepios), Asklepios and his sons Machaon and Podaleirios. There was also a picture of Kresphontes, the first Dorian king of Messenia. The Archaic, Classical and Early Hellenistic votive offerings found in the deepest layers of the south courtyard of the Asklepieion appear to have been dedicated to Asklepios as a Messenian king, a hero and a healer, and also to a chthonian heroine who is probably to be identified with Messene.

Arsinoe, the daughter of Leukippos and mother of Asklepios, was another who was traditionally accorded heroic honours at Messene. However, although she had a sanctuary dedicated to her at Sparta (Pausanias III.12.8), no such shrine has yet been found at Messene, nor any objects connected with her cult. Arsinoe's sisters Hilaeira and Phoibe, who married the Dioskouroi, were also worshipped at Sparta, where their priestesses were called Leukippides (Pausanias III.16.1), and there were images of them in the temple of the Dioskouroi at Argos (Pausanias II.22.6). A marble group of statuary depicting the abduction of Hilaeira and Phoibe by the Dioskouroi stood in front of the sanctuary of Demeter and the Dioskouroi at Messene (Pausanias IV.31.9), and some of the votive offerings found in that sanctuary were probably connected with their cult.

In the gymnasium at Messene Pausanias saw statues of Hermes, Herakles and Theseus, the patrons of young manhood, and the tomb and shrine of Aristomenes,

where bulls were sacrificed in a divinatory rite. Pausanias's testimony on the subject of this rite is confirmed by the inscription *SEG* 23, 205.207 and 35, 343. Pausanias (IV.24.3) also informs us that the Rhodians and Damagetos, king of Ialysos, who was married to Aristomenes's daughter, established a cult of Aristomenes, centred on his tomb, after he died. Unfortunately not a single pictorial or sculptural representation of this Messenian hero has come down to the present day. To judge by the traditions associated with his name, especially the story of his supernatural appearance at the battle of Leuktra and the dedication of his eagle-emblazoned shield to the oracle of Trophonios, it seems reasonable to conclude that the lost statue of him that stood on an inscribed base built into the wall of the Early Christian basilica at Messene depicted him as a hoplite. His feats of superhuman daring and his victories over the Spartans were the stuff of legend. They were woven into an epic lamenting the woes of the enslaved Messenians, which was recited by the local women even during his own lifetime and were still to be heard centuries later: Pausanias himself heard them in the second century A.D. and recorded two lines from it (IV.16.6-7). The Messenians looked upon Aristomenes as their special protector: among other things, his appearance on the field at the crucial battle of Leuktra in 371 B.C., which led to the foundation of the new Messene on the slopes of Mt. Ithome two years later, was a decisive factor in Epameinondas's victory (Pausanias IV.32.4). The heroic shrine recently discovered next to the propylon of the Messene gymnasium is probably to be identified as the tomb and shrine of Aristomenes. The Messenians, fighting for their very existence, were unable to take part in the Persian Wars of 490-479 B.C. and so to share with the rest of the Greeks the memory of the glorious repulse of the barbarians. Even after more than half a millennium the battles of Marathon, Thermopylai and Plataiai still had a special lustre attached to them, and their names were enough to stir up patriotic feeling among the Greeks living under Roman rule. This was particularly true of the Messenians' inveterate enemies, the Spartans, who not only boasted of their contribution to the victory (while playing down that of the Athenians) but hammered the message home by means of evocatively named public buildings such as the Persian Stoa in the Agora (Pausanias III.11.3), special rites for young men of military age and, above all, by preserving the monuments to the dead of Thermopylai and the Spartan commanders in the Persian Wars, such as admiral Eurybiades (Pausanias III.16.6) and the heroes Leonidas and Pausanias (Pausanias III.14.1). The Messenians' only answer to all this was to venerate Aristomenes as their national hero, the man who had challenged the Spartans' famous war machine and tarnished their reputation as invincible warriors by repeatedly humiliating them on the battlefield. The tomb and shrine of Aristomenes in the gymnasium and the bronze statue of him in the stadium were there to serve as an example to the young men, to remind them of their country's heroic exploits in the past and to reinforce their hostility to the old enemy, Sparta.

The surviving literary and epigraphical evidence leaves no doubt as to the posthumous heroization and veneration of the Theban general Epameinondas, who founded the new city of Messene (Pausanias IX.15.4). Epameinondas's victory at Leuktra in 371 B.C. was of the utmost significance, as it was the first overwhelming

defeat of the Spartans since the battle of Hysiai in the Argolid three hundred years earlier, in 669 B.C. Pausanias, who singles out Leuktra as 'the most famous of all recorded victories of Greek over Greek' (IX.6.1, IX.13.4), saw an iron statue of Epameinondas in the sanctuary of Asklepios at Messene (IV.31.10): it must have stood in Room N1 in the west wing. The presence of a bronze statue of Epameinondas in company with the twelve gods in the Hierothysion at Messene makes it clear that he was venerated not merely as a divine hero and founder of the city but as an equal or near-equal of the Olympian gods: this elevated status would appear to have been accorded to him immediately after his death at the battle of Mantinea in 362 B.C. Epameinondas's innovations in strategy and tactics were admired by many eminent persons in the ancient world, including Timoleon, Cato, Philopoimen and Hadrian. Philip II of Macedon spent some time in Thebes in his youth, living in the house and under the strict supervision of Epameinondas's protege Pammenes, and it was presumably there that he received his first lessons in military tactics. Alexander the Great, too, is believed by some historians to have adopted many of Epameinondas's strategies. Lastly, the Argives were proud of having taken an active part in the fortification and settlement of Messene under Epameinondas's leadership: they commemorated the event with a group of bronze statues of mythical Argive kings and heroes which they dedicated at Delphi.

The building most likely to have been used for the hero cult of Epameinondas at Messene was the Hierothysion. A building now being excavated to the south of the Asklepieion may well have been the Hierothysion described by Pausanias. During the Roman period, prominent members of the Messenian aristocracy liked to add the eponym *Novus Epaminondas* to their names. The phenomenon of 'genealogical snobbery' (to use Spawforth's phrase) was by no means rare. In other Greek provincial towns as well as Messene, the local gentry had no scruples about naming themselves after heroes or tracing their descent back to mythical heroes and demigods such as Herakles or the Dioskouroi in order to boost their prestige, not only in their own community but also in the eyes of the Roman aristocracy, who were easily impressed by claims of descent from mythological figures. Although it was so common to find people calling themselves *Novus Epaminondas*, the Messenians held the title in high esteem at least until the first century A.D., on the evidence of an inscription at Olympia in which the emperor Tiberius – on whom the Messenians had pinned all their hopes of support following the death of the 'pro-Spartan' Augustus – is honoured by being so called.

Ever since the statue of the spearman known as the *Doryphoros* was discovered, there has been uncertainty over its identity. Certainly the nakedness and larger-than-life size of the figure suggest that it was a demigod or hero rather than a mere mortal Olympic victor. Early in the twentieth century Friedrich Hauser suggested that it was a statue of Achilles, and his view has been accepted by most scholars since then. Burkhardt Wesenberg recently advanced fresh arguments in support of this identification, but he contends that the statue shows Achilles not on the battlefield but carrying his spear to the funeral games of Patroklos. Werner Gauer argues that the *Doryphoros* is to be identified as the Argive hero Orestes. Luigi Beschi's view

that it was not intended as a representation of any individual, whether god, hero or mortal, but simply as an *exemplum* of the sculptor's best work set up outside his workshop in Argos to attract public attention, is not convincing. Nor can I see how, if the Doryphoros was indeed an *exemplum*, it 'may have been made by Polykleitos for his personal satisfaction, without a proper commission' as Brunhilde Ridgway proposes. Paul Zanker believes that the Doryphoros from the palaestra at Pompeii was also an *exemplum*, but one intended to be imitated by athletes rather than sculptors. His interpretation, although correct in my opinion, does nothing to help solve the problem of identification. No doubt Pausanias saw the statue of Theseus near those of Herakles and Hermes, in the place to which they had been moved after the repairs and alterations to the rooms of the west stoa of the gymnasium.

The slaying of the Minotaur was the outstanding exploit of the Athenian hero and was an event of the utmost importance to the Athenians, who venerated him as the saviour of their city, at least from the time of Solon. In the institution of *ephebeia*, as it existed both in Athens and among their old allies the Messenians, the initiatory nature of the 'confinement' of young men in the gymnasia (for three years at Messene) and of the other rites of passage is a known fact. Equally well known is Theseus's association with the *epheboi*. His killing of the Minotaur is the labor that most closely connects him with young manhood and rites of passage. The statue of Theseus of the Messene gymnasium, which must necessarily have had some relevance to the *epheboi* who trained there, would presumably have depicted him at the moment of his victory over the Cretan monster: he would have been shown emerging triumphantly from the Labyrinth with his spear over his shoulder. A fresco from Herculaneum, now in Naples (Museo Nazionale, 9049), in which Theseus is seen at the entrance to the Labyrinth after triumphing over the Minotaur, shows him with his left arm bent at the elbow and holding a stick (something between a club and a spear) over his shoulder. The iconography is very close to that of Polykleitos's Doryphoros and supports the hypothesis that the Messene Doryphoros is to be identified as Theseus.

The fact that Grave Monument Δ is next to the Asklepieion and communicates with it seems to indicate that it had a functional and conceptual connection with the sanctuary of Messene and Asklepios, while its morphology resembles that of a family grave monument to a heroized mortal. Excavational evidence, in combination with the structural features of Grave Monument Δ , show that it was constructed on its slightly raised terrace at some time after the completion of the Asklepieion buildings. In fact two rooms of the Asklepieion complex had to be demolished to allow the monument to be incorporated into it. Its east room contains two looted cist graves under the floor. The doorway was in the centre of the south side and led into the middle room, which served as an entrance hall. In 1925 George Oikonomos found a pit under the floor of this central room, which he interpreted as a sacrificial pit. Under the floor of the west room Oikonomos found a second pair of looted graves, hence his use of the term 'the building with four graves' (*tetrataphion ktisma*). Since Grave Monument Δ contained more than two graves, it follows that it was a family grave monument, similar to those discovered in the gymnasium and to the east of

the Asklepieion. In the peribolos of Grave Monument Δ was found the upper part of a limestone Doric column. In 1993 this was reattached to the lower part of the same column, which carries the decrees of seven cities honouring the sculptor Damophon. The column must have been erected in front of Monument Δ, constructed after the Asklepieion where Damophon had worked. A bronze image of the sculptor himself or some other work of art might have stood on the capital of the column, now missing. The seven honorific decrees, inscribed on the column after Damophon's death, are copies of the originals, which were issued at different dates. The seven cities that enacted decrees conferring great honour on the distinguished Messenian citizen and sculptor were Lykosoura, Leukas, Kranioi in Cephalonia, Melos, Kythnos, Gerenia and Oiantheia. On the evidence of Damophon's virtues mentioned in the above documents, he was a member of the wealthy landowning class, a staunch upholder of the city's traditions, customs and institutions, a devout believer in the gods and a conservative by nature, especially by the standards of his time, which was characterized by widespread loss of faith in established institutions, traditional customs and the gods. Indeed, Messenian society as a whole was conservative and firmly rooted in tradition, as were the divine and heroic figures of Damophon's sculptures, who were all heroes or gods. In the worlds of sport and poetry we know of a number of outstanding men – and women too – who were honoured after their death and sometimes became the object of a cult: Homer, Hesiod, Archilochos, Pindar, Sophokles, the poetesses Sappho and Korinna, the girl athlete Chloris-Meliboia and the Olympic horsewoman Kyniska. On the evidence available, Grave Monument Δ was a family tomb in which the sculptor and members of his immediate family (his wife Nikippa and probably their two sons Xenophilos and Damophon the younger) were buried. The inference to be drawn from a passage in Pausanias (VIII.31.1-6) is that Damophon also had two daughters, who were sometimes identified with the two flower-picking girls in the cult group of Demeter and Kore Soteira that he made for Megalopolis.

Ten dead Messenians (six men and four women), evidently belonging to distinguished local families, had a grave monument erected in their honour *intra muros*, in a very prestigious and conspicuous position facing the entrance of the Asklepieion. They may have been killed on the battlefield, probably either in the battle to defend Messene against Demetrios of Pharos in 214 B.C., in which women fought alongside the men, or else during the brief occupation of Messene by Nabis of Sparta in 201 B.C.

The imposing funerary monument, occupying a prominent position overlooking the running-track of the stadium, seems to have belonged to the Saithidai, a family of high standing in the city; the monument was continuously in use from the 1st to the 2nd century A.D., if not longer. Pausanias, who visited Messene between A.D. 155 and 160, during the reign of Antoninus Pius, saw the family's grave in the stadium of Messene (IV.32.2).

The statue of Hermes from the Messene gymnasium bears a close resemblance to Polykleitos's *Doryphoros*. Its prototype was probably a bronze statue made by one of the followers of the school of Polykleitos. This hypothesis is reinforced by the fact that the same movement of the back-swinging left arm is to be seen in the marble

copy of a statue identified by some scholars as Polykleitos's Herakles. The Messene Hermes shows a close iconographical affinity to Hermes Psychopompos depicted on a relief column drum from the later Artemision at Ephesos (London, British Museum, 1206) – so close an affinity, in fact, that the relief from Ephesos and the statue from Messene both seem to be derived from the same bronze original, the former being a rather free adaptation while the latter a copy. As early as 1884, O. Rayet concluded that the Ephesos Hermes was copied from an original by Polykleitos. Other scholars since then have concurred with his view, including Carlo Anti, who has suggested that the original in question was Polykleitos's statue of Herakles. The larger-than-life size, the nakedness and the idealized features of Hermes make a vivid contrast with the portrait statue of Ti. Claudius Theon Niceratos, wrapped tightly in his himation, which stood next to Hermes in Room IX of the gymnasium's west stoa. Yet both sculptures, the portrait statue of Theon and the idealized representation of Hermes, served a sepulchral function, for they were directly connected with the grave monuments and the heroized mortals buried there. The character of the Messene Hermes is exactly the same as that of the fragmentary second Messene Hermes from Room XI of the gymnasium, which, according to the inscription on its base, was undoubtedly a statue of the dead "hero" Dionysios, son of Aristomenes. It is also similar in character to the Hermes of Andros (found in 1833 together with a statue of the 'Great Herculaneum Woman' in a sepulchral building), the Hermes of Aigion, the Hermes of Thasos and the Hermes of Palatiano near Kilkis in Macedonia.

In the Hellenistic period the gymnasia were much-frequented centres of city life where major works of art were exhibited, honorific statues were erected. The area around the buildings was full of marble statues, not only of the gods and heroes who were patrons of youth such as Hermes, Herakles and Theseus, but also of gymnasiarchs, benefactors of the city and eminent scholars, as we learn from the surviving inscribed statue bases found in the gymnasium of Messene. The young were brought into contact with the world of their ancestors, the local traditions and the heroes of the country during their education in the gymnasium. The ephebes of Salamis played an important part at the annual festivities in honour of their local hero Ajax and the youth of Messene presumably played a similar role in the celebrations in honour of Aristomenes and Theseus. The grave monuments with their posthumous honorific statues including the mausoleum of the Saithidai, were there for a more serious purpose than merely to indulge the ruling class's vanity and ambition and its desire for ostentation and self-aggrandisement. In reality, heroes and the illustrious dead, through their constant "presence" in the annual celebrations in their honour, were an integral part of the political and social scene. Evidently the annual public proclamation of the heroes and distinguished past citizens buried *intra muros*, and the recitation of the honours conferred on them by the city, was one of the duties that the *agonothetes* had to perform in the stadium at the opening of the games. The games were held on fixed dates as part of the great religious festivals such as the *Ithomaia*, the *Asklepieia* and the *Rhomaia*. The practice of 'heroic proclamations' is confirmed by the Lykosourians' decree in honour of Damophon, where it is laid down in line 40 that the great honours conferred on him were to be publicly

proclaimed at the great festivals of Arkadia, Argolis and Messenia such as the Lykaia, the Nemea and the Ithomaia, even during the sculptor's lifetime.

On the evidence of an inscription of A.D. 14 it was mainly the young people of the city who took part in the festivals of games in honour of gods and heroes. The same inscription also refers to an annual festival commemorating the Emperor's birthday, with foot races for boys and adolescents and a horse race for young men.

The existence of a whole series of Hellenistic grave monuments in the Messene gymnasium, all of different architectural form and containing different numbers of burials (K1 with seven bodies, K2 with four, K3 with eight), is an unusual case, although the existence of mausolea in gymnasia is not unprecedented. Of all the cities in mainland Greece, Messene has the largest number of grave monuments associated with public buildings (such as the Asklepieion and the gymnasium-stadium complex) within the city walls. Its closest rival, with a similar or even larger number of grave monuments *intra muros*, was Sparta, followed by Megara, another Dorian city; but in those two cities very few of the grave monuments known from literary references and inscriptions have been brought to light.

The pillar-like stelae terminating in limestone men's or women's heads with roughly-carved features, sometimes grotesque and seemingly apotropaic, were apparently a kind of a local tombstone. Most of them are crude artefacts that have no parallel elsewhere as regards either their form or their subject matter. The majority of them seem to be associated with specific deceased individuals, on whose graves or grave monuments they are usually found. The problem of their interpretation remains unresolved.

(Translation by T. CULLEN)

Εύρετήριο

- Ἄβρααμ 31
Ἄγαμέμνων 163
ἀγέλες 46
Ἄγησίδαμος 101
Ἄγησίστρατος 132
Ἄγυιεύς 162
ἀγωνοθέτης 46, 52
Ἄδριανὸς 42, 49
Ἄθηνᾶ 81, 87
Ἄθηνόδωρος 47
Αἰακίδης (-αι) 27
Αἴας 168
Αἰγεὺς 83, 87
Αἴγυλα 33
Αἴγιον 157
Αἴγυπτος 32
Αἰθίδας 109
Αἴπυτος 2, 5, 47
Αἰσχίνης 143, 158
Αἰωλοὶ 65
Ἄκράγας 46
Ἄκρόπολη 23
Ἄλεξάνδρα 25
Ἄλεξάνδρεια 113
Ἄλέξανδρος
    Μέγας 29, 31, 32, 50
    Πατράου 158
    Σεβήρος 31
Ἄλικαρνασσὸς 103
Ἄλίφειρα 171
Ἄλκαθος 47
Ἄλκαμένης 82
Ἄλκαστος 167
Ἄλκηστις 163
Ἄλύπιος 54
Ἄμύκλες 25
Ἄμφίπολις 50
Ἄναδυομένη 53
Ἄνδανία 2, 5, 41
Ἄντικράτης 10
Ἄντικύθηρα 140
Ἄντίλοχος 10
Ἄντίνοος 42, 149
Ἄντιόχεια 7, 31
Ἄντιόχος 119
Ἄντιοθένης 96, 100, 102
Ἄντωνίνοι 107
Ἄντωνίνος Πῖος 108
Ἄπόλλων 19, 43, 75, 81, 83, 162
Ἀπολλώνιος
    Ἑρμοδώρου 143
    Τυανεύς 31
Ἄργεῖος (-οί) 1, 50, 80, 82, 86
Ἄργολις 42, 170
Ἄργος 2, 5, 25, 80
Ἄρεια (Ἀθηνᾶ) 81
Ἄρης 81, 82, 87
Ἄριστόλαος 42, 86
Ἄριστομένης 1, 2, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 39,
    40, 90, 94, 95, 109, 113, 132, 134, 141,
    142, 157, 163, 166, 168
Ἄρκαδία 162, 170
Ἄρσινὴ 10, 23, 25, 27
Ἄρτεμις 10, 15, 19, 42, 45, 63, 70, 94, 165
Ἄρχηγέτης 27
Ἄρχιδάμεια 33
Ἄρχίλοχος 93, 94
Ἄσκληπιεῖο 7, 10, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 34,
    35, 42, 45, 52, 65, 70, 88, 93, 95, 102,
    126, 132, 136, 170
Ἄσκληπιὸς 7, 10, 15, 16, 22, 23, 25, 27, 88,
    170
Ἄτρεῖδα 27
Ἄττικὴ 2, 23, 87
Ἄττικὸς 112
Ἀύγουστος 31, 63, 74, 107, 109, 123, 163, 167,
    170, 172
Αὐτονόη 5

Ἄφαρέας 2, 10, 27
 Ἄφαρίδες 10
 Ἄφροδίτη 17, 19, 23, 53, 94
 Ἄχαις 136
 Ἀχαιοὶ 5
 Ἀχιλλεύς 80, 82, 87
 Ἀχιλλῆς 33

Βάκις 41
 Βακχολίδης 87
 Βασιλική 28, 32
 Βάτιος 35
 Βιβούλλιος 112
 Βιργίλιος 163
 Βοιωτοὶ 33, 163
 Βουλεῖο 132
 Βουλευτήριον 96
 Βρασίδα 50
 Βωσποριανή (σπείρη) 167

Γαλαξίας 163
 Γερήνια 93, 94
 Γκάβιος Ροῦφος 85
 Γλαῦκος 5, 47
 Γόργος 95, 101
 Γοργῶ 96, 100
 Γυμνασάρχος 61, 64, 132, 147, 168
 Γυμνάσιο 34, 35, 39, 42, 59, 61, 63, 74, 75, 80,
 83, 90, 112, 123, 124, 143, 149, 161,
 166, 167, 168, 171

Δαίμονες 158, 163
 Δαμάγητος 35
 Δαμαρχίδα 65
 Δαμίσκος 101
 Δαμόνικος Μαντικράτεος 64, 65
 Δάοχος 139
 Δαμοφῶν 2, 43, 45, 70, 88, 93, 94, 95, 170
 Δελφοὶ 28, 45, 48, 50, 81, 139
 Δεξιτέλης 143
 Δέσποινα 94
 Δελφίνιος 83
 Δῆλος 63, 75
 Δήμητρα 2, 19, 22, 25, 27, 33, 95, 141
 Δημήτριος Ἀπολλωνίου 143
 Δημήτριος Φάριος 95, 102, 108
 Δημοκρατία 86
 Δῆμος 86
 Διόδωρος 40

Διόνυσος 35, 45, 87
 Διονύσιος 61, 81, 134, 137, 141, 157, 166
 Διοκλῆς 143
 Διοσκουρίδας 10
 Διόσκουροι 2, 17, 19, 22, 25, 27, 41, 46, 117,
 119, 167
 Δίων 102
 Δορυφόρος 69, 74, 75, 80, 81, 86, 87, 114,
 149, 172
 Δώριος 55, 57
 Δωριεῖς 5, 47

Εῖρα 33
 Εἰσοκράτεια 132
 Ἐκκλησιασιτήριον 112
 Ἐλένη 17, 25, 81
 Ἐλένιον 25
 Ἐλευθερολάκωνες 63
 Ἐλευσίνα 5
 Ἐλλαδάρχης 107, 112
 Ἐπαμεινώνδας 1, 2, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 45,
 48, 49, 50, 52, 56, 86, 95, 166, 167
 Ἐπίδαυρος 19, 22, 113
 Ἐπικράτεια 132
 Ἐπικράτης 132
 ἐπιστάτης 143
 Ἐρμῆς 28, 80, 87, 139, 143, 149, 157, 158,
 168, 172
 Ἐρμόδωρος 143
 Ἐτεάρχης 167
 Εὐρυκλείδας (-ες) 112
 Ἔρως 23
 Εὐάμερος 15, 27
 Εὐπιπος 47
 Εὐρυβιάδης
 Εὐρύκλεια 113
 Εὐρυκλῆς 62, 63
 Εὐρυτος 2
 Εὐτυχίδης
 Εὐφράνωρ 41, 86
 Ἐφήβαρχος 132, 147
 Ἐφεσος 149

Ζεὺς
 Ἄμμων 31
 Ἐλευθέριος 41, 86
 Ἰθωμάτας 1, 2, 5, 33, 34, 47, 63
 Κύκνος 19
 Σωτήρ 40

- Ἡγεμόνη 94
 Ἡλείοι 57
 Ἡλύσια 124
 Ἡρακλεΐδες 2
 Ἡράκλειον 85
 Ἡρακλῆς 16, 28, 43, 45, 55, 80, 81, 87, 114, 143, 167, 168, 172
 Ἡρκλιανὸς 112, 172
 Ἡρόδωρος 157
 Ἡρώδης 112
 Ἡσίοδος 94
 Ἡὼς 126
- Θ**άσος 148, 157
 Θεαγένης 157
 θεαροδόκος 65
 Θέατρο 158, 160
 Θελξίππα 96
 Θεμίσιον 167
 Θεόδωρος 63, 102
 Θεόφραστος 113
 Θερμοπύλες 166
 Θεράπνη 35
 Θεσσαλία 162
 Θέων 132, 137, 143, 146, 149, 157, 158
 Θήβα 41, 43, 49, 96
 Θηβαῖος (-οί) 1, 33, 41, 42, 95, 163
 Θηριππίδας 136
 Θηροκράτης 136, 158
 Θησεὺς 2, 28, 33, 34, 40, 41, 59, 75, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 114, 163, 168
 Θουρία 143
 Θρασύλοχος 96, 100
 Θρασυμήδης 10, 22
- Ἰαλυσοὺς 35
 Ἰδας 2, 10, 27
 Ἰεροθύσιον 28, 45, 47, 48, 52
 ἱερόθυτα 45
 Ἰεροθύτες 45, 46, 52
 Ἰεροθυτεῖον 47
 ἱεροφάντης 41
 Ἰθωμαῖα 45, 47, 52, 170
 Ἰθώμη 1, 32, 33
 Ἰλάειρα 10, 25, 27
 Ἰσθμὸς 87
 Ἰσις 117, 119
 Ἰσπανὸς 166
 Ἰσχέπολις 47
- Καιάδας 33
 Καλλιανὸς 112
 Καλυδὼν 113
 “Κανὼν” 80, 86
 Καλλίμαχος 19
 Καπιτώλιο 86
 Κασσάνδρα 25
 Κάτων 49
 Καύκων 2, 5, 41
 Κεφαλληνία 93
 Κηφέας 5
 Κικέρων 163
 Κίμων 81
 Κλαύδιος 132
 κλεινοὶ 46
 Κλεισθένης 47
 Κλόσιος 102
 Κλόνουσα 102
 Κόδρος 81
 Κοινὸ Ἀχαιῶν 112
 Κόρη 2, 95
 Κόρινθος 22, 112, 162
 Κόριννα 94
 Κορώνη 143
 Κράνιοι 93, 94
 Κράτων Ἀρχεδάμου 34, 63
 Κρεσφόντης 2, 10, 95
 Κρήτες 46
 Κρήτη 46, 75
 Κύθνος 93, 94
 Κύκνος 19
 Κύμη 119
 Κύνθιο 63
 Κυνίσκα 94
 Κυπαρισσία 102
 Κυρήνη 35, 162
 Κυρίνα 166
 Κῶς 47, 65
- Λαβύρινθος 83, 85
 Λαερτίδες 27
 Λακεδαιμόνιοι 27, 32, 33, 163
 Λεωνίδας 166
 Λάκων Εὐρυκλέους 63
 Λάκων (-ες) 2, 27, 35
 Λερναία Ὑδρα 45
 Λευκάδα 93
 Λευκάδιοι 94
 Λευκιππίδες 10, 25

- Λεύκιππος 10, 23, 25, 27
 Λευκτρα 32, 33, 42, 163
 Λήδα 17, 19
 Λητώ 19
 Λίβιος 163
 Λιμενίς 94
 Λυγκεύς 2, 10, 27
 Λύδιος 55
 Λύκαια 170
 Λυκουράσιοι 170
 Λυκόσουρα 93, 94
 Λύσανδρος 143
 Λυσίδαμος 170
 Λυσικράτης 127, 170
 Λύσιππος 7, 85, 86
 Λυσώ 96, 100
- Μακεδών (-ες)** 31, 32, 95, 108
 Manes (Di) 163, 164
 Μαντικράτης 65
 Μαντίνα 5, 41, 48, 49
 Μαραθών 33, 34, 81, 163, 166
 Μασωλεΐο 40, 63, 102, 103, 109, 112, 168, 170, 171
 Μαχάων 10
 Μεγάλες Θεές 2
 Μεγαλόπολη 41, 52, 95, 102, 113
 Μεγαλοπολίτης (-ες) 40
 Μέγαρα 47, 171
 Μεγαρεύς 47
 Μεγώ 65
 Μελάνυππος 47
 Μέμνων 126
 Μενελάιον 35
 Μεσσάνα 7
 Μεσσήνη 1, 2, 4, 5, 7, 10, 16, 19, 25, 27, 28, 35, 41, 42, 45, 46, 47, 65, 74, 81, 83, 88, 96, 102, 119, 129, 136, 143, 149, 157, 158, 165, 167
 Μεσσηνία 1, 2, 10, 23, 25, 32, 143, 172
 Μεσσήνιοι 1, 2, 5, 22, 27, 28, 29, 32, 33, 41, 48, 95, 108, 166, 167
 Μήλος 93, 94
 Μήτηρ Θεών 100
 Μητρόδωρος 93
 Μίκων 34
 Μίλητος 113
 Μιλτιάδης 81
 Μινώταυρος 81, 83
- Μνασαγόρας 65
 Μνασίστρατος 63
 Μοῦσες 43
- Νάβις** 102
 Νέμεα 170
 Νέρων 142
 Νέστωρ 10
 Νέων 96, 100
 Νηλεὺς 81
 Νηλεΐδες 10
 Νίκαιος 132
 Νίκων 143
 Νικήρατος 132, 143, 146, 157
 Νικίας 10, 86
 Νικίππα 95
 Νικήχα 132
 Νικομήδης 28
 Νικοξένα 132
 Νικοτέλεια 28
 Νιόβη 19
 Νύμφες 27
- Ξένυππος** 134
 Ξερόφιλος 70, 95
- Οιάνθεια** 93, 94
 οίκιστής (-ές)
 Όλυμπία 48, 113, 167
 Όμηρος 45, 94
 Όμφαλίων 10, 25
 Όρέστης 80, 87
 Όρθία 10, 15, 42, 65
 Όρφεύς 31
 Όσχοφόρια 83
 Ούπησία 63, 132
- Παγκράτης** 55
 Παλαίστρα 75, 80, 113, 114
 Παμμένης 50
 Πάνθεον 47
 Πάπος 142
 Πάρις 19
 Πάρος 93, 94
 Πατράος 157
 Πανσανίας 2, 5, 7, 10, 15, 22, 25, 27, 28, 32, 33, 34, 39, 41, 42, 45, 46, 57, 80, 81, 83, 87, 88, 90, 108, 109, 163, 166
 Πανσίας 42

- Παρράσιος 86
 Πάτροκλος 80, 113
 Πειραιάς 23
 Πέργαμος 45
 Περικλής 82, 127
 Πέλοψ 113
 Πήλιο
 Πίνδαρος 94
 Πλαταιές 166
 Πλάτων 33, 82, 113, 163
 Πλεισταρχία 134, 141
 Πλίνιος 10, 93
 Πλούταρχος 46, 48, 83
 Ποδαλείριος 10
 Ποδάρης 48
 Πολύανδρος 96, 100
 Πολύγνωτος 34
 Πολυκάων 2, 5
 Πολύκλειτος 74, 80, 81, 86, 149, 172
 Πολυκράτης 96, 100, 143
 Πολύστρατος 96, 100, 102
 Πόλων 143
 Πομπηία 75, 80, 85, 86
 Ποσειδών 46, 87
 Πριήνη 113, 170
 Πρόγονος ἥρωας 27
 Πρότυλο 35, 59, 60, 61, 63, 64, 66, 74, 81, 114, 172
 Προσκήνιο 112
 Πρυτανεῖο 46, 47, 57
 Πρωταγόρας 82
 Πτολεμαῖοι 119
 Πύρρος 28

Ραδάμανθυς 163
 Ράδιος 102
 Ρόδιοι 35
 Ρόδος 28, 33, 35, 47
 Ρωμαῖα 170
 Ρώμη 86, 142, 170

Σαιθίδας 2, 88, 90, 108, 109, 162, 172
 Σαιθίδα 40, 63, 95, 102, 108, 112, 113, 168, 170, 172
 Σαλαμίνα 168
 Σαπφώ 94
 Σάραπς 87
 Σεβάστειο 132
 Σεβαστοὶ 63, 112, 166

 Σεβήρος Ἀλέξανδρος 31
 Σελήνη 119
 Σικελία 128, 162
 Σικυῶν 47
 Σιλανίων 82
 Σκιάς (ἡ) 127
 Σκιπίων 163
 Σκύρος 33, 163
 Solunto 46
 Σόλων 83
 Σόφιος 101
 Σοφοκλῆς 94
 Σουητώνιος 31
 Σπάρτη 25, 27, 41, 42, 46, 63, 102, 112, 166, 171, 172
 Σπαρτιατικὸς 63
 σπαρτοὶ 42
 Στάδιον 34, 40, 52, 53, 88, 102, 108, 109, 110, 113, 158, 159, 161, 166, 168, 170
 Στενυκλήριον 32
 Σύλλας 86
 Συμπολιτεία Ἀχαϊκῆ 39, 113
 Συμπόται 165
 Σύνεδροι 63
 Σώτεια 95

Ταινάριος 46
 Τάρα 27
 Τελέσαρχος 15
 Τελέστας 65
 Τιβέριος 107, 109, 112, 123, 132, 136, 142, 143, 157, 166, 167, 170, 172
 Τιμαρχίδας 65
 Τιμοκράτεια 102
 Τιμόθεος 19
 Τιμολέων 49
 Τισαγόρας 45
 Τριάδα (-ες) 27
 Τριόπας 2, 5
 Τρίποδες 45, 47
 Τροφώνιος 32, 33
 Τυνδάρεως 27
 Τυνδαρίδαι 27
 Τύχη 7

 Ὑγεία 23
 Ὑλλίς 141
 Ὑποδῶριος 55
 Ὑσιές 42

- Φάριος 95, 102
Φειδίας 81, 82
Φιαλίνα 136
Φιλιάδα 100
Φίλιππος 15, 31, 49, 108
Φιλοξενίδας 63
Φιλοποίμην 39, 49, 102, 113
Φίλων 61, 143
Φλαμίνιος 102
Φοίβη 10, 25, 27, 46
Φοιδίτια 46
Φοινίκη 102
Φλύος 2
Φωσφόρος 42, 70
χαλ(ε)ιδοφόρος 46
χάλις 46
Χάρτιες 27
Χαρμίνος 158
Χαρμύλος 47
Χαρτέλης 61
Χίος 93
Χλωρίς - Μελίβοια 94
Χριστός 31
Χρυσόστομος 31
Ψυχοπομπός 149
Ὠδεῖον 127
Ὠραία (Ἄρτεμις) 165

Κατάλογος εικόνων

- Έγχρ. Προμει.* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
Σελ. σί Τὸ Στάδιο τῆς Μεσσήνης (Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, Paris 1831, πίν. 24).
- Έγχρ. πίν. Ια* Ἐπιτομή τοῦ Γυμνασίου ἀπὸ Βορρά.
Έγχρ. πίν. Ιβ Ἡ δυτικὴ στοὰ τοῦ Γυμνασίου.
Έγχρ. πίν. Ιια Ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Σταδίου, ἢ Προεδρία.
Έγχρ. πίν. ΙΙβ Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Σταδίου.
Έγχρ. πίν. ΙΙια Δοκιμαστικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ3.
Έγχρ. πίν. ΙΙΙβ Ἀναπαράσταση τοῦ ταφικοῦ μνημείου Κ3. Μακέτα τοῦ J. Ito.
Έγχρ. πίν. ΙV Μαρμάρينو ἐνεπίγραφο βᾶθρο ἀγάλματος τοῦ Κλαυδίου Σαθίδα.
Έγχρ. πίν. V Ὅψεις τοῦ χάλκινου γεωμετρικοῦ τρίποδος.
Έγχρ. πίν. VIα Λίθινο ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο σπένδοντος ἥρωος.
Έγχρ. πίν. VIβ Πήλινος ἀνάγλυφος πίνακας μὲ ἔνθρονο ἥρωα.
- Εἰκ. 1* Κάτοψη τοῦ Ἀσκληπιείου μὲ τὰ πρωιμότερα κτίσματα.
Εἰκ. 2 Τὸ πυργοστεφὲς κεφάλι τῆς Μεσσήνης-Τύχης. Χάλκινο νόμισμα τοῦ Ιου αἰ. μ.Χ.
Εἰκ. 3 Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Μεσσήνης, φωτογραφία ἀπὸ ἐλικόπτερο. Ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας ὀρίζεται μὲ χρῶμα.
Εἰκ. 4 Κάτοψη τοῦ πρώτου ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας. 1-7: βᾶθρα ἀναθημάτων.
Εἰκ. 5α-β Θραύσματα ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας.
Εἰκ. 6 Πεσοδὸς ἐνεπίγραφος, ἀνάθημα τοῦ Διοσκουρίδα, λεπτομέρεια.
Εἰκ. 7 Ὅψεις καὶ τομὴ τοῦ πεσοῦ τοῦ Διοσκουρίδα.
Εἰκ. 8α-β Δεξιὸ πόδι καὶ χερὶ χάλκινου ἀγάλματος Ἀρτέμιδος Ὀρθίας.
Εἰκ. 9 Μέτωπο ἡγεμόνα καλυπτῆρα μὲ κεφάλι Ἀρτέμιδος στὸν πυρήνα.
Εἰκ. 10 Κάτοψη τῶν πρώιμων κτισμάτων στὸ νότιο αἶθριο τοῦ Ἀσκληπιείου.
Εἰκ. 11 Θραύσμα ἀπὸ τὸ μέτωπο ἑνὸς ἡγεμόνα καλυπτῆρα μὲ προτομὴ Ἡρακλέους.
Εἰκ. 12 Μήτηρα γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰδωλίων Λήδας μὲ κύκνο.
Εἰκ. 13 Μήτηρα γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰδωλίων νέου ἄνδρα.
Εἰκ. 14 Μήτηρα γιὰ τὴν κατασκευὴ εἰδωλίων γυναίκας.
Εἰκ. 15 Πήλινος πίνακας μὲ ἀνάγλυφη παράσταση καθισμένου σὲ κλισμὸ ἥρωος.
Εἰκ. 16α-β Χάλκινος ἀριστερὸς ὀφθαλμὸς.
Εἰκ. 17 Πήλινος πίνακας μὲ παράσταση καθισμένου σὲ κλισμὸ ἥρωος καὶ ζεύγους σεβιζόντων.
Εἰκ. 18-19 Ἀριστερὸ πέλμα μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ δάχτυλα δεξιᾶς παλάμης.

- Είκ.* 20 Πήλινο ανδρικό γεννητικό ὄργανο.
- Είκ.* 21 Ἡ κρήνη Ἄρσινὴ (ἀεροφωτογραφία).
- Είκ.* 22α-γ Πλακίδια μὲ τριάδες γυναικῶν.
- Είκ.* 23 Ἐκποψη τοῦ ἱεροῦ τῆς πρωτοβυζαντινῆς Βασιλικῆς.
- Είκ.* 24 Βάθρο χάλκινου ἀνδριάντος τοῦ Ἀλεξάνδρου.
- Είκ.* 25 Βάθρο χάλκινου ἀνδριάντος τοῦ Ἀριστομένου.
- Είκ.* 26 Κάτοψη ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων ἱεροῦ ἥρωος.
- Είκ.* 27 Πήλινο πλακίδιο κατὰ χώραν.
- Είκ.* 28 Πήλινο εἰδῶλιο καὶ θυμιατήρια.
- Είκ.* 29α-β Τμήματα πήλινων πινάκων μὲ παράσταση ἥρωος συμποσιαστοῦ.
- Είκ.* 30 Πήλινο πλακίδιο μὲ παράσταση ἥρωος ὀπλίτου.
- Είκ.* 31 Εἰδῶλιο κοριτικοῦ.
- Είκ.* 32 Θυμιατήρια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο.
- Είκ.* 33 Θυμιατήρια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωος. Ὁψεις καὶ τομές.
- Είκ.* 34 Ἐρὸ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο, δυτικὸ τμήμα.
- Είκ.* 35 Ἐρὸ ἥρωος στὸ Γυμνάσιο, ἀνατολικὸ τμήμα.
- Είκ.* 36 Δυτικὴ πτέρυγα Ἀσκληπείου. Ὁ Οἶκος N1-N2.
- Είκ.* 37 Ὁ Οἶκος K τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσκληπείου, κάτοψη.
- Είκ.* 38 Ὁποθότυπος νομίσματος Μεσσηνίων. Ζεὺς Ἰθωμάτας καὶ τρίπους.
- Είκ.* 39 Λίθινη βάση χάλκινου τρίποδος ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ἰθωμάτα.
- Είκ.* 40α-β Χάλκινο χυτὸ πόδι τρίποδος 8ου αἰ. π.Χ.
- Είκ.* 41 Λίθινο ἀνάγλυφο ἥρωος πολεμιστοῦ σὲ σκηνὴ σπονδῆς.
- Είκ.* 42 Κάτοψη τοῦ οἰκοδομήματος XV/36 (Ἱεροθύσιον;).
- Είκ.* 43 Ἀγαλμάτιο Ἀφροδίτης Ἀναδυομένης.
- Είκ.* 44 Λίθινη στήλη μὲ μουσικὸ δίστιχο.
- Είκ.* 45 Σχέδιο τῆς στήλης μὲ τὸ μουσικὸ κείμενο.
- Είκ.* 46 Δυτικὴ στοὰ Γυμνασίου (ἀεροφωτογραφία).
- Είκ.* 47 Κάτοψη τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ Γυμνασίου.
- Είκ.* 48 Ἐκποψη τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ Γυμνασίου, ὅπου τὸ τετρακίονιο Προπύλου (ἀεροφωτ.).
- Είκ.* 49 Ἐκποψη τοῦ Προπύλου ἀπὸ N.
- Είκ.* 50 Ἀναπαράσταση τῆς βόρειας πρόσοψης τοῦ Γυμνασίου.
- Είκ.* 51 Ἡ πρόσοψη τοῦ Προπύλου στὸ Κύνθιο τῆς Δήλου.
- Είκ.* 52 Ἡ πρόσοψη τοῦ Μουσουλίου τῶν Σαυθιδῶν.
- Είκ.* 53 Παίγνιο χαραγμένο στὸ βόρειο κλιμακοστάσιο τοῦ Προπύλου.
- Είκ.* 54 Βάθρο ἀγάλματος ἀμέσως νότια τοῦ Προπύλου.
- Είκ.* 55 Τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου. Ὁψεις καὶ τομές.
- Είκ.* 56 Βάθρο Δορυφόρου. Πέλματα χάλκινου ἀνδριάντος καὶ ἐγκοπὴ ὑποδοχῆς πλίνθου.
- Είκ.* 57 Ἐκποψη τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ βάρου τοῦ Δορυφόρου.
- Είκ.* 58α Λεπτομέρεια τοῦ βάρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου στὸν Οἶκο K (σχ. Ἀ. Ὁρλάνδος).
- Είκ.* 58β Τὸ βάθρο τοῦ Δορυφόρου.

- Είκ. 59* Ὅψεις καὶ τομὲς τοῦ χάλκινου ἀνδριάντος τοῦ Ξενοφίλου Δαμοφώντος.
- Είκ. 60α-β* Ἡ μαρμάρινη πλίνθος μὲ τὰ πέλματα τοῦ Δορυφόρου καὶ τὸν κορμὸ φοίνικος. Πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη.
- Είκ. 61* Ἡ μαρμάρινη πλίνθος μὲ τὰ πέλματα τοῦ Δορυφόρου καὶ τὸν κορμὸ φοίνικος. Ἄνω ὄψη.
- Είκ. 62* Ἡ δεξιὰ παλάμη τοῦ Δορυφόρου.
- Είκ. 63* Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου.
- Είκ. 64* Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου.
- Είκ. 65* Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου.
- Είκ. 66* Ὁ κορμὸς τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δορυφόρου.
- Είκ. 67* Ὁ Θησέας μετὰ τὸν φόνο τοῦ Μινώταυρου. Τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο τῆς Καρπανίας.
- Είκ. 68* Ἐνεπίγραφη βάση ἀγάλματος τοῦ Θησέως.
- Είκ. 69* Ὁ Θησέας μετὰ τὸν φόνο τοῦ Μινώταυρου. Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Πομπηία.
- Είκ. 70* Χάλκινο ἀγαλμάτιο Δορυφόρου ἀπὸ τοὺς Ἀμπελόκηπους τῶν Ἀθηνῶν.
- Είκ. 71* Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου Δ.
- Είκ. 72* Μερικὴ ἀποψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου Δ ἀπὸ ΒΑ.
- Είκ. 73* Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ κτίσματος Δ.
- Είκ. 74* Ὁ ἐνεπίγραφος κίων μὲ τὰ ἐπτὰ ψηφίσματα πρὸς τιμὴν τοῦ γλύπτη Δαμοφώντος.
- Είκ. 75* Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἐνεπίγραφου κίονος τοῦ Δαμοφώντος.
- Είκ. 76* Κατώτατο τμήμα κίονος Δαμοφώντος. Ψήφισμα Μηλίων.
- Είκ. 77* Ὁ κίων τοῦ Δαμοφώντος, λεπτομέρεια.
- Είκ. 78* Δυτικὴ ὄψη ταφικοῦ μνημείου ἀνατολικῆς ὁδοῦ.
- Είκ. 79* Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἀπὸ Β.
- Είκ. 80* Κάτοψη τοῦ ταφικοῦ μνημείου.
- Είκ. 81* Ὁ τάφος 49 κατὰ τὴν ἀνασκαφή.
- Είκ. 82* Ὁ τάφος 49 κατὰ τὴν ἀνασκαφή.
- Είκ. 83* Οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ταφικοῦ μνημείου μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν.
- Είκ. 84* Λιθόπλινθος τοῦ ταφικοῦ μνημείου μὲ τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν.
- Είκ. 85* Ἡ θέσις τοῦ ταφικοῦ μνημείου ἀνατολικά τοῦ Ἀσκληπείου.
- Είκ. 86* Τὸ πόδιο τοῦ Μουσουλίου μὲ τὰ διάσπαρτα μέλη γύρω.
- Είκ. 87* Τὸ Μουσουλεῖο στὸ Στάδιο, πρόσθια ὄψη.
- Είκ. 88* Τὸ Μουσουλεῖο στὸ Στάδιο, πίσω ὄψη.
- Είκ. 89* Τὸ Μουσουλεῖο στὸ Στάδιο, πλάγια ὄψη.
- Είκ. 90* Ἀποψη τοῦ ποδίου τοῦ Μουσουλίου ἀπὸ Ν.
- Είκ. 91* Imago clipeata μὲ προτομὴ θωρακοφόρου.
- Είκ. 92* Κάλυμμα μαρμάρινης σαρκοφάγου σὲ μορφὴ ἀνακλίντρου μὲ ἀνακεκλιμένο ἄνδρα.
- Είκ. 93* Πίσω ἀριστερὸ μέρος μαρμάρινου ἀνδρικοῦ κεφαλιοῦ.
- Είκ. 94* Κλασικιστικὸ κεφάλι ἀπὸ ἀσβεστόλιθο.
- Είκ. 95* Στέψη βάρου μὲ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Στάδιο.

- Είκ. 96* Μαρμάρινο ένεπίγραφο βάθρο τιμητικού άνδριάντος του Τιβερίου Κλαυδίου Σαιθίδα.
- Είκ. 97* Τό βάθρο του έφιππου άνδριάντος του Σαιθίδα, όπως βρέθηκε τό 1895 από τον Θ. Σοφούλη.
- Είκ. 98* 'Η άνω έπιφάνεια του βάθρου του έφιππου άνδριάντος.
- Είκ. 99* 'Αποψη του ταφικού μνημείου Κ1 από Δ.
- Είκ. 100* Κάτοψη, όψη και τομές του μνημείου Κ1.
- Είκ. 101* 'Αποψη του ταφικού μνημείου Κ1 από 'Α.
- Είκ. 102* Μνημείο Κ1. Σύμπλεγμα λιονταριοϋ-έλαφιοϋ και ζωφόρος με ζώα που τρέχουν προς τα δεξιά.
- Είκ. 103* Χάλκινος όλμος με μολυβδοχώηση και θραϋσμα λίθινης θύρας στο έσωτερικό του.
- Είκ. 104* Τό ταφικό μνημείο Κ1 με έπιτά τάφους στο έσωτερικό του.
- Είκ. 105* Γυάλινη φιάλη από τό μνημείο Κ1 (τάφος 3).
- Είκ. 106* Σφενδόνη χρυσοϋ δακτυλιδιοϋ με κεφάλι 'Ηγεμόνος (:).
- Είκ. 107* Δακτυλιόλιθος με παράσταση έρωτιδέα.
- Είκ. 108* Κάτοψη και όψη του ταφικού μνημείου Κ2.
- Είκ. 109* Τό ταφικό μνημείο Κ2 (άεροφωτογραφία).
- Είκ. 110* Τό ταφικό μνημείο Κ2 από Δ.
- Είκ. 111* Ταφικό μνημείο Κ3. 'Ακτινωτή διάταξη τάφων.
- Είκ. 112* 'Η θέση του ταφικού μνημείου Κ3 πίσω από τη δυτική στοά (άεροφωτ.).
- Είκ. 113* Κάτοψη του θαλάμου του Κ3 με τη διάταξη των τάφων.
- Είκ. 114* 'Ένταφιασμός σκύλου στον περίβολο του μνημείου Κ3.
- Είκ. 115* 'Απομίμηση πτυκτοϋ κατόπτρου σε πηλό με έπικασσιτέρωση.
- Είκ. 116α-β* 'Απομίμηση μεταλλικοϋ άπορραντηριοϋ σε πηλό με έπικασσιτέρωση.
- Είκ. 117* 'Ο θάλαμος του ταφικού μνημείου Κ3, δοκιμαστική άποκατάσταση.
- Είκ. 118* 'Η άπόληξη της στέγης του μνημείου Κ3, δοκιμαστική άποκατάσταση.
- Είκ. 119* Τό ταφικό μνημείο Κ3, νότια πλευρά.
- Είκ. 120* Τό ταφικό μνημείο Κ3, άνατολική πλευρά.
- Είκ. 121* Ταφικό μνημείο Κ3, δυτική πλευρά.
- Είκ. 122* Ταφικό μνημείο Κ3, βόρεια πλευρά.
- Είκ. 123* Τμήμα ιωνικοϋ γείσου από τό μνημείο Κ3 με τα όνόματα των νεκρών.
- Είκ. 124* Κάτοψη και όψη του ένεπίγραφου γείσου της είκ. 123.
- Είκ. 125* Λιθόπλινθος του ταφικού μνημείου Κ3 με τα όνόματα των νεκρών Διονυσίου και Πλεισταρχίας.
- Είκ. 126* Θραϋσμα ιωνικοϋ γείσου με όνόματα νεκρών.
- Είκ. 127* Λεπτομέρεια έπιτύμβιας στήλης από τό ταφικό μνημείο Κ6.
- Είκ. 128* Τό ένεπίγραφο βάθρο του μαρμαρίνου άνδριάντος του Διονυσίου 'Αριστομένεος.
- Είκ. 129* Τό βάθρο της είκ. 128.
- Είκ. 130* Τό βάθρο των είκ. 128-129. Λεπτομέρεια της έπιγραφής.
- Είκ. 131* Δεξιά παλάμη του άγάλματος του 'Ερμοϋ.
- Είκ. 132* 'Η πλίνθος με τα πόδια του άγάλματος του 'Ερμοϋ.

- Eik. 133* Ἡ πλίνθος μετὰ τὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ.
- Eik. 134* Θραύσματα ἀπὸ τῆ χλαμύδα τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἑρμοῦ.
- Eik. 135a-β* Τὰ βάρη μετὰ τὰ πεσμένα μπροστὰ τοὺς ἀγάλματα στὸ δωμάτιο ΙΧ.
- Eik. 136a-β* Τὸ ἄγαλμα τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώνος Νικηράτου.
- Eik. 137* Τὸ ἐνεπίγραφο βάρη τοῦ ἀγάλματος τοῦ Τιβερίου Κλαυδίου Θεώνος Νικηράτου.
- Eik. 138* Τὸ βάρη τοῦ Ἑρμοῦ.
- Eik. 139* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 140* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 141* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 142* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 143* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 144* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 145a-γ* Ὁ Ἑρμῆς τοῦ Γυμνασίου.
- Eik. 146* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι γυναίκας μετὰ πένθιμη ἔκφραση.
- Eik. 147* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι γυναίκας μετὰ ἀκαθόριστα χαρακτηριστικά.
- Eik. 148* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι ἡλικιωμένης δύσμορφης γυναίκας.
- Eik. 149* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι μετὰ ἀκαθόριστα χαρακτηριστικά.
- Eik. 150a-β* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι ὄριμου ἀνδρα. Πλάγια καὶ πρόσθια ὄψη.
- Eik. 151a-β* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι νέας γυναίκας.
- Eik. 152* Ἀσβεστολιθικὸ κεφάλι γυναίκας.
- Eik. 153* Θραύσμα ὀπτοπλίνθου μετὰ τὰ ἀρχικὰ D (is) M (anibus).
- Eik. 154* Τὸ ψήφισμα ἀρ. εὐρ. 122. Ἀπόδοση μεταθανάτων τιμῶν σὲ Μεσσήνιο εὐπατρίδη.

Προέλευση εικόνων

- Γερμ. Ἀρχ. Ἴνστ.: εἰκ. 97.
Cooper, Fr.: εἰκ. 52, 57-58, 87-89.
Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο: εἰκ. 68.
Θέμελης, Π.: εἰκ. 6, 23-25, 27, 28, 34, 35, 39, 49, 53, 54, 56, 57, 58α, 72, 74, 76-79, 81-84, 98, 110-111, 114, 123, 125, 127, 128, 130, 135α-β, 137, 138.
Ito, J.: εἰκ. 85, 104, 109, 112, 113, 119-122.
Ἰωαννίδης, Χ.: εἰκ. 3, 21, 46, 48.
Λεβίδης 1994, πίν. 40-41: εἰκ. 67, 69.
Moon 1995, 168: εἰκ. 70.
Νακάσης, Ἀ.: εἰκ. 4, 7, 10, 42, 50, 55, 59, 80, 100, 108.
Οἰκονόμος, Γ.: εἰκ. 73.
Ὀλύμπιος Εὐ.: εἰκ. 1.
Ὀρλάνδος Ἀ.: εἰκ. 75.
Παπαδόγκωνας, Ἀ.: εἰκ. 26, 33, 40β, 45, 47, 116β, 124, 129.
Πανέση, Αἰκ.: εἰκ. 106, 107.
Σταματόπουλος, Β.: εἰκ. 2, 5α-β, 8α-β, 9, 11-20, 22α-γ, 29α-β, 30, 31, 32, 38, 40α, 41, 43, 44, 60α-β, 66, 90-96, 99, 101-103, 105, 115-116, 117, 118, 126, 131-134, 136α-β, 139-154.
Σταμπουλόγλου, Μ.: εἰκ. 36, 86.
Χατζηθεοδώρου, Θ.: σχ. σελ. 3.
Χλέπα, Ἐ.-Ἀ.: εἰκ. 37 καὶ 71.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΗΡΩΕΣ ΚΑΙ ΗΡΩΑ
ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΗ
ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΘΕΜΕΛΗ
ΑΡ. 210 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2000
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΜΙΛΩΝΟΣ 26 - ΑΘΗΝΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΕΦΗΣ ΑΧΛΑΔΗ
ΗΛΕΚΤΡ. ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ
ΜΕΛΠΩΣ ΤΣΑΦΑΡΙΔΟΥ
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ ΕΥ. ΑΝΔΡΟΒΙΚ
Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΗΣ
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ

